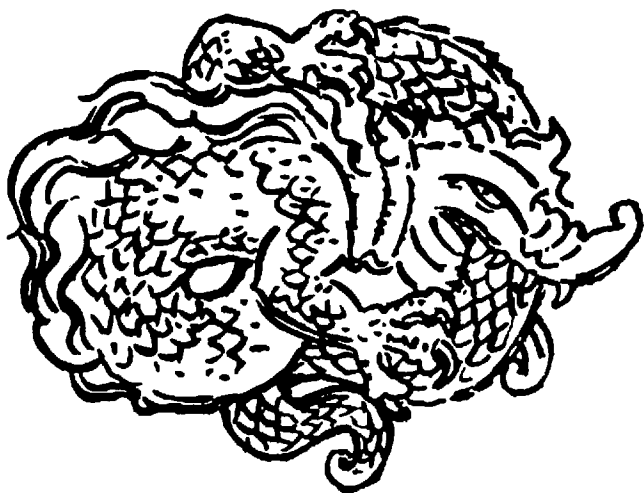

danske studier

1998

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C.A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 1998, 93. bind, ottende række 9. bind.
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 547
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7876-106-9

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Indhold

<i>Marita Akhøj Nielsen</i> , ordbogsredaktør, ph.d., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: Poul Lindegård Hjorth 24. juli 1927 – 21. maj 1998	5
<i>Thomas Johansen</i> , fhv. fagleder, Danmarks Biblioteksskole: »Engang for længe siden ...«. En studie i danske eventyrstrukturer	19
<i>Hans Basbøll</i> , professor, cand.mag., Odense Universitet: Nyt om stødet i moderne rigsdansk – om samspillet mellem lydstrukturer og ordgrammatik	33
<i>Jørgen Schack</i> , forsker, cand.mag., Dansk Sprognævn: Betydning og reference. Om varemærker og deres relation til kategorierne proprium og appellativ	87
<i>Vibeke A. Pedersen</i> , forskningsadjunkt, ph.d., Københavns Universitet: At synge Guds pris på rette vis. Den ukendte indledning til Brunsmands Aandelig Siunge-Lyst, 1676	103
<i>Niels W. Bruun</i> , videnskabelig medarbejder, cand.phil., Søren Kierkegaard Forskningscenteret: Om Thomas Bartholins redaktionelle principper for udgivelsen af sin korrespondance	134
<i>Torben Hamann Hansen</i> , cand.phil.: Patriotisk dannelse og biedermeier-idyl. Ved 200-året for Henrik Hertz's fødsel	152

MINDRE BIDRAG

<i>Lars Heltoft</i> , professor, cand.phil., Roskilde Universitetscenter: Behandlingen af hvo/hvem hos det 17. og 18. århundredes grammatikere	163
---	-----

ANMELDELSER

- Anne Hvenekilde*, professor, dr. philos., Universitetet i Oslo.
 Hanne Ruus: Danske kerneord. Centrale dele af den danske leksikalske norm I-II. 168
- Steffen Heiberg*, museumsinspektør, dr.phil., Frederiksborgmuseet.
 Ord, Sprog og artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700.
 Festskrift til Poul Lindegård Hjorth, red.: Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen . . . 179
- Flemming Conrad*, lektor, dr.phil., Københavns Universitet.
 Hans Brøchners rejsedagbøger fra årene 1847 og 1852-1853, udg. med indledning, kommentar og registre af Carl Henrik Koch og Vibeke Koch 184
- Henrik Blicher*, adjunkt, ph.d., Københavns Universitet.
 Henrik Pontoppidan: Det forjættede Land bd. 1-2, udg. Esther Kielberg og Lars Peter Rømhild 186
- Flemming Lundgreen-Nielsen*, docent, dr.phil., Københavns Universitet.
 Henrik Pontoppidans breve. Udvalgt og kommenteret af Carl Erik Bay og Elias Bredsdorff. 1 1880-1913, 2 1914-1943 192
- Lars Peter Rømhild*, fhv. lektor, mag.art.
 Morten Thing: Hans Kirks mange ansigter. En biografi 197
- Poul Houe*, professor, cand.mag., University of Minnesota.
 Jens Frimann Hansen: Albert Dams forfatterskab 202

Poul Lindegård Hjorth

24. juli 1927-21. maj 1998

Da Poul Lindegård Hjorth sidste sommer fejrede sin 70 års-fødselsdag – en af de festligste dage i hans liv, som han selv sagde – kunne man med god grund tro, at han havde mange frugtbare arbejdsår for sig, og endnu nogle uger inde i det nye år var hans kapacitet usvækket som en midaldrendes. Derfor kom diagnosen kræft som et chok, og ikke mindre rystende var sygdommens hurtige fremadskriden. Trods en nytteløs operation, stærke, om end medicinsk dæmpede smerter og stadig træthed fulgte han engageret med i faglige forhold, og det var ham en dyb glæde at deltage i receptionen ved udgivelsen af *Jammers Minde*. Da var han for længst fysisk mærket af sygdommen, men ellers sig selv, som det fremgik af hans livlige samtale med kolleger, venner og familie; karakteristisk nok var hans svar på bekymret-beundrende ytringer om hans deltagelse i en sådan begivenhed dagen før den alvorlige operation, at han jo alligevel ikke kunne have bestilt noget fornuftigt. Hans realistiske erkendelse af situationens alvor blev holdt i skak af viljen til at beskikke sit bo, også i de mange faglige sammenhænge, hvor der til det sidste var bud efter hans store viden, skarpe intelligens og sunde jugement.

Efter studentereksamen fra Sct. Knuds gymnasium i Odense valgte han danskstudiet – som så mangen anden for at læse litteratur. Ejnar Thomsen fik stor betydning for ham, og den danske litteratur var som den svenske og norske hans følgesvend livet igennem; i hvert fald for en yngre generation var hans forråd af citater, gerne sunget, hvis lejligheden bød sig, en kilde til stadig forundring og fornøjelse. I hans sproglige undersøgelser indgik som en selvfølge æstetiske vurderinger, og stilen i hans afhandlinger var udsøgt, krydret med allusioner til klassikere af enhver kaliber, resultatet af et bevidst og tidkrævende arbejde med formen. Tidligt i studiet blev han grebet af fagets sproglige side; af Poul Andersens undervisning har han givet et indtagende billede, men det er hævet over tvivl, at hans lærer par excellence blev Johs. Brøndum-Nielsen, hvis fejl og mangler han nok erkendte, men gerne undskyldte i dyb respekt for hans dygtighed. I 1952 blev Poul Lindegård Hjorth cand. mag. med

dansk som hovedfag og kristendomskundskab som bifag, en nyttig kombination ved arbejdet med de ældre tekster, der blev hovedområdet for hans virke.

Inden karrieren kunne tage sin begyndelse, fik han to års militærtjeneste; det blev undertiden foreholdt ham, at hans tid som befalingsmand ikke var gået sporphøst over ham, men selv anså han soldatertiden for rent tids-spild, og hans respektindgydende fasthed havde ganske givet langt dybere rødder.

Hans løbebane blev usædvanligt varieret. Et års tid ved Gammeldansk Ordbog lærte ham det leksikografiske håndværk, men han var efter sin egen opfattelse ikke gjort af det stof, som skaber ordbogsredaktører (en vurdering, der ikke deltes eller deles af ordbogens stab i øvrigt), og han greb med glæde muligheden for at blive dansk lektor i Lund. De godt seks år, han tilbragte her, stod siden for ham som de bedste i hans liv, delt mellem familien, nyvundne nordiske venner, pædagogiske opgaver af et passende omfang og de første store videnskabelige arbejder. Tilbage i København blev han universitetsadjunkt i nordiske sprog 1962-65 jævnsides med en deltidsansættelse ved Supplement til Ordbog over det danske Sprog.

Ansættelserne tillod færdiggørelsen af disputatsen, og doktorgraden fulgtes snart af udnævnelsen til professor i dansk sprog ved Danmarks Lærerhøjskole, hvad der gav stødet til en omfattende sprogpædagogisk virksomhed, som afgjort interesserede ham, men i længden vel nok føltes snæver; i hvert fald søgte og fik han i 1978 professoratet i nordiske sprog ved Københavns Universitet, som hjemlede ham ret til at anvende forskningstiden inden for det område, der trods alt stod hans hjerte nærmest, ældre dansk sprog set i nordisk perspektiv.

Det universitet, han kom til, var ikke det, han havde forladt, hvad han var forberedt på og fandt sig til rette med. Faldet i det faglige niveau havde han dog svært ved at affinde sig med, selv om han lydhør afpassede undervisningen efter de studerendes forudsætninger. Konfliktssky var han ikke, men heller ikke nogen kamphane, og universitetspolitik interesserede ham kun lidt; han gjorde i så henseende sin pligt, men nærede ingen illusioner om, at udviklingen fra eliteuddannelse til masseuddannelse kunne vendes. Da det med bachelor-ordningen blev muligt at afslutte en universitetsuddannelse uden nogen sinde at have prøvet kræfter med et videnskabeligt arbejde, valgte han at tage sin afsked som 65-årig. Det er betegnende for hans pligtfølelse og venlige imødekommenhed, at det

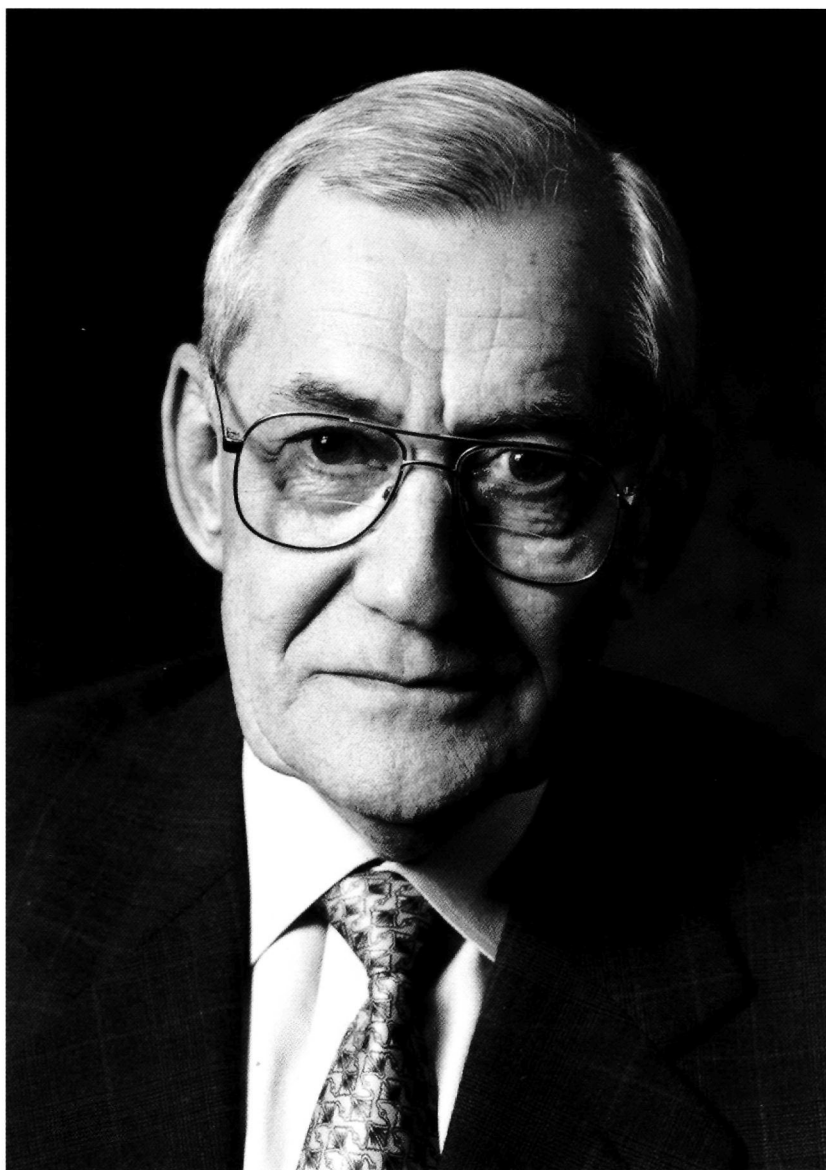

Foto: Rigmor Mydtskov

BA-hold, han nåede at føre til eksamen, ved hans afskedsforelæsning hyldede ham og siden bevarede forbindelsen med ham.

Den positive tilskyndelse til den førtidige pensionering var ønsket om igen at studere nordisk filologi, og han fik mere end fem gode og udbytterige år, hvor alene lysten drev værket. At værket skulle være professionelt, var hævet over tvivl, og da tiden krævede maskinlæsbare manuskripter, gik han uden videre i gang med at lære sig at betjene en pc – på aftenskole, naturligvis, enhver kunst må læres fra grunden, og snobbet var han ikke. Som til andre praktiske gøremål, der interesserede ham, blev han god til at arbejde på pc, og med den som et uundværligt redskab fuldførte han en række for længst påbegyndte eller planlagte værker, men langt fra alle. Til andet bind af *Jammers Minde*-udgaven, en udgave af Ghemen-trykket af *De 15 tegn før dommedag* og en del mindre undersøgelser efterlod han ved sin død forarbejder i forskellig stand. Det var for tidligt, han døde, og meget mod sin vilje – han kunne ikke udstå at forlade et ufærdigt arbejde.

Jævnside med de vekslende ansættelser beklædte han en lang række hverv, hvoraf det mest vidtrækkende var medlemskabet af Dansk Sprognævn i perioden 1964-84; i 1965 indtrådte han i arbejdsudvalget som Paul Diderichsens efterfølger for at blive nævnets formand 1966-73. Uden for det egentligt faglige lå hans virke i Videnskabernes Selskab, hvor han blev indvalgt i 1974 og fra 1988 til sin død beklædte den arbejdskrævende post som selskabets redaktør. Indadtil har hans formandskab for Selskab for Nordisk Filologi 1963-68 og hans medlemskab af bestyrelsen for Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1975-85 været de væsentligste poster, foruden den, der i *Danske Studier* må påkalde sig særlig interesse: han indtrådte i styrelsen for Universitets-Jubilæets danske Samfund i 1967, blev næstformand i 1975 og var fra 1977 til sin død selskabets formand.

Under hans ledelse blev UJDS moderniseret i mange henseender: en reverens for tidens demokratiske strømninger lå i det revolutionerende tiltag at indkalde medlemmerne til årsmøderne (som tidligere fandt sted i det dulte), kønsfordelingen i styrelsen lever op til Ligestillingsrådets hedeste ønsker og vigtigst: selskabets udgivelser, ikke mindst nyskabelsen UJDS-Studier, afspejler udviklingen inden for faget. Linien bagud er imidlertid ikke brudt: selskabets love holder sig fortsat til den minimalistiske tradition i en grad, så at det vækker undren hos u(den)forstående myndigheder og forretningsforbindelser, 100-årige titler føres, så længe lager haves, og de solide filologiske monografier og tekstudgaver er sta-

dig en central del af selskabets virke. Hans ledelsesstil var fast – autoritær, om man vil; at han umiddelbart indgød respekt, skyldtes nu nok så meget, at han altid var velforberedt, sagligt argumenterende og køligt vurderende. Hans grundindstilling var, at tingene skulle glide uden større ståhej; der skulle gerne komme et resultat ud af anstrengelserne, men man skulle også kunne omgå hinanden i fremtiden. Bureaukrati og pampéri afskyede han, forslagne slamberter havde han en vis faible for. Hans letvakte munterhed gjorde styrelsesmøderne mindeværdige.

UJDS stod som udgiver af væsentlige dele af hans produktion, ligesom han i årenes løb lod *Danske Studier* nyde godt af sine artikler og anmeldelser. Det var kun rimeligt, at selskabet i 1987 fejrede hans 60 årsdag med udgivelsen af *Fem Reformationsskrifter* og ti år senere hyldede ham med *Ord, Sprog og artige Dict*, hvori der meddeles en bibliografi over hans faglige publikationer. Festskrifterne glædede ham inderligt, hvad han for et års tid siden fik givet det karakteristiske udtryk: »Jeg havde ikke ventet det og ikke fortjent det, men sjovt nok gør det ikke glæden spor mindre«.

Som hans karriere var skiftende, er hans videnskabelige produktion mangesidig. Specialist blev han aldrig, ønskede det ikke, for han ville ikke sættes i bås og interesserede sig bredt for sit fag. Opgjort efter sidetal er hans produktion stor, om ikke overvældende, og den rummer vigtige værker, også blandt de kortere artikler. Kronologisk lader den sig kun dårligt inddele, idet en række emner beskæftigede ham igennem mange år.

Den første større publikation er *Nordsamsisk bøjningslære* fra 1958, som indgår i Udvalg for Følkemaal/Institut for dansk dialektforsknings omfattende Samsø-projekt og vel ikke betegner noget metodisk nybrud, men er et solidt og omhyggeligt arbejde. Mange år senere, i 1983, førte erhvervelsen af nogle optegnelser fra Holmen ca. 1785 ham tilbage til dialektbeskrivelsen; hans erkendelse af spændingen mellem skriftsprogsnorm og personlig udtale resulterede i forsigtige konklusioner, selv om materialet tillod ham at drage slutninger om især fremmedords udtale i det så dårligt kendte gamle københavnske.

Dialektologiens betydning for hans forskning var imidlertid af større rækkevidde, fordi hans brede kendskab til de nordiske dialekter indgik som en selvfølgelig forudsætning for hans undersøgelser af især ældre tekster, ligesom et varigt resultat af den dialektologiske skoling var overbevisningen om strukturalismens hensigtsmæssighed; han advokerede i forskellige sammenhænge for den fonematiske analyses berettigelse som

en nødvendig systematisering af de fonetiske iagttagelsers principielt uendelige mangfoldighed. Generelt fik strukturalismen betydning for hans hele faglige identitet ved at fungere som en nyttig modvægt til filologiens iboende tendens til at drukne i detaljer: han stillede det krav til sine egne publikationer, at iagttagelserne skulle indsættes i en ramme, samles under et synspunkt, der gjorde dem interessante. Som hans elev opdagede man, at han havde sorteret ikke få af sine undersøgelser fra som uegnede til udgivelse: de fremdrog nok ubestrideligt korrekte kendsgerninger, masser af dem faktisk, men de gav ikke anledning til umistelige pointer.

Navneforskningen indgik selvfølgelig i hans faglige ballast, men spillede ikke nogen selvstændig rolle i hans værker; vigtigst er hans arbejde med folkevisens personnavnestof (1981 og 1995), der munder ud i en konstatering af, at det ikke tillader en datering af genren (derimod undertiden af den enkelte viseopskrift).

Stillingen i Lund gav anledning til en mangeårig beskæftigelse med nabosprogsundervisning. *Dansk sproglære for svenskere* (1959), som indførte Hjelmslevs terminologi og systematik i lydlæren, er den væsentligste publikation, mens en række artikler om emnet snarest må ses som indlæg i en sprogpolitisk debat; foruden et sikkert overblik over den historiske baggrund vidner de om en aldrig slukket kærlighed til det nordiske samarbejde, som dog ikke gjorde blind for de faktiske, ikke uproblematisk forhold.

Det pædagogiske engagement er ikke mindre fremtrædende i hans arbejder om modersmålsundervisningen, der måtte stå som et centralt område for Lærerhøjskolens professor i dansk sprog. Gennemgående i disse værker er en inderlig modvilje mod urealistiske målsætninger og en bestræbelse for at finde den balance mellem tolerance og fasthed, der efter hans inderste overbevisning tjente det store flertal af elever bedst. Det var for ham en selvfølge, at kendskabet til tidligere tiders idealer og praksis kunne tilføre aktuelle overvejelser nyttige erfaringer og synspunkter, ligesom han ønskede at nyttiggøre sprogvidenskabens nye indsigter for elementærundervisningen.

Samtidig respekterede han folkeskolens fokusering på sprogrigtighed, et emne, der beskæftigede ham hele livet, både før og efter hans tyveårige medlemskab af Dansk Sprognævn. Centralt står hans fremstilling af erfaringerne fra arbejdet i nævnet, »Sprognævn og offentlighed« (1971), hvor han med udgangspunkt i en nærlæsning af det juridiske grundlag for nævnets virke analyserer dets noget spegede forhold til offentlige-

den, især som det fremtræder i den sproglige vejledning. Svælget mellem spørgerens behov for et klart svar (der helst skal bekræfte indgroede forestillinger) og Sprognævnets på akademisk argumentation byggede afvejning af konkurrerende muligheder afdækkes med megen humor og en kendelig irritation over den udbredte opfattelse af nævnet som det danske sprogs lovgivende, ja sågar udøvende myndighed. Et stort arbejde lagde han i forberedelserne af *Retskrivningsordbogen* (1986), og forholdet mellem staten og den sproglige norm beskæftigede ham vedvarende, som det ses af den gennemgang af forholdets forskellige faser, han nåede at publicere i festskriftet til dronningen fra 1997. Endnu i efteråret kastede han sig over loven om Dansk Sprognævn, men hans kritiske analyse af den nye situation forblev ufuldendt.

Han tilhørte den absolutte elite af ordbogsbrugere. Hans intense samliv med de ældre, nyere og nyeste ordbøger over de nordiske sprog i alle tænkelige varianter gav ham en uovertruffen indsigt i hver enkelt fortrin og mangler, men også en overbærende forståelse for redaktionens pinagtige splittelse mellem perfektionistisk ambition og altid truende krav om besparelser og effektivisering. Selv om ordet bekom ham ilde, må han betegnes som meta-leksikograf snarere end leksikograf; metieren havde han ganske vist lært som ung og udøvet dels i *Dansk-svensk ordliste* (1961), dels i forberedelsen af *Retskrivningsordbogen*, men det væsentligste ydede han i sine arbejder om ordbøger. Hans indsigtsfulde, såre nyttige og meget underholdende *Vejledning i brug af Ordbog over det danske Sprog* fra 1970 opnåede status af kanon i egentligste forstand, idet den nu indgår som integreret del af ODS-optrykkene. Et kritisk vue over danske ordbøgers historie gav han i det ministerielle ordbogsudvalgs afsluttende betænkning fra 1982, en afhandling af så indlysende kvaliteter, at den siden blev udsendt som selvstændig publikation. Den blev fulgt op af en indgående redegørelse for ordbogsarbejdet i perioden 1962-87, »Leksikografi« (1989), vigtig som arbejdsredskab og inspirationskilde; umuligt at fæstne i den skriftlige udformning, men uforglemmeligt for tilhørerne til det oprindelige foredrag var det øjeblik, da han som det definitive argument i den etymologiske diskussion af et bestemt nyt dansk ord fremdrog en elefantøl af sin mappe. Betydningsfulde er hans mange dybdybende ordbogsanmeldelser, der er skrevet på baggrund af en så intens beskæftigelse med den enkelte ordbog, at man vel bedst kan tale om en indoptagelse af værket.

Undersøgelserne af moderne dansk i øvrigt spænder vidt. Et skønlettert materiale behandlede han i to perspektivrige afhandlinger fra hhv.

1964 og 1975, hvoraf den første analyserede Hans Kirks vellykkede brug af dialektifarve som kunstnerisk virkemiddel, den anden Thit Jensens mindre kræsent administrerede anvendelse af svecismer, der blev udgangspunkt for en principiel drøftelse af mulighederne for at påvise sådanne lån. Fælc fulerter og saftige sjoferter fik deres sag for i en sprudlende morsom (og fagligt solid) artikel om den blomstrende orddannelse med suffikset *-ert* (1980), mens nogle påfaldende syntaktiske forhold i andre afhandlinger blev analyseret præcist, placeret i såvel diakron som nordisk sammenhæng og karakteriseret både semantisk og stilistisk. Et tilsyneladende kedsommeligt og perspektivløst emne som tegnsætningen efter den indledende tiltale i privatbreve har affødt et længdesnit gennem sproghistorien (1994), sprænglærd, men serveret så umiddelbart charmerende, at det kunne optrykkes i *Nyt fra Sprognævnet*. Nye synsvinkler afprøvede han i et par undersøgelser af sproget i lærebøger, hvis udformning ses som et udslag af samspillet mellem kommunikationsprocessens aktører, og hvor det pædagogiske begreb adaptation inddrages som centralt synspunkt for sprogbeskrivelsen (1974 og 1979).

Hans livslange hovedinteresse var ældre dansk, hvorfra der her kun skal omtales udvalgte emnekredse. Hans udgave af *Karl Magnus' Krønike* fra 1960 efter de tre ældste tekster, Børglum-håndskriftet, det fragmentariske Ghemen-tryk og Christiern Pedersens udgave, har forbilledligt løst en kompliceret editionsopgave med professionel sans for typografisk tilrettelæggelse. Udgaven er moderne ved at udvise en ikke almindelig tilbageholdenhed mht. rettelser af teksten, en fremgangsmåde, som meget betegnende for hans forskertype begrundes ikke i vidt udsbundne teoretiske overvejelser, men i teksterne selv, idet de tre kilder i vidt omfang korrigerer hinanden. I den omfattende indledning findes, hvad hjertet kan begære af en videnskabelig udgave i retning af lærdom og skarpsindighed, men den adskiller sig fra genrens hovedmasse ved sin omhu for formen, let læst, klart disponeret og velskrevet, som den er. Udgaven fulgtes i 1965 op af disputatsen, *Filologiske studier over Karl Magnus' Krønike*, en tekstfilologisk monografi, som for det første anskuer den gammeldanske oversættelse i dens forhold til det norrøne grundlag og derved kan karakterisere dens litterære egenart, for det andet bestemmer forholdet mellem de tre danske opskrifter og for det tredje undersøger sandsynligheden for et svensk mellemlid mellem den vestnordiske og den danske tekst. Da der ikke er tegn på svensk påvirkning i lydlig/grafisk, morfologisk eller syntaktisk henseende, former det sidste hovedafsnit sig som

ordforrådsstudier, og det er især her, der fremlægges afgørende nye overvejelser og resultater. Af vidtrækkende betydning er den fastholdte erkendelse af skriftsproget som et system af traditionelt fastlagte regler, ikke en afspejling af den skrivendes dialektfarvede talesprog, og undersøgelsen af et enkelt ord, pluralisformen *barn*, demonstrerer overbevisende, hvor problematisk det er at anvende nyere dialekter som referensramme for beskæftigelsen med ældre tekster. I denne konsekvent gennemførte opfattelse af skriftsproget som noget fundamentalt forskelligt fra talesproget ligger reelt et skarpt opgør med en yndlingsbeskæftigelse for ældre (og såmænd også yngre) nordiske filologer. Et eksemplarisk udtryk fik denne erkendelse i den vigtige afhandling »Til dronning Elisabeths breve« fra 1974, som introducerede den grafematiske analyse i dansk sammenhæng. Den fremragende oversigt over sproghistoriens mål, materiale og metoder med den lakoniske titel »Sproghistorie« (1980) fremhæver og forklarer lydhistoriens dominerende rolle samtidig med, at der peges på andre lige så berettigede forskningsområder som morfologi, syntaks, semantik, genre og stil. Det er i vid udstrækning inden for disse discipliner, hans egen indsats falder.

Ghemmen-trykkene optog ham som vidnesbyrd om dannelsen af et kultursprog og i videre sammenhæng som udslag af en lille national provins' bestræbelser for at tilegne sig en overlegen international litteratur. Ud over Karl Magnus-fragmentet fik han udgivet endnu et af dem, *Sjælens og Kroppens Trætte og Ars moriendi* (1971). Editionsteknisk var der tale om en nyhed: en faksimile suppleret med en »retoucheret« tekst, hvis ambition var den ædruelige at gengive teksten, som en nogenlunde vågen korrekturlæser ville have gjort det, nemlig med smårettelser af fx bogstaver, der står på hovedet, dog uden indgreb over for også åbenlyse forvanskninger, som får lov at passere, men belyses af omhyggeligt udvalgte parallelsteder fra de svenske opskrifter, ved hvis hjælp den opmærksomme læser får den fornøjelse selv at finde en mening i galskaben. For middelalderfilologien har det videre betydning, at han kunne påvise en tidligt fæstnet poetisk tradition, der tillader vekslen mellem sproghistorisk set ældre og yngre sideformer, og at forholdet mellem den danske og de svenske tekster giver anledning til at operere med begrebet »den bearbejdende oversætter«.

På folkevisen, denne nationalromantikkens og de vekslende litterære modestrømningers yndling, anlagde han et nøgternt filologisk blik. Koncentreret, stringent og lærd er undersøgelsen af Nordens ældste nogenlunde omfangsrige visefragment, »Linköping-håndskriftet og »Ridderen

i hjortecham« (1976), et perspektivrigt oprydningsarbejde ligesom »Folkewisens sprog: daterings- og proveniensproblemer« (1995). Trangen til det store helhedssyn på genren tilfredsstilles visselig ikke af hans iagttagelser og ræsonnementer, som til gengæld må glæde skeptikere med en svaghed for soliditet.

I det mangeårige arbejde med Matthias Moths Ovid-oversættelse løber flere af hans interesser sammen. Udgaven af *Forvandlingerne* fra 1979 er solidt filologisk håndværk og dertil en ualmindelig smuk bog, der af Forening for Boghaandværk blev bedømt som godt bogarbejde, hvad han som bogens tilrettelægger var utilsløret stolt af. I artiklen »Matthias Moths aleksandriner-syntaks« (1982) systematiseres for første gang en række traditionelle poetiske licenser, og i monografien *Matthias Moth og Ovids Metamorfoser* fra 1997 sættes den danske gengivelse af den europæiske klassiker ind i et lærdomshistorisk perspektiv, som foruden den klassiske filologis ærværdige udgivelsestradition belyser de tidlige oversættelser til en længere række europæiske sprog og de snoede veje for illustrationernes udbredelse og omformninger. Det har tydeligvis mere ham således at udvide perspektivet, selv om han tager skyldigt forbehold for sine resultater uden for det, der var hans egentlige felt.

Hans sidste publikation blev Leonora Christinas *Jammers Minde* (1998). Selve tekstudgaven nåede han til sin dybe tilfredshed at se afsluttet, og til sprogbeskrivelsen, kommentaren og udgivelsen af Leonora Christinas øvrige egenhændige danske skrivelser efterlod han notater. I alle faser var arbejdet præget af hans utrættede bestræbelse for den korrekte tekstform helt ned i de mindste detaljer og hans lige så energiske omhu for en klar, entydig og brugervenlig fremlæggelse af de iagttagelser i håndskriftet, der kan belyse forfatterens gentagne revisioner. Hans glæde ved en æstetisk tiltalende bog var bestemmende for dens udformning på alle planer.

Han fornægtede aldrig sin gæld til fagets tradition. Fine udtryk for hans samhørighed med forgængerne er de mange biografier og nekrologer over nordiske filologer, det blev ham overdraget at forfatte. De koncise og loyale, om ikke ukritiske karakteristikker af en række mænds livsværk er væsentlige videnskabshistoriske bidrag og tillige ofte gribende menneskelige dokumenter, portrætter, som med varme og humor rammer centrale træk i personligheden.

Også fagets nutid og fremtid følte han sig forpligtet overfor, som det klart fremgår af hele hans produktion, særlig tydeligt dog af hans mange

vægtige anmeldelser. Det gennemførte synspunkt for recensionerne er brugerens, hvorfor de altid indledes med et objektivt signalement, der pointerer værkets egne oplysninger om adressat, anlæg og afgrænsning, hvad der i ganske mange tilfælde giver anledning til principielle drøftelser; undertiden sidder man tilbage med en fornemmelse af, at anmelderen er bedre inde i emnet (og bogen) end forfatteren. Formen er altid urban, selv om tonen kan tangere det sarkastiske, når diskrepanser mellem hensigtserklæringer og praksis spiddes eller fejl og mangler afsløres. »Uprofessionel« var måske det værste skældsord i recensentens vokabular, og til håndværket hører ordentlig typografi, tilrettelæggelse, udstyr – og korrekturlæsning; derfor indgår en vurdering af disse ydre »småting«, der er så væsentlige for bogens brugsværdi, som fast bestanddel i anmeldelserne.

Den gamle sandhed, at det er sjovere at bedrive filologi end at læse om det, er vel ikke gjort til skamme af hans skrifter, men fornøjelige er de. Skønt af filologernes ugraciøse æt var han omhyggelig med formuleringen af alt, hvad han skrev, for selvkritikken var streng. Han tilrettelagde stoffet for sin læser ved en gennemtænkt, klart markeret disposition og fremlagde eksplicit metodiske overvejelser ligesom afgrænsningen af sigte, emne og stof. At dokumentationen er i pinlig orden, siger sig selv, og eksempel materialet er udsøgt: belysende, gerne morsomt, altid begrænset til det nødvendige. Analysen er præcis, karakteristikken indfølt, ræsonnementet stringent, vurderingen myndig. Formens fasthed og den selvbevidsthed, der ligger bag, mildnes af en humoristisk distance, gerne i litotens form; når forgængere sættes på plads, sker det upolemisk, mildt raillerende – og umisforståeligt. Lige fjernt fra det banale og det søgte er formen elegant.

Lærergerningen tog han alvorligt, og han var en glimrende pædagog, klar, rolig, bevidst om mål og midler. Det var hans ambition at føre de studerende frem til, hvad han anså for et acceptabelt fagligt niveau, uanset deres i stigende grad mangelfulde forudsætninger på centrale områder som grammatik, litteraturhistorie og sprog, såvel de fremmede som modersmålet; han lagde et måske urimeligt stort arbejde i forberedelsen, fulgt op af en intens indsats i undervisningssituationen. Langtfra at foragte elementærundervisningen anså han den for en væsentlig pædagogisk opgave, nok så påkrævet som de specielle emner. Hans glæde ved stoffet var smittende, hvad enten den ytrede sig som opslugt fordybelse i teksten, kølig ironi eller befriende barokke indfald, men selv om timerne var morsomme, var der aldrig ringeste tvivl om, at arbejdet var i centrum, og kra-

vet om elevaktivitet var ubøjet; ved sin tavshed kunne han gøre den mest obsternasige mør, hvad der resulterede i usædvanligt velforberedte studenter – det var simpelthen for pinligt at møde blank. Den momentvise sarkasme afbalanceredes af hans generelt elskværdige holdning, der var myndig uden at være streng. Gammeldags undervisning, kunne man mene, men fra hans side vel nok ment som oplæg til fælles studium; i hvert fald kunne timerne opleves sådan, selvfølgelig kun fordi han underspillede sin rolle og venligt anerkendte de guldkorn, han selv havde sået.

Som vejleder var han imødekomende, om end fast og klar i sin kritik. Han blev aldrig læremester for en kreds af yngre forskere; dels var tiden vel ikke til det, dels var han ikke egentlig begejstrende: til hans ufravigelige krav om faglig lødighed kom en måske for nøgtern vurdering af filologiens fremtid og en vis dæmpende afstand. Til gengæld dukkede han ikke sine elever, hverken direkte ved knugende idealfordringer eller indirekte ved sit eksempel; han respekterede deres egenart.

De talrige tilsynshverv, som UJDS og Det danske Sprog- og Litteraturselskab betroede ham, hører ligesom de mange faglige bedømmelser til de lidet spektakulære sider af hans virke. Ikke desto mindre var den enorme arbejdsindsats, han uegennyttigt lagde i sådanne opgaver, af vital betydning for fagets videreførelse, hvad han var sig fuldt bevidst. Til møder kom han altid fuld af energi, velforberedt og afklaret med en enestående sans for at afveje fagets ideale fordringer mod de usle realiteter. Selv om han understregede tilsynets begrænsede ansvar for det endelige resultat, faldt hans råd med en vægt, så at man kun sjældent undlod at følge dem. Specielt for de store ordbogsprojekter var han en uerstattelig støtte, inspirerende og ansporende, intenst optaget af den stramt strukturerede ordbogsartikels muligheder for at opfange sprogets rigdom og en stadig fortæller for at lade brugerhensynet bestemme udformningen på alle niveauer.

Det var hjemme ved sit skrivebord med håndbøger og udgaver inden for rækkevidde, han helst arbejdede, uden at han dog var nogen enspænder, hvad der fremgår af de mange værker, han udsendte sammen med andre. Det oplevedes som et privilegium at arbejde sammen med ham, fordi han generøst delagtiggjorde en i overvejelser og kundskaber samtidig med, at han var åben for diskussioner og forslag uden at pukke på sit eget. Han var en god kammerat.

Solidt filologisk håndværk har en lang levetid, og han befandt sig godt inden for traditionen. Hans personlige stil, hvori der indgik en umiskendelig bevidsthed om at forvalte en rig arv, kunne give indtryk af konser-

vatisme, men han fulgte med i fagets udvikling og anvendte nye metoder, for så vidt som han fandt dem frugtbare; derimod interesserede teori med et fjernt (læs: løsagtigt) forhold til sprogets virkelighed ham ikke. Banebrydende var hans udforskning af yngre middeldansk og ældre nydansk, dels ved den nye viden, han fremlagde, dels ved den metodiske stringens, hvormed han gennemførte sine undersøgelser. Ved sine mange hverv udøvede han væsentlig indflydelse, om ikke egentlig magt inden for faglige kredse, især naturligvis i Danmark, men også i Sverige. Han blev efter al sandsynlighed fagets sidste generalist: hans selvfølgelige beherskelse af alle den nordiske filologis discipliner og dybe fortrolighed med hele det danske sprogs historie og den samlede danske litteratur forekommer uefterlignelig.

Med vemod mindes man hans ranke skikkelse i rask gang på vej til endnu en opgave, med vitaliteten fremhævet af det skraptr grønne halstørklæde, eller hans selvforglemmende opslugthed af teksten, når den højeste koncentration blev markeret af en trækning ved mundvigen, hvorfra cigaretten i de senere år var bandlyst. Viljestyrke var vel hans mest iøjnefaldende karaktertræk, og det kunne give et indtryk af strenghed, som imidlertid viste sig fejlagtigt; han var af det slags mandfolk, der har styrke til at være mild. At drivkraften var et heftigt temperament, anedes jo, men det blev holdt i ave, og når det skulle have afløb, skete det i humoristisk form. Han beherskede den vanskelige kunst at vurdere uden persons anseelse, og selv den skarpeste kritik eller afstandtagen afficerede ikke hans vilje til at forstå, selv om hans egen urokkelige hæderlighed og ægte beskedenhed gjorde ham fremmed for magtstræb og forfængelighed. Velgørende var hans humor; der blev arbejdet meget, men også leet meget, hvor han var med.

Til det sidste virkede Poul Lindegård Hjorth som en mand, der i alt væsentligt havde fået det, som han ville: karrieren blev hæderfuld, og, hvad der var ham vigtigere, arbejdet var morsomt. Af dybest betydning var det dog, at familielivet var endog usædvanligt harmonisk, at han havde haft den lykke at få en kone, der siden den tidligste ungdom med ubrydelig loyalitet støttede ham i hele hans virke.

I taknemmelighed for, hvad han gav, vil vi ære hans minde.

Marita Akhøj Nielsen

BIBLIOGRAFI

I festskriftet til Poul Lindegård Hjorths 70 års-dag findes en bibliografi over hans faglige publikationer (hvorfra avisindlæg, bibliografier, usignerede bidrag og selvbiografiske skildringer er udeladt): Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen (red.): *Ord, Sprog og artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*, 1997, s. 533-41.

Denne bibliografi skal suppleres med:

1997

Kristian Hald, i: *Den Store Danske Encyklopædi* VIII, Kbh., s. 164.

Aage Hansen, i: *Den Store Danske Encyklopædi* VIII, Kbh., s. 233.

1998

Il danese, i: *L'Europa dei popoli*. Istituto poligrafico e zecca dello stato, s. 89-91.

(Sammen med Marita Akhøj Nielsen): *Leonora Christinas Jammers Minde. Diplomatarisk udgave*. Kbh. lxxviii + 286 s.

Under trykning

Matthias Moth, i: *Den Store Danske Encyklopædi* XIII, Kbh.

»Engang for længe siden ...«

En studie i danske eventyrstrukturer

Af Thomas Johansen

De eventyr, der her er genstand for undersøgelse, har det fælles træk, at de begynder med, at hovedpersonen befinder sig i eller er kommet i en utilfredsstillende situation, hvorefter den følgende handling går ud på, at han/hun gennemgår diverse prøvelser, inden vedkommende indtræder i en ideal situation, hvormed beretningen slutter.

Det pågældende stof er omfattende, og for at undgå at blive overvældet deraf har forfatteren valgt at benytte et begrænset, men repræsentativt udvalg af danske folkeeventyr,¹ thi med et øget antal enkeltheder kunne disse, hvor interessante de end måtte være fra andre synspunkter end strukturelle, let tilsløre strukturerne.

I eventyr optræder de agerende som regel i en »eventyrlig« fantasiverden befolket med konger, prinsesser, trolde, hekse etc. Her er alt muligt, fordi de fysiske begrænsninger, som naturlovene har pålagt mennesker, er ophævet: Mennesker forvandles til dyr og omvendt, afstandsbegrebet er ophævet og modsætninger fremhævet; de optrædende er enten onde eller gode; psykologiske nuancer findes ikke.

Hvis man på den anden side ser bort fra, *hvem* der optræder, og lægger mærke til, *hvad* de foretager sig, vil man se, at i grunden er motiverne for deres handlen de samme, som kendes fra hverdagen, eftersom det er begæret efter rigdom, magt og lykke, der dominerer. Dette har som følge, at de, der lytter til eventyrfortælleren, ikke føler sig særlig fremmede over for dets handlingsforløb.

Godtages disse betragtninger, synes det som om interessen for eventyr dybest set bunder i konfrontationen mellem en fantasiverden, repræsenteret af de agerende og deres baggrund, og den ramme af hverdagsagtige handlingsstrukturer, hvori denne fantasiverden er indsat.

Et træk, man hurtigt bemærker ved eventyrene, er forkærligheden for antallet tre: Det samme forløb forekommer tre gange i træk (helten udfører tre opgaver, han møder tre hekse ...). Når det drejer sig om personer, er det som regel sådan, at de to, der er nævnt først, følger et ensartet handlingsmønster, og står i et modsætningsforhold til den tre-

die, der ringegtes, men som til slut alligevel triumferer over de to andre.

Foruden at være underholdende skal et eventyr have en logisk sammenhæng i handlingen, hvorved det bliver lettere at huske og at genfortælle. De enkelte optrin skal være logisk forbundne, sådan at virkning følger årsag gennem hele beretningen.

Hvis fortælleren går let hen over noget, skal han i et sådant tilfælde kunne besvare spørgsmål fra tilhørerne såsom: »Hvorfor skete det?«, eller »Hvordan gik det til?«, og hvis han ikke kan give et tilfredsstillende svar, er han nødt til selv at finde en erstatning herfor, sådan at den logiske sammenhæng bevares.² På den anden side vil en oplysning, der ikke angår eller influerer på handlingens gang, og som altså falder uden for sammenhængen, let blive udeladt.

Ved eventyrets begyndelse findes som regel en kort indledende bemærkning om årsag og forudsætning, og eventyret slutter, når hovedpersonen har opnået den ideale situation, der indebærer, at vedkommende ikke føler trang til yderligere handling. Dog er det ikke ualmindeligt, at der her følger en kortere redegørelse for det følgende, sådan at eventyret får en naturlig afslutning.

Ved undersøgelse af eventyr benytter vi begrebet »episode«, der er en episk enhed bestående af et agens, der bringer et objekt, patiens, fra én tilstand, præ-status, over i en anden, post-status.

Hvis det drejer sig om sagn, er præ-status som regel af mindre interesse, idet man da navnlig er optaget af resultatet af handlingen, dvs. post-status. Når vi som her er beskæftiget med eventyr, er præ-status også af interesse, idet det her som regel er hele handlingsforløbet, man er optaget af. Den generelle form for en episode bliver derfor:

Patiens i præ-status

Agens

Patiens i i post-status

Eksempel:

Helten uskadeliggjorde heksen, der havde indtaget en truende holdning, ved at slå hende ihjel.

Her er agens helten; heksens præ-status »havende indtaget en truende holdning«, og post-status »værende slået ihjel«. Det formelle udtryk er da:

Heksen, havende indtaget en truende holdning
Helten
Heksen, værende slået ihjel

Det ses, at det formelle udtryk dækker diverse forskellige sproglige formuleringer, og bortset fra den ovenfor angivne også, fx:

Den truende holdning, som heksen havde antaget, fik helten til at slå hende ihjel og derved uskadeliggøre hende

eller:

Heksen blev uskadeliggjort af helten, idet han slog hende ihjel, fordi ...

Det formelle udtryk for en episode er altså uafhængigt af den sproglige formulering. (Hvis en følgende episode fremstiller virkningen heraf, kan denne, af gode grunde, ikke have heksen som agens!).

Eftersom den ovenfor benyttede betegnelse »status« er helt generel, vil vi i det følgende foretrække »situation«, der er mere illustrerende i eventyrsammenhænge.

Som nævnt beskæftiger vi os her med den type eventyr, der har det handlingsforløb, at hovedpersonen befinder sig i eller er blevet bragt i en utilfredsstillende situation, men som under handlingens gang opnår den ideale, der er karakteriseret ved, at vedkommende nu ikke nærer noget ønske om yderligere forandring. Ved realisationen af denne situation slutter derfor eventyrets hovedhandling.

Den utilfredsstillende situation kan bestå i, at hovedpersonen er underkastet et onde eller attrår et gode. Den ideale situation vil da bestå i, at han/hun ved heltens hjælp er blevet befriet for dette onde eller har opnået det ønskede gode. Dette kan være, at prinsen vinder prinsessen, evt. som følge af at være befriet for et onde, fx at være berøvet sin naturlige skikkelse ved at optræde i dyreskikkelse; yderligere er rigdom og magt attråværdige goder.

Ifølge den ovenfor beskrevne »episode«, kan eventyrets hovedhandling nu angives i den ultrakorte, standardiserede form:

hovedpersonen (patiens) i en utilfredsstillende situation
helten (agens)
hovedpersonen (patiens) i den ideale situation

Det fremgår her, at hovedpersonen har passivt aspekt, mens helten, der bringer ham/hende i den ideale situation, har aktivt aspekt. Således er heltens eksistens strengt taget betinget af en hovedperson, som kan hjælpes. Nogle eventyr er imidlertid karakteriseret ved, at en og samme person spiller begge roller, hvad der er ensbetydende med, at vedkommende ved egen kraft er i stand til at bringe sig selv i den tilfredsstillende situation.

Foruden hovedperson og helt findes yderligere to roller: Malefaktor og benefaktor, hvoraf den første søger at forhindre hovedpersonens opnåelse af den ideale situation, mens den anden søger at fremme dette formål, ikke mindst ved ofte at udstyre helten eller hovedpersonen med redskaber, hvorved malefaktoren overvindes.

Herudover må nævnes en for hovedpersonen særlig farlig rolle, som man kunne kalde »den falske benefaktor«, dvs. en malefaktor, der ved at optræde som benefaktor søger at narre hovedperson og helt.

På lignende måde som vi har kunnet fremstille eventyrets handling i en kort form, kan malefaktorens og benefaktorens roller illustreres, og da såvel hovedpersonen som helten kan være genstand for disse figurers handling, får vi nu:

patiens i en vis situation
malefaktor (eller falsk benefaktor)
patiens i en forværret situation

eller

patiens i en vis situation
benefaktor (i visse eventyr optrædende som falsk malefaktor)
patiens i en forbedret situation

De kræfter, der påvirker hovedperson og helt er altså dels negative i form af malefaktorer, dels positive i form af benefaktorer, specielt helten, der er den figur, der ved sin personlige, direkte indsats realiserer den ideale situation, og dermed bringer handlingen til ophør.

Hvad angår eventyrenes *baggrund*, er det sådan, at mens de »konver-

gerer« mod det fælles mål: Hovedpersonens opnåelse af den ideale situation, kan man forvente, at de som kontrast hertil har forskelligartede udgangspunkter.

Da eventyrets handling er henlagt til en fantasiverden, kan den ikke være lokaliseret i tid og sted, men kun ved vage og ubestemte udtryk: »For længe siden«, »Der var en konge i et land langt, langt borte«.

Ved dets begyndelse præsenteres hovedpersonen eller heltens; men hvem er han/hun? Vedkommende karakteriseres ved sin stilling i familien eller samfundet:

En mand var så fattig, at han ikke kunne tjene det nødvendige.
(Den fattige mand og hans hjælper. A.O. IV, s. 33)

En soldat havde fået afsked fra tjenesten og rejste nu hjemad.
(Gabriel Rytter og heksene. A.O. IV, s. 29)

Ser vi dernæst på hele handlingsforløbet, er det naturligt først at undersøge, hvordan hovedpersonen er gerådet i den utilfredsstillende situation (hvad enten dette er beskrevet i begyndelsen eller slutningen af eventyrets formulering).

Da nævnte situation er sådan, slutter man, at den er fremkaldt af en malefaktor: »Den primære malefaktor«, som altså er heltens modpol, thi mens førstnævnte indleder eventyret, er det sidstnævnte, der afslutter det. Det formelle udtryk for denne episode er da:

Den kommende hovedperson (patients) i en neutral situation
den primære malefaktor (agens)
hovedpersonen (patients) i en utilfredsstillende situation

Forud for denne episode kan man forvente en episode, der begrundes den primære malefaktors aktion. I denne episode vil vedkommende altså være et patients en »aktiveret« tilstand.

Den primære malefaktor kan være hovedpersonen selv:

En pige overdriver den mængde hør, hun kan spinde, og bliver derfor tvunget til at leve op dertil.
(Trillevip. A.O. II, s. 52)

eller den (de) kan være en anden end hovedpersonen:

Tre brødre drager ud for at gøre deres lykke. De to ønsker at blive den tredje kvit, idet de ikke regner med ham, da han er »underlig«. De lokker ham ind i en skov fuld af vilde dyr.
(Den lille hvide Kat. A.O. IV, s. 5)

I begge tilfælde er den primære malefaktors bevæggrund implicit angivet: Pigens trang til at prale, brødrenes forventning om at den yngste vil være dem til besvær. I de følgende eksempler er den derimod explicit angivet:

En trold redder en konge fra at drukne i en mose, men til gengæld skal kongens søn træde i troldens tjeneste, når han bliver 15 år.
(Vidrik Kongesøn og Miseri Mø. A.O. III, s. 5)

Trolden hjælper kongen, kongen giver trolden (den senere primære malefaktor) sin søn til gengæld. Hovedpersonens kommende situation er altså en belønning til malefaktoren.

En kvinde forgriber sig på nogle klokkeblomster, der tilhører en heks; som straf må hun lade heksen opdrage sin datter.
(Klokkeblomst. Grimm, s. 42)

Kvinden stjæler heksens (den senere primære malefaktors) blomster. Kvinden må overgive sin datter til heksen. Her er hovedpersonens situation en straf fra malefaktoren.

Eventyrets *egentlige handling* er bestemt af hovedpersonens reaktion over for den situation, hvori vedkommende er gerådet, og denne reaktion er afhængig af flere faktorer.

Først og fremmest er det ikke givet, at hovedpersonen overhovedet er sig sin situation bevidst og derfor har hverken ønske eller vilje til at søge den ændret (I). I så fald er det andre, der afgør, om den skal betragtes som utilfredsstillende. Her har hovedpersonen altså intet initiativ til ændring af den.

Det kan også ske, at hovedpersonen er sig arten af sin situation bevidst (II), men ikke har noget udtalt ønske om at få den ændret, eftersom den føles ret tilfredsstillende.

Hvis derimod hovedpersonen erkender, at situationen er utilfredsstillende, vil vedkommende følgelig have et ønske om en ændring. Det aktuelle spørgsmål er nu, om vedkommende også har de fornødne evner til

at bibringe ændringen. Hvis dette ikke er tilfældet, kan en eventuel benefaktor træde hjælpende til.

Men her er der to muligheder: Er det muligt for hovedpersonen at få forbindelse med en sådan benefaktor? Thi ellers må vedkommende passivt vente på, at denne mere eller mindre tilfældigt dukker op (III).

I det tilfælde hvor, i kraft af hovedpersonens anstrengelser, en forbindelse til en benefaktor er blevet etableret, kan denne bringe ham i den ideale situation (IV), og endelig er der den mulighed, at en benefaktor er overflødig (V), eftersom hovedpersonen ved egen kraft og kløgt kan nå sit mål.

Det ses her, at dersom man lægger hovedpersonens initiativ og evne til at opnå den ideale tilstand til grund, må vi regne med fem væsentligt forskellige typer af eventyrhandlinger.

Det følgende vil vise eksempler på de fem typer.

I

Hovedpersonen har end ikke ønske eller vilje til at søge sin situation ændret, hvorfor andre vurderer den som utilfredsstillende.

1. En konge har en datter, der er hovmodig og afviser enhver bejler, hvorfor kongen bliver utålmodig, og da der kommer en fattig spillemand og frier til hende, befaler han, at hun skal følge med ham. Efter at være blevet ydmyget tre gange af ham er hendes hovmod forsvundet, og han afslører sig som værende en konge, der altså har spillet heltens rolle.
(Kong Drosselskæg. Grimm, s. 47)

Helten er her nødt til at optræde som en »falsk malefaktor« for at bibringe prinsessen den rette indstilling.

2. En prinsesse er ude af stand til at le, og ingen af de friere, der kommer til hende, kan få hende til det. Nu har en mand tre sønner, hvoraf de to første ikke har held med sig i så henseende, mens den yngre af en gammel kone får foræret en slæde med den egenskab, at enhver, der rører ved den, ikke kan give slip. På vejen til slottet samler han sig derved en kæde af diverse mennesker, og synet her-

af har den ønskede virkning på prinsessen; dermed får han hende til ægte samt det halve kongerige.
(En slædefart. Gg., s. 38)

I dette eventyr forekommer det meget almindelige træk: En benefaktor forærer helten det middel, hvorved han kan føre hovedpersonen (prinsessen) ind i den ideale tilstand.

II

Hvis den situation, hvori hovedpersonen er kommet, ikke er ganske utilfredsstillende, er vedkommendes motivation for at søge den ændret ikke særlig udtalt. Det er imidlertid et forhold, der ikke er gunstigt for eventyrets videre udvikling, så derfor introduceres der et eller andet element, der ændrer hovedpersonens holdning til situationen fra neutral til negativ.

3. En kone har tre døtre, som ved tre på hinanden følgende lejligheder jager et svin bort, som roder i deres have. Hver gang følger en af dem svinet ind i skoven; en tåge opstår, så hun ikke kan finde hjem. De kommer alle i troldens (svinets) tjeneste, har det godt og lider ingen materiel nød, men kommer alligevel til at længes hjem. Det lykkes dem at undslippe en efter en i en sæk, som trolden tror indeholder brænde til deres forældre, og som han påtager sig at bringe hjem til dem.
(Svinet. A.O. III, s. 33)

III

Hvis hovedpersonen finder situationen utilfredsstillende og ikke evner at bringe sig selv ud af den, må der, som nævnt, skabes forbindelse med en benefaktor, der kan hjælpe. Men hvis det ikke er muligt at skabe en sådan forbindelse, hvad så? Da må hovedpersonen forholde sig passiv, indtil

helten dukker op, hvad der atter indebærer, at heltens oplevelser, indtil han kan befri hovedpersonen, kommer til at indtage en stor del af eventyrhandlingen. Idet det forholder sig sådan, må helten ikke forveksles med hovedpersonen, og beskrivelsen af, hvordan denne er kommet i den utilfredsstillende situation, er følgelig trængt tilbage til eventyrets sidste del.

4. En soldat drømmer, at han skal eje en sølvskov og en guldkov; han begiver sig da ud i verden. Efter successivt at have fået vejen til skovene udpeget af tre hekse kommer han til et forfaldent slot, hvis ejer og døtre er blevet forvandlet til svin takket være de tre hekse. Han giver nu helten et sværd og beder ham dræbe dem. Aldrig så snart er det sket, før fortryllelsen er hævet og hovedpersonen og hans døtre er frelst.
(Slottet ved sølvskoven. A.O. I, s. 55)

Det fremgår, at hovedpersonen er sin egen benefaktor, idet han giver helten det middel, hvorved malefaktorerne bliver udryddet. Det følgende eksempel er overfladisk set betydeligt mere kompliceret end det ovenstående, men ikke desto mindre analogt med dette.

5. En gammel enkemand efterlader sin søn et sværd, der har den egenskab, at alt, hvad han slår med det, skal han overvinde. Han tager plads som fårehyrde og kommer i strid med tre bjergmænd, fordi fårene græsser i deres respektive fencer. Han dræber disse bjergmænd og finder i deres høje tre heste, en rød, en gul og en hvid, og tre hunde af tilsvarende farver, samt munderinger i samme farver. Nu er der en konge med tre døtre, der hver især er lovet bort til tre trolde med henholdsvis tre, seks og ni hoveder. Han dræber dem alle og har derved fået løfte om den yngste af prinsesserne, som han – efter at andre har draget hans dåd i tvivl (her spiller hundenes farver den afgørende rolle ved identifikationen af ham) – får til ægte.
(Det gode sværd. A.O. I, s. 34).

Her er de tre bjergmænd vel ikke egentlige malefaktorer, men på den anden side er det nødvendigt for handlingen, at helten får et påskud til at dræbe dem, sådan at beretningen kan komme videre.

IV

I modsætning til de to ovenstående eventyr, hvor det ikke har været muligt for hovedpersonen at komme i forbindelse med helten, har dette været muligt nu:

6. En kongesøn er blevet omskabt til en slange, uden at grunden hertil oplyses. Han får en pige (heltinden) til at hæve fortryllelsen, hvorefter han fremtræder i sin rette skikkelse.
(Prinsen i slangeham. A.O. II, s. 18)

I de to nedenstående eventyr er hovedpersonens forudsætninger de samme som i eksempel 6:

7. En mand var så fattig, at han ikke kunne tjene det nødvendige til at forsørge sin familie. I skoven træffer han en gammel kone, der tilbyder at hjælpe ham på betingelse af, at han kan gemme sig så godt, at hun ikke kan finde ham, ellers skal han dø; han har tre forsøg. Nu træffer han en gammel mand, der hjælper ham med at skjule sig, men konen opdager skjulestedet de to første gange. Tredie gang er det ved at gå galt, fordi konen gætter, at han har skjult sig i en fisk; hun sejler ud for at finde ham, men omkommer i en storm, som den gamle mand (helten) har rejst.
(Den fattige mand og hans hjælper. A.O. IV, s. 33)
8. En søn til en fattig kone, der bor ude på heden, sælger sine vædderskind til en bjergmand og får som betaling en potte, der leverer dem mælk og brød. En krokone stjæler den, og det samme sker næste gang, hvor drengen har fået et får, der altid kan forsyne dem med uld. Tredie gang får han en kølle, som han kan få til at slå hvemsomhelst, han ønsker. Denne benytter han over for krokonen, der nu må tilbagelevere potten og fåret.
(Pillepind. A.O. II, s. 44)

I eksempel 7 optræder en falsk benefaktor i form af den gamle kone, mens den gamle mand, der ved at rejse stormen, hvorved konen omkommer, er helten som bringer hovedpersonen i den ideale tilstand (han bliver rig). I det foregående eventyr er konen og hendes søn hovedpersoner,

hvoraf sønnen er helten, der af bjergmanden (benefaktoren) bliver udstyret med det middel (køllen), hvormed krokonen (den »ægte« malefaktor) bliver overvundet.

V

Hvis hovedpersonen har både initiativ og evne, i modsætning til de hidtil gengivne eventyr, er der intet behov for nogen benefaktor, og hovedpersonen lykkes i sit forehavende og spiller således rollen som hovedperson og helt på een gang:

9. En kone efterlader sig tre døtre, der får arbejde på en herregård, hvor den yngste udmærker sig, sådan at de to andre bliver misundelige og fortæller herremanden, at søsteren kan skaffe ham en lysestage, der brænder uden lys, en hest med klokker på benene, som man kan høre på lang afstand, samt en so, hvoraf man altid kan skære flæsk. Herremanden forlanger nu, at hun skal skaffe ham disse ting, og pigen sejler tre gange i et dejtrug, som moren har efterladt hende, over til den ø, hvor de trolde holder til, der ejer disse ting, og det lykkes hende ved sin kløgt at narre dem fra troldene. Til sidst får hun søstrene, der vil forfølge hendes succes, til også at tage over til øen, hvor de imidlertid omkommer – en straf, som tilkommer dem som primære malefaktorer.
(Ederland Hønsepige. A.O. II, s. 24)

Inden vi forlader de fem ovenstående eventyrtyper, kan der være grund til i korthed at gøre opmærksom på et strukturelt set interessant eventyr. Det kan ses som bestående af to dele, hvoraf den sidste del er et negativt spejlbillede af den første, der svarer til type II i den ovenanførte række.

En god og køn pige bliver på grund af en mindre forseelse jaget bort af sin stedmor. Efter at have vist sin hjælpsomhed i forskellige situationer kommer hun til Mor Hulda og træder i hendes tjeneste. Hun arbejder til hendes tilfredshed, men føler alligevel på et tids-

punkt trang til at vende tilbage. Hun får rige gaver med, så at stedmøren og hendes datter bliver misundelige. Datteren søger at gentage pigens succes, men da hun har et ondt sindelag, ender hendes ophold hos Mor Hulda med fiasko, og hun får sin straf.
(Mor Hulda. Grimm, s. 80)

Som det er fremgået, bevæger eventyrets handling sig imod det mål, at hovedpersonen eller heltens ender i den ideale situation, en situation, hvor der ikke er ønske om yderligere handling og forandring, og hvorved eventyret får sin naturlige afslutning.

Som nævnt i første afsnit er det imidlertid sådan, at fremstillingen undgår for brat en afslutning, sådan at det »giver et ryk i tilhørerne, stemningen skal have tid til at lægge sig«. ³

Siden sagde han Farvel til Møllerfolkene og rejste hjemad med alle de mange Penge, han havde faaet af Troldeheksene.
(Gabriel Rytter og Heksene. A. O. IV, s. 20)

og beretningen kan være knyttet til noget, som tilhørerne kender:

Saa mærkede han da, at han var blevet narret; og han blev saa splintrende gal, at han fløj i barestens Flintestene. Det er dem, vi nu har at skære vore Fødder paa.
(Svinet. A.O. III, s. 33)

og endelig kan den være knyttet direkte til fortællerens situation:

Der holdt de et stort og prægtige Bryllup, der vared i mange Dage. Jeg ved det bedre end nogen anden, for jeg var selv med til deres Gilde. Vi dansed paa Glasguld, men jeg var for tung i det, Gulvet gik i Stykker med mig, og jeg faldt igennem her ned, hvor jeg nu sidder og fortæller Jer hele Historien.
(Den lille hvide Kat. A.O. IV, s. 5)

Den tanke blev tidligere fremsat, at interessen for eventyr er baseret på en sidestilling af en fantasiverden, repræsenteret af de deri optrædende personer, og den baggrund af deres hverdagsagtige motiver, der ligger til grund for handlingen, og i den forbindelse må nævnes de virkemidler, som eventyret benytter sig af.

Når hovedpersonen (eller helten) skal løse en opgave, optræder der som regel tre sådanne, der er analoge og følger umiddelbart efter hinanden. Her er den ene vanskeligere end den foregående, og dette har som resultat, at tilhørernes spænding trinvis øges, mens handlingen generelt set fastholdes af løsningen af opgaverne, indtil den går over til at beskæftige sig med resultatet deraf.

I modsætning hertil er det sådan, at når det drejer sig om konkurrence mellem tre personer, peger de to førstes handlinger frem mod den tredje, der anses som mindreværdig, men som alligevel kommer til at triumfere over de tre andre. Her har vel de fleste tilhørere en forventning om, at det vil gå til på denne måde, men hvordan? Når dette afsløres, udløses spændingen, og overraskelsen bliver tilsvarende.

Det, som hovedpersonen tracter efter, er at indtræde i den situation, hvor der ikke er (eller kan være) ønske om yderligere forbedringer. I eventyrene tales der om lutter konkrete ting, som tilhørerne kender, hvad der er nødvendigt af hensyn til anskueliggørelsen; men »den ideale situation« er et immaterielt begreb, en sindstilstand, hvori begær og attrå ikke længere findes. Hermed føres vi ind på religiøse overvejelser, som viser, at der herved forstås selve saligheden.⁴

Det har været naturligt at se de ovenanførte eventyr på en kristen baggrund, og »den primære malefaktor« kan nu identificeres med den Onde, og tilsvarende helten med Frelseren.⁵ De øvrige optrædende figurer vil da repræsentere diverse intentioner, der styrer hovedpersonens vej gennem tilværelsen, og som dels stammer fra andre personer, dels fra hovedpersonen selv.

Godkendes disse betragtninger, repræsenterer de her omtalte eventyr forskellige levnedsløb, der har det til fælles, at de alle er ført frem til det eftertragtede resultat.

Noter

1. Som hovedkilde er anvendt: *Danske Sagn og Æventyr fra Folkemunde*. Udgave ved Axel Olrik. København 1913-29. Bd. 1-4 (Citeret som A.O.). Herudover er anvendt enkelte eventyr fra: *Grimms samlede eventyr*. På dansk ved Carl Ewald. København 1992. (Citeret som Grimm) og *Danske Folkeeventyr*. Ved Svend Grundtvig. København 1983 (Citeret som Gg.). Gengivelsen af eventyrene skyldes forfatteren.

2. Thomas Johansen: *An Experiment with Oral Transmission*. Copenhagen, The Royal School of Librarianship, 1993.
3. Axel Olrik: *Nogle Grundsætninger for Sagnforskning*. 1921.
4. Da denne ikke kan anskueliggøres direkte, kan man henvise til et materielt symbol – en ring, hvis egenskaber giver en ide om »den ideale tilstand«, idet den som en cirkel vender tilbage i sig selv og er uden begyndelse og ende.
5. Jf. indskriften på mange ældre gravsten: I H S (Iesus Hominum Salvator) (Jesus, menneskenes frelser), en indskrift, som, navnlig hvis den er anbragt umiddelbart over den afdødes navn, er blevet fortolket som »I Herren Salig«, hvad der er ukorrekt, men nærliggende.

Nyt om stødet i moderne rigsdansk – om samspillet mellem lydstruktur og ordgrammatik¹

Af Hans Basbøll

»Det er som om der ved stødet
er noget lokkende, som om forskeren,
blot han trænger dybt nok ned i emnet,
får lovning på at kunne forstå
og (bort)forklare stødet«
Steffen Heger (1980:78)

1. Indledning

I 1948 sagde Louis Hjelmslev (1951:12): »For hvert sprog frembyder den strukturelle analyse visse særlige problemer, som hele analysen må koncentreres om; (...) i dansk er hovedproblemet stødet«. Nedenfor vil jeg præsentere konturerne af en sammenhængende beskrivelse af støddistributionen i moderne rigsdansk. Herunder foreslår jeg en løsning af nogle centrale, men drilagtige problemer i stødanalysen, bl.a. hvordan alternationer som *cola*, best. form *colaen* (med forlængelse af *a* og stødtilkomst), skal beskrives og forklares (afsnit 4). Jeg vil generelt lægge vægt på stødforhold der er produktive og dermed reelle for sprogbrugerne, og ikke blot – for sprogbrugerne tilfældige – historiske relikter. Forskellen mellem produktive og ikke-produktive endelser (ved bøjning og afledning) er afgørende for mit analyseforslag, og jeg foreslår en tværspørgsmodel for ordstruktur byggende på systematisk gradueret produktivitet af endelser (afsnit 5-8).

Stødet kan være den eneste lydlig forskel mellem to danske ord, fx *mu-sen* der udtalt med stød er def. af *mus*, men udtalt uden stød def. af *muse*. At stødmønsteret virkelig er komplekst kan illustreres med et par eksempler fra denne artikels overskrift: *stødet* har selv stød ligesom pl. def. *stødene*, men i indef. *stød* (i både sg. og pl.) er det ikke tilfældet i moderne

københavnsk rigsmål (som er hovednorm i denne artikel), men derimod nok i mange ældre sprogformer. *Samspillet* har stød i stavelsen *-spil-*, ligesom det usammensatte sb. i def. form *spillet*, men indef. *spil* (i både sg. og pl.) har ikke stød. Verbet *spille(r)* har hverken stød i præs. eller infinitiv, eller i præt. *spillede* eller præt. ptc. *spillet*, men derimod i imperativen *spil!* I sammensatte former som *afspille*, *afspillede* osv. er der stød på roden *-spil*, også i grammatiske former der ikke har stød i det usammensatte verbum *spille*. (Om morfologiske stødalternationer, se Janikowski 1982 og Orešnik 1979).

Den første der beskrev det danske stød var den største danske sprogforsker før Rasmus Rask, Jens Pedersen Høysgaard, som blev født i Aarhus i 1698 og døde i København i 1773 efter en karriere først som universitetspedel, og fra 1759, efter at han havde skrevet banebrydende værker om lydlære og grammatik, som klokker ved Trinitatis Kirke. Han beskrev stødet som *et meget lidet hik*, og opstillede fire såkaldte åndelav, som med moderne terminologi kan kaldes prosodiske stavelsestyper, jf. fig. 1.

	Med stød	Uden stød
Lang vokal	<i>pæn</i> [p ɛ : ' n] <i>a</i> [æ : ']	<i>pæne</i> [p ɛ : n ə] (l. stav.) <i>ane</i> [æ : n ə] (l. stav.)
Kort vokal	<i>pen</i> [p ɛ n '] <i>and</i> [a n '] <i>telt</i> [t ɛ l ' d]	<i>ven</i> [v ɛ n] <i>kat</i> [k a d] <i>ja</i> [j a]

fig. 1

Efter Høysgaard har talrige især danske sprogforskere beskæftiget sig med stødet, lejlighedsvis også berømte lingvister hvis hovedindsats er faldet på områder fjernt fra det danske stød, fx Karl Verner og Holger Pedersen. Det vigtigste værk om stødets forekomst i moderne dansk rigssprog (i vid forstand) er stadig Aage Hansens monografi fra 1943. Der er ikke fra internationalt hold kommet afgørende nye bud på løsningen af de egentlige stødproblemer (jf. Basbøll 1989a). Derimod rejser stødet mange spørgsmål til de forskellige fonologiske og morfologiske teorier der er på markedet, og det er derfor en udfordring for enhver lingvistisk teori at vise at stødet overhovedet kan analyseres inden for teoriens ram-

mer, og helst naturligvis også at sige noget nyt og interessant om stødet (om stødets repræsentation i dependensfonologien, se Anderson, Ewen & Staun 1985 og Staun 1987).

Jeg skal ikke i dette arbejde gå ind i nogen længere drøftelse af de teoretiske forudsætninger for min(e) analysemodel(ler). Det er dog praktisk allerede nu at nævne nogle »greb« som jeg af principielle metodiske grunde ikke accepterer her, selv om de alle har været benyttet i faglitteraturens stød-analyser (flere af dem endda af mig selv). Det har indtil nu ikke vist sig muligt at foretage noget der blot nærmer sig en eksplicit, sammenhængende og omfattende stødanalyse uden at anvende i det mindste nogle af nedenstående »greb«:

- (1) ændringer fra +stød til -stød (evt. til +stød igen), eller omvendt (i den nedenfor foreslåede analysemodel kan et én gang tilskrevet stød eller ikke-stød ikke ændres), jf. *vand, vande, afvande*;
- (2) undtagelser til stød-regler, jf. *slanke, beske*;
- (3) forskellige endelser der er segmentalt identiske overalt, jf. *hanner, venner*;
- (4) forskellige grænser der ikke forudsiges af uafhængige kriterier, jf. *fladt, fadt*;
- (5) endelser der markeres for +stød eller -stød, jf. *hanner, summer*.

Det er en konsekvens af disse metodiske restriktioner at enten følger stødforholdene de i dette arbejde foreslåede enkle stødregler (specielt den i afsnit 6 og den i afsnit 7), eller også er stødet leksikalsk bestemt (dvs. en egenskab ved det enkelte leksem), og i så fald undergår det pågældende leksem ingen stødalternationer.

2. Produktivt stød

Den forrige franske premierminister hed som bekendt *Alain Juppé*. Efternavnet udtales på fransk med stemt [ʒ], med [p] uden pust (mindende om et dansk [b], dog lidt stærkere artikuleret), og med et [e] til sidst der tit er lidt lavere end et dansk [e] : [ʒ y ' p e] ; men når vi taler dansk, tilnærmer vi udtalen efter danske vaner, og det gælder også personer der udmærket kan udtale fx et stemt [ʒ], og som gør det når de taler fransk.

På dansk siger vi *Juppé* med vores danske ustemte sj-lyd først (tilnærmet [ʃ], ikke så langt fra den engelske lyd), med tydeligt pust på [p]-et, og med et normalt dansk [e] til sidst: I international fonetisk transskription (IPA), normeret efter dansk behov (som vil blive brugt i denne artikel): [ʃy'pɛ], med finere IPA-transskription [ʃy'ɸhɛɹ] (eller med et andet symbol for den initiale sibilant).

Hermed er *Juppé* så blevet et (i hvert fald halvt) dansk ord, og så kan det bøjes. Jeg kan fx sige: *der er for mange Juppé'er i fransk politik*, fx i den betydning at farveløse superuddannede administratorer besætter for mange topposter på bekostning af mere folkelige politikertyper, eller evt. at hans familiemedlemmer har sat sig for tungt til rette i administrationen. Der er kun én mulighed for at danne en pluralisform af *Juppé*, nemlig med endelsen *-er* og med samtidig forlængelse af det trykstærke [ɛ]; og, af særlig interesse i vores sammenhæng, med stød på [ɛ] hvad der ikke var i singularis: [ʃy'pɛ : 'ɐ]. Andre på forhånd tænkelige pluralisformer, med fx *-e*, eller uden endelse, eller måske med *-s*, kan ikke bruges. Og det er heller ikke muligt, i det moderne danske rigsmål jeg tager udgangspunkt i (og som er hovednorm i moderne udtaleordbøger), at bruge endelsen *-er* uden at forlænge [ɛ] og sætte stød til.

Man kan også mene at der er for få *Zola'er* i moderne fransk litteratur. Når (med fransk udtale:) *Émile Zola* [z o 'l a] udtales på dansk er hovedforskellen fra den franske udtale at vi bruger et ganske almindeligt ustemt [s], og ikke det stemte [z]: [z o 'l a] (forskelle mellem de danske og franske vokalkvaliteter noterer jeg ikke her). Men i pluralisformen *Zola'er* sker der yderligere det at sidste vokal forlænges (ligesom i *Juppé'er*), og, som noget nyt i forhold til *Juppé'er*, at dette *a* får en tydeligt anden kvalitet, det bliver et såkaldt »fladt *a*« som vi har i *hane*, og ikke det mere neutrale *a* som i *han* (en vokal der ligger tættere på det franske *a*): [z o 'l æ : 'ɐ]). Igen er andre pluralisformer ikke mulige i den her valgte norm, bl.a. er en form med *-er* uden forlængelse og den nævnte ændring af vokalkvaliteten udelukket: * [z o 'l a ɐ]. Dette skyldes ikke nogen begrænsninger ved menneskets talorganer eller åndelige udrustning i almindelighed, men hænger sammen med hvad sprogbrugerne har lært i og med at de lærte sproget. At [a] i *Zola'er* automatisk bliver både længere og fladere, og får stød, peger på at ændringerne ved pluralisdannelsen i sådanne tilfælde blot afspejler lydstrukturen efter at pluralisendelsen er blevet føjet til grundordet, selvom det ikke beskri-

ves sådan i faglitteraturen; det er absolut ikke en tillært »morfonologisk« alternation der er karakteristisk for nogle bestemte ord, som fx en pluralisform som *fødder*.

Formodentlig har ikke mange af mine læsere hørt pluralisformerne *Juppé'er*, *Zola'er* før, og jeg har selv lavet dem til formålet her. Det kan naturligvis ikke helt udelukkes at andre skulle have konstrueret dem før mig, men det er ligegyldigt for argumentationen. Afgørende er at sprogbrugerne ikke har lært disse former, men nårsomhelst kan danne dem efter behov. Med andre ord kan vi straks afvise den hypotese at stød eller ikke-stød udelukkende er en egenskab ved den enkelte ordform som må læres ved hver form for sig: der findes *produktive* »regler« (eller principper) som medfører at nogle ordformer har stød.

En anden produktiv stødregel afhænger som allerede antydnet af ordklasser: Hvis man sammenligner sb. og vb. *udtale*, kan man høre at det første er stødløst mens det andet har stød: *en udtale*, *at udtale*. Der er tilsyneladende en generalisering ifølge hvilken verber med en foransat stavelse (hvad enten det er et ubetonet præfiks som fx *be-*, *ge-* eller et betonet småord som fx *præp.* *med-* eller *adv.* *ud-*) har stød. Den gælder også helt nye dannelser og ad hoc-former som *udbejdse* eller *indvande*, *bevande*, så »reglen« er altså produktiv og dermed psykologisk reel for sprogbrugerne, i én eller anden form. Men hvorfor er der så ikke stød i fx *betakke sig*? Det er naturligt nok fordi den stavelse der skulle have stødet, ikke opfylder det uafviselige krav til lydstrukturen for en stødstavelse at den skal have enten langvokal eller også kortvokal fulgt af en sonor konsonant ([l, n] osv.), jf. fig. 1. Dette krav optræder i praktisk talt hele faglitteraturen under betegnelsen *stød-basis* som noget uundværligt i beskrivelsen: Enhver regel for hvilke stavelser der har eller får stød, hvad enten den er formuleret ud fra grammatiske kategorier, orddannelseselementer, stavelsestal, frekvens eller noget helt andet, forudsætter at den pågældende stavelse har stød-basis.²

3. Moraanalysen

Vi vil nu se lidt nærmere på de enkelte stavelsestyper (fig. 1 fortsat). Første stavelse i ordet *ane* består blot af en lang vokal uden stød. Det lange *a* har, som ethvert andet langt *a* (der ikke står ved siden af et *r*) den

»flade« kvalitet [æ :]. Hvis vi udtaler den samme vokal isoleret, enten som bogstavnavn eller som ordet *af* [æ : '], har den stød. Såvel længden som kvaliteten (nøjagtig den samme »flade« udtale som i *ane*) viser at stødvokalen er en ægte langvokal og ikke en kortvokal som i *han*, og det støttes i øvrigt entydigt af andre relevante argumenter. Stødet er en art knirkestemme der begynder inde i vokalen efter at der er gået ca. en kortvokals tid, se Fischer-Jørgensen 1987 om det fonetiske.

Nogle langvokaler, nemlig dem med stød, brækker altså så at sige over i to halvdele (to faser), hvoraf den første forekommer normal (selv om den i en række henseender kan vises at forberede stødfasen, se Fischer-Jørgensen 1987), og den anden tydeligt har en særlig stemmekvalitet: en såkaldt laryngalisering. At denne opdeling i to faser er perceptuelt vigtig antyder en pilottest (Thorsen 1974): en gruppe fonetikere kunne identificere en stødvokal som sådan selv om sidste del af den blev fjernet, blot en lille del af anden fase var med, hvad flertallet ikke kunne hvis hele anden fase var væk. Alt dette passer sammen med hvad man i Pragfonologien har beskrevet ved hjælp af begrebet *morae* (efter latin *mora* 'forhaling', bl.a. brugt i verslæren som mål for stavelsesvægt eller -kvantitet), jf. Liberman 1982.

Anvendelsen af termen *mora* i det følgende dækker primært at stavelseskernen og dermed stavelsen kan være enten let eller tung; man kunne i stedet tale om *vægtenhed* ('x'), se Basbøll 1988, 1989b, 1998c. Fig. 2 viser hvordan jeg i det følgende vil angive lydstrukturen.

Træstrukturen med σ (for stavelse) og μ (for mora) betegner bl.a. at *a* (bogstavnavnet) er ét vokalsegment som tæller 2 morae. Efter denne opfattelse er moraen en vægtenhed for stavelsen. Stavelsesvægten afgøres

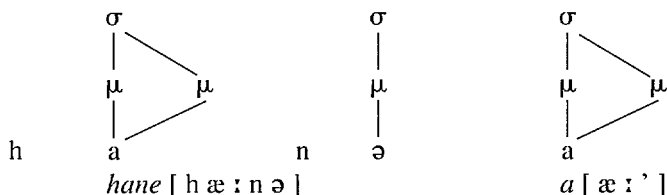

fig. 2

af stavelseskernen, den centrale del af stavelsen som indeholder stavelsestoppen, typisk en vokal. Figurene udtrykker (1) at der er to stavelser i *hane*, én i *a* ; (2) at de to *a*'er er lange, og at schwa er kort; (3) at anden stavelse i første eksempel har én mora, de to andre stavelser to; (4) at en initial konsonant, selv om den naturligvis hører til stavelsen, ikke er med til at afgøre stavelsens tyngde. Sidste punkt kan slet ikke meddeles igennem en normal (»segmentaliseret«) transskription, og de andre kun indirekte, afhængigt af notationens konventioner. På figurene i hele dette arbejde er kun angivet de streger der forbinder μ (morae) med σ (stavelser) og segmenter (vokaler og konsonanter). Stavelser kan have 1 mora og kaldes da lette, de kan have 2 morae og kaldes så tunge, og i nogle sprog findes der stavelser med 3 morae, og de betegnes overtunge, se fig. 3.

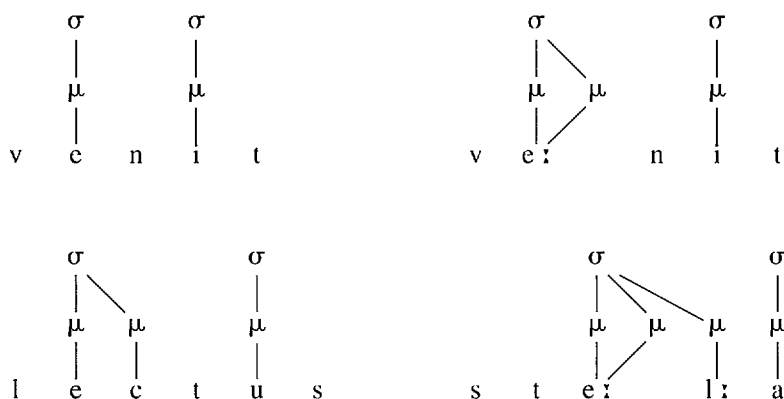

fig. 3

Disse muligheder for stavelsesvægt findes alle tre i fx klassisk latin, som det ses af figuren (det centrale i fig. 3 er (den trykstærke) første stavelses vægt; ordfinale konsonanter repræsenterer særlige forhold som ikke kan drøftes her): let *venit*: han kommer, tung *vēnit*: han kom (perfektum) eller *lectus*: seng, overtung *ste:l:a=stēlla*: stjerne (vokallængderne kan bl.a. ses af udviklingen i romanske sprog samt af metrik, grammatikker m.m.). I moderne dansk findes der lette og tunge stavelser, men ikke overtunge, noget jeg vender tilbage til om lidt.

Hvis vi går tilbage til fig. 2, kan vi se at stødet (her: i ordet *a*) er bundet til den 2. mora i stavelsen: man kan sige at stød er signal for en tung stavelse, og stødet sætter ind ved begyndelsen af den 2. mora. Stødets begyndelsepunkt synes at være bestemt af vokalens begyndelse, se Fischer-Jørgensen 1987, hvilket stemmer med den her foreslåede moraanalyse. Når de to morac i en tung stavelse hører til forskellige segmenter (som i *hal*, *skov*), falder stavelsestoppen entydigt i 1. mora (hvis segment således er længere end 2. moras segment). Når de to morac hører til samme segment (altså til en langvokal, som fx i *hus*), kan vi stadig sige at toppen falder i 1. mora; hermed vil vi blot hævde at stavelsestoppen falder i det segment som er knyttet til 1. mora (her langvokalen).

Specielt når det gælder stødvokaler, er moraanalysen ikke noget meget abstrakt, men en del af selve lydstrukturen, på samme måde som fx stavelser eller vokaler indgår i lydstrukturen selvom de er abstraktioner i forhold til den fonetiske substans. Hvis vores stødanalyse skal være konsekvent, må vi også sige at stødstavelser med kortvokal er tunge (som *pen* [p ε n ']), dvs. at stødkonsonanten, der jo altid er sonor og står umiddelbart efter vokalen, må være knyttet til en mora. Jeg vil da udforske den hypotese at den fjerde stavelsestype endende på sonor konsonant der er eksemplificeret på fig. 1, nemlig *ven* (med kortvokal fulgt af stødløs sonor konsonant: [v ε n]), kun har én mora (er let), således som det vises på fig. 4; herved får slutkonsonanten i *ven* samme status (uden mora) som fx i *kat*.

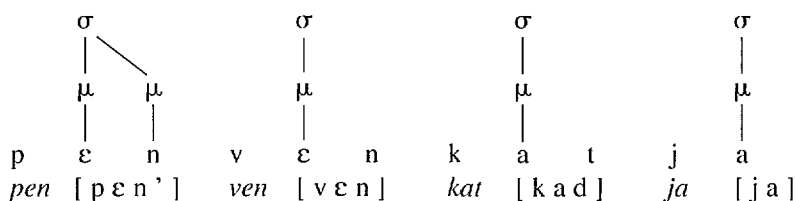

fig. 4

To konsekvenser følger af denne hypotese: (1) stødet i *vend!* [v ε n '] må forventes at begynde når den moriske konsonant begynder (snarere end et stykke henne i denne konsonant, eller lige efter konsonanten som man godt kunne tro ud fra den normale transskription hvor man sætter

stødsymbolet efter konsonantsymbolet); (2) stødkonsonanten [n] i *vend!* må forventes at være længere end den tilsvarende stødløse konsonant i *ven* (da morae som vægt- eller kvantitetsenheder har konsekvenser for længdeforhold i stavelsen).

Begge disse konsekvenser stemmer (det er naturligvis ikke noget bevis for min analyses rigtighed, kun en støtte). Det er særlig interessant at se på kvantiteterne. Stødkonsonanter er signifikant længere end tilsvarende konsonanter i stavelser uden stød (som påvist af Riber Petersen 1973 og Fischer-Jørgensen 1987). Den Store Danske Udtaleordbog (Brink et al. 1991, herefter forkortet SDU) angiver (s. 88) at længden af stødkonsonanter er ca. 130 pct. af tilsvarende ikke-stødte. Dette tal er altså i overensstemmelse med, og støtter derfor i én eller anden grad (men beviser selvsagt ikke), den hypotese at nasalen i *vend!* er »morisk«, dvs. forbundet til en mora, modsat den i *ven*.

Derimod er længden af stødvokaler mindre end af tilsvarende stødløse langvokaler; SDU (ibid.) angiver for distinkt tale at en stødvokal er ca. 85 pct. af en langvokal uden stød. De nøjagtige tal er ikke afgørende her, men tendensen til en vis forkortelse af en langvokal med stød i distinkt udtale – og i hvert fald ikke nogen systematisk forlængelse – men en stabil og signifikant forlængelse af en sonor konsonant med stød (i begge tilfælde sammenlignet med et tilsvarende segment i samme position men uden stød) holder sikkert (se Fischer-Jørgensen 1987, specielt s. 96-99).

Længden af danske stødkonsonanter sammenlignet med tilsvarende konsonanter uden stød (i samme position og under samme betingelser) svarer til hvad Claes-Christian Elert (1964) har fundet for de konsonanter i svensk som der er almindelig enighed om at kalde lange, og som er tydeligt længere end de tilsvarende (stødløse) danske. Det kan endvidere nævnes at i en kompetent moderne norsk lærebog i fonetik og fonologi, nemlig Rolf Theil Endresens (1991:123f), nævnes de norske lange konsonanter som moriske i en illustration af en moraanalyse, se i øvrigt Kristoffersen 1992. Jeg vender tilbage til norsk/svensk nedenfor.

Min moraanalyse betyder en principiel forenkling af hele stødbeskrivelsen: der kan herudfra ikke tænkes regler der indfører stød (og sådanne regler optræder hyppigt i faglitteraturen), kun regler der siger at en tung stavelse under givne betingelser ikke har stød: Når stød er signal for en

tung stavelse (nemlig for anden mora i en stavelse), så har tunge stavelser »automatisk« stød (medmindre de bliver ramt af en ikke-stød-regel som det vil blive behandlet nedenfor). Hvis en stavelse er tung får den altså stød uden at vi skal postulere nogen stødregel, og hvis den er let kan den slet ikke have stød. Og endnu vigtigere: som konsekvens af denne stødanalyse kan vi helt undvære begrebet stød-basis: da stødet er signal for 2. mora i sin stavelse, er det en trivialitet at kun tunge stavelser, altså stavelser med to morae, kan have stød.

Ud fra denne analyse er det altså en nødvendig, men ikke tilstrækkelig betingelse for stød i en stavelse at denne er tung (har 2 morae). Vi skal derfor i det følgende se nærmere på to situationer relateret til henh. den nødvendige og den tilstrækkelige betingelse for stød i henseende til stavelsesvægt: (1) At ord der ender på en *let* stavelse får stød på denne stavelse når der tilføjes bestemte endelser (typen *Juppé' er, sofaen, føllet*), er tilsyneladende i konflikt med vores analyse der jo forudsætter at enhver stødstavelse er *tung*; analysen af sådanne eksempler fremlægges i afsnit 4. (2) De tilfælde hvor en tung stavelse ikke har stød (fx typen *væne, dydig*), skal beskrives ved hjælp af de egentlige »stød-regler«, se afsnit 6 og 7 hvor de to centrale stødregler som jeg foreslår for den her beskrevne norm, formuleres.

Men først vil vi stille spørgsmålet: er moraaanalysen ikke bare en anden måde at inkorporere begrebet stød-basis på? Er det ikke blot fordi vi regner alle stavelser som ikke har enten en langvokal eller en kortvokal plus en sonor konsonant, som lette, at vi kan undvære begrebet stød-basis? Hvad er egentlig fordelene ved at operere med morae (eller vægtenheder: 'x')?

Stød-basis er et rent *ad hoc-begreb*: det bruges kun i dansk, og kun til dette ene formål, og det har ikke kontrollerbare konsekvenser i andre dele af sprogbeskrivelsen. Derimod sætter moraaanalysen det danske stød ind i en langt større sammenhæng, med konsekvenser der kan efterprøves.

Hvis vi et øjeblik hæver os op over det enkelte sprog, kan vi skelne mellem direkte og indirekte evidens for en moraaanalyse. Den *direkte evidens* forekommer hvor vi ud fra fx tonebevægelser kan sige at en langvokal falder i to halvdele der hver har en tonemæssig selvstændighed (altså i to morae); eller hvor en langvokal så at sige kan brække i to dele hvoraf den

første, som er ca. lige så lang som en kortvokal, har en normal stemmekvalitet, og den anden en herfra afvigende stemmekvalitet, og hvor forskellen mellem de to er sprogligt relevant, fx således at ord kan skelnes alene ved forskellen mellem om de to halvdele af en langvokal har samme eller forskellig stemmekvalitet. Den sidste situation er den vi har i moderne rigsdansk, og jeg vil altså hævde at moraen manifesteres i den fonetiske substans ligesom fx stavelser eller vokaler gør det.³

Den *indirekte evidens* for moraanalysen har at gøre med stavelsesvægt mere generelt. Som vi så på fig. 3 havde man i latin stavelser på såvel 1 som 2 og 3 morae. Hvis vi sammenholder det med dattersproget moderne italiensk ser vi et helt andet stavelsesinventar: trykstærke stavelser er tunge, tryksvage enten tunge eller lette (de kan have lang konsonant men ikke lang vokal). Hele denne voldsomme udvikling (med mange forskellige lydforandringer) kan ses som tilpasninger til hvad lingvisten Theo Vennemann (1986:39) har kaldt Prokoschs Gesetz⁴ (opkaldt efter den kendte amerikanske germanist Eduard Prokosch):

Den foretrukne trykstærke stavelse er tung, dvs. har en vægt på 2 morae

En lignende voldsom kvantitetsudvikling som den vi fandt fra latin til italiensk, genfindes i germanske sprog, herunder nordiske. Faktisk kan man opstille et skema over udviklingsgangen set i morae som i fig. 5 (jf. det mere detaljerede skema i Basbøll 1989b):

	Oldnord.	Mod.Sv./No.	Mod.Da.	
Antal morae i trykstærk stavelse	1, 2, 3	2	1, 2	1
	Latin	Mod.It.	Kons.Fr.	Mod.Par.

fig. 5

Skemaet omfatter kun trykstærke stavelser. Oldnordisk har de samme tre stavelsesvægtstyper som latin, og fx moderne norsk og svensk svarer i denne henseende til italiensk.⁵

Fordelen ved at give denne oversigt i morae er at en lang række lydændringer (delvis også regionalt bestemte), indbefattende både forlængelser og forkortelser af såvel konsonanter som vokaler, kan forstås som ud-

trykkende samme tendens, som tilpasning til det samme strukturkrav, selv om man altså kan gå fra lette eller overtunge stavelser til tunge på forskellige måder, ad forskellige veje. Alternative beskrivelser bliver dels utroligt indviklede, dels er det meget svært at aflede efterprøvelige konsekvenser fra dem. Det er også metodisk utilfredsstillende i de moderne formelle beskrivelser der benytter komplekse træstrukturer, at hvis det ikke stemmer, så kan man bare »dreje på knapperne«, fx indføre krav om nye forgreninger. Moraanalysen er derimod uhyre enkel: trykstærke stavelser kan have én, to eller tre morae (i mange sprog kun én eller to, eller kun to – eller kun én hvis sproget ikke har fonologisk relevant stavelsesvægt).⁶

4. Lange konsonanter, morae og schwa-assimilation

Morae er altså ifølge min analyse en reel sproglig enhed der bl.a. viser sig i stødet; da morae udtrykker stavelsesvægt og har betydning for kvantitetsforhold, kunne man spørge om der da findes lange konsonanter i dansk (jf. norsk/svensk og italiensk) ud over stødkonsonanterne og de i note 6 nævnte eksempeltyper *balløve*, *bundne*, samt emfatiske forlængelser som jeg ikke inddrager her.⁷

Ud over de allerede nævnte eksempeltyper findes der lange konsonanter i massevis, nemlig som resultat af den såkaldte schwa-assimilation, en af de mest gennemgribende lydlig processer i moderne dansk. Det svage *e* kaldet schwa, som vi har i bl.a. mange bøjningsendelser, bliver nemlig opslugt i nabolydene på en indviklet måde som er blevet beskrevet især af Lars Brink og Jørn Lund i *Dansk Rigsmål* (1975:191-220), men som der endnu ikke er givet nogen samlet teoretisk analyse af. Ifølge Brink & Lund resulterer schwa-assimilationen i at den mest sonore nabolyd bliver syllabisk.

Schwa-assimilation er en variabel regel med variation i mange dimensioner, men jeg vil arbejde med en relativt enkel version der forekommer mig at ramme det væsentlige, nemlig hovedprincippet at schwa-assimilation i den her valgte norm, dvs. moderne københavnsk rigsmål, er (1) *obligatorisk* før sonor lyd (som i fx *nælden* hvor man normalt ikke hører nogen selvstændig »e-lyd« mellem lydene [l] og [n])

(2) *obligatorisk* efter fonetisk vokal (»vokoid«) (fx ender ordet *pige* normalt på en forlænget [i]-lyd)⁸

(3) *fakultativ* i øvrigt (jf. (1), (2)) efter sonor lyd (fx kan *nælde* udtales med enten »den svage e-lyd« (schwa) til sidst, eller blot med et forlænget [l]).⁹

Jeg mener at man ud fra den her foreslåede moraaanalyse kan give en forholdsvis enkel og stort set dækkende strukturel beskrivelse af schwa-assimilationen; ja, faktisk stemmer min moraaanalyse i alt væsentligt med de generelle regler som Brink & Lund (1975:202-203), bl.a. ud fra aflytning af et stort båndmateriale, nævner i deres sammenfatning af længdeforholdene for schwa-assimilationsproduktet (dvs. de konsonanter der er blevet forlænget som følge af schwas bortfald).

Jeg kan ikke her gennemgå moraaanalysen nøjere, men henviser til diskussionen i Basbøll 1998a og, fyldigere, i 1998c. Kun strukturer der svarer til faktiske udtaleformer kan tilskrives nogen som helst form for realitet, dvs. en form med schwa, og en form uden. Alle mellemliggende strukturer, samt opbygningen af udgangsstrukturen, er blot at forstå som mellemregninger der er medtaget for at vise at modellen er konsistent, eksplicit og simpel.¹⁰

Resultatet af strukturopbygningen bliver som følger, se fig. 6 (idet længdeprikkerne herefter kan ignoreres: de kan betragtes som en del af det lange segment og indkodet i den prosodiske struktur):

fig. 6

Som sagt er principperne for dannelse og omdannelse af de prosodiske strukturer ikke afgørende for en vurdering af holdbarheden af min analyse empirisk set, det er selve forslaget til lydstruktur (med og uden schwa) der må vurderes. Særlig interessant i vores sammenhæng er forskellen ved assimilation efter lang og kort vokal, hvad jeg skal belyse ved føl-

gende eksempel: hvorfor er [l]'et klart længere (Brink & Lund 1975, Thorsen 1982, SDU) i *helle* end i *hæle* når schwa assimileres? Lad os først se på *hæle* (fig. 7):

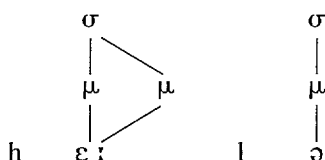

fig. 7

Udgangspunktet er den distinkte form uden schwa-assimilation. Schwa er speciel ved at være uden andet fonologisk indhold end »vokal« (se Basbøll 1997, jf. 1996) og slettes som nævnt ovenfor obligatorisk efter vokoid og før sonorant, fakultativt efter sonorant i øvrigt. Princippet i dansk er, når vi ikke taler om radikale reduktioner hvor stavelser helt forsvinder osv., at bortfald af schwa (»schwa-assimilation«) ikke ændrer stavelsesstrukturen. Den prosodiske struktur for den assimilerede ordform *hæle* bliver (fig. 8):

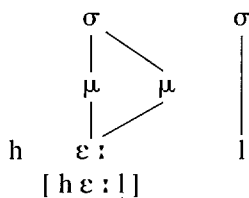

fig. 8

Strukturen udtrykker nu, helt automatisk og tvunget af modellen (hvad der metodisk er en klar styrke), at / l / er syllabisk. Jeg vil altså sige at (1) schwa forsvinder, (2) dette medfører en automatisk justering, ikke af stavelsesstrukturen som sådan (der netop ud fra hovedprincippet i dansk er uændret), men af segmentkædens forbindelse til den prosodiske struktur. (Det spiller ingen rolle om linjerne er skrå eller lodrette). Lad os så se på det kortvokaliske *helle*. Først udgangsstrukturen med schwa (fig. 9):

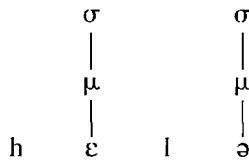

fig. 9

Nettoresultatet af schwa-assimilationen er ifølge denne analyse at ordets samlede stavelsesvægt er bevaret (to morae), men på den måde at første stavelse er blevet tungere og anden lettere end i den uassimilerede form af *helle*. Denne beskrivelse forekommer mig fonetisk og fonologisk plausibel. Resultatet bliver, se fig. 10, at [l]-fasen i *helle* længdemæssigt består af et mora-bærende *l* plus et stavelsesdannende *l*, hvad der ikke gælder [l] i *hæle* (der kun har et stavelsesdannende [l]):

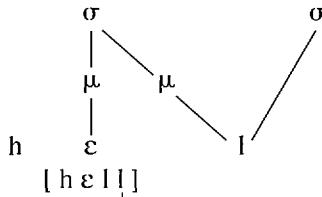

fig. 10

Analysen stemmer med helt generelle prosodiske antagelser, og så vidt jeg kan se også med manifestationen, selv om der stadig savnes viden om konsonantlængde i en række vigtige positioner. Ud fra min analyse forventes [l]-fasen i *fortælle* og *tælle*, henh. med og uden stød, begge udtalt med assimilation, at være af samme størrelsesorden, ligesom også i *ellen* (træ, med stød) og *Ellen* (pige, uden stød), begge med assimilation (som de jo normalt har).

Jeg vil gerne illustrere den fonetiske realitet i mine stavelses- og mora-strukturer med endnu et par eksempler, nemlig *bare*, *barre* der begge i den her valgte norm udtales [b a : a]. Forudsætningerne for de følgende figurer er som i *hæle*, *helle* ovenfor.¹¹ Udgangspunkt for *bare* er formen med schwa (fig. 11):

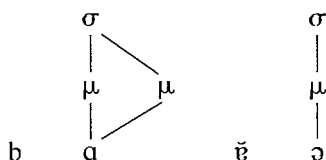

fig. 11

Modellen forudsiger manifestationen, og slutstrukturen bliver (fig. 12):

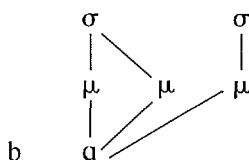

fig. 12

Morastrukturen udtrykker at der i den assimilerede form *bare* er to segmenter, et [b] og et dybt [a], og at denne sekvens prosodisk tæller som to stavelser hvoraf den første har lang vokal. Modellens konsekvens, at der vil ske moraforøgelse ved schwa-assimilation efter let stavelse (som vi så i *helle* ovenfor), forudsiger at det oprindeligt kortvokaliske ord *barre* (skrevet med dobbelt *r*) vil have nøjagtig samme struktur hvis ordet undergår schwa-assimilation. Denne forudsigelse er rigtig: ord af typerne *bare*, *barre* er obligatorisk faldet sammen i moderne københavnsk rigsmål.

Lad os nu kort illustrere derivationen af *barre*. Udgangsstruktur (med schwa) og slutstruktur (med schwa-assimilation) er (fig. 13):

fig. 13

Slutstrukturen udtrykker at der er ét vokalsegment som repræsenterer to stavelser hvoraf den første er tung, svarende til en »segmentaltransskription« [b a : a]. Med andre ord forudsiger modellen at når der er vokalisering af finalt r og schwa-assimilation, så vil ord af typerne *bare/* og *barre/parre* obligatorisk falde sammen, og desuden falde sammen med ord af typen */para* (jf. hyppige fejlstavninger som **parantes*). Strukturerne udtrykker hovedprincippet i dansk (modsat fx fransk), at ved schwa-assimilation forsvinder schwa som selvstændigt vokalsegment, hvorimod stavelsesstrukturen bevares (i hvert fald hvis der ikke sker en langt radikalere reduktion).

Schwa-assimilationen på dansk (tab af svagt *e*) leverer altså efter min opfattelse en væsentlig uafhængig støtte for den moraaanalyse jeg har foreslået for at gøre rede for stødet. Men mere end det: vi har nu også klaret det ene af de to hovedspørgsmål som moraaanalysen rejser, nemlig: hvad er forklaringen på alternationen i fx *sofaen*, *Zola'er*, *Juppé'er* hvor den bøjede form får både forlængelse (med evt. tilhørende ændring af vokalkvaliteten) og stødtilkomst? Alle de endelser der medfører stødtilkomst består nemlig af et svagt *e* (schwa) fulgt af en sonor konsonant.¹² I denne position gælder det at endelsens schwa skal assimileres (da schwa-assimilation er obligatorisk foran en sonor lyd), og det medfører jo – sådan som vi lige har set – at den foregående stavelse får en ekstra mora hvis den kan have det. Herved har vi opløst det tilsyneladende paradoks at en *let* stavelse kan få stød når den forsynes med en bestemt endelse, selvom enhver stødstavelse skal være *tung*. Vor analyse stemmer helt med at stødtilføjelsen og ændringen i vokalens kvalitet og kvantitet i *Zola'er* osv. er produktiv og betinget i lydstrukturen, og altså ikke fx en grammatisk eller leksikalsk betinget vekselform, således som man på forhånd kunne have troet. Schwa-assimilationen medfører ikke i sig selv stødtilkomst, men derimod at stavelsen får den fornødne sonoritetsslængde til at kunne have stød (»stød-basis« i den klassiske terminologi). Selve stødet i disse former falder nu ind under de generelle stødregler (afsnit 6 og 7).

Den tætte sammenhæng mellem schwa-assimilation og produktiv tilføjelse af stød (ved en række bestemte bøjningsendelser og det enklitiske pronomen i fx »*gør'et*« (for *gør det*) [g æ ẽ ' ð]) er uventet, men den støttes af nogle helt andre produktive former i (bl.a.) nyere københavnsk rigsmål:

hyppige, dejlige, hyppigere, dejligere

har stød på [i] hos moderne sprogbrugere, modsat i *hyppig, dejlig*.

Det svage *e* (schwa) i *hyppige* osv. står i en stilling hvor der i den her brugte moderne københavnske norm er obligatorisk assimilation, nemlig efter en fonetisk vokal; og når schwa falder væk, får vi mora-tilføjelse på [i]-stavelsen ganske som i eksemplet *barre* ovenfor. Det skal understreges at stød i de herhen hørende former så langt fra er gennemført i dagens rigsmål, det gælder specielt for ældre og ikke-københavnske sprogformer. Udgangsstruktur (med schwa) og slutstruktur (med schwa-assimilation) er som følger (fig. 14):

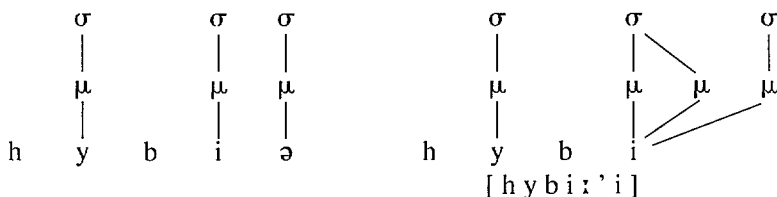

fig. 14

Dvs. at den oprindelige [i]-stavelse bliver tung (med lang vokal), og derfor har stød (da den ikke falder ind under nogen ikke-stød-regel). Schwa-assimilationen bevirker altså at de segmentale forudsætninger for stød bliver opfyldt, men er på ingen måde årsag til stødet selv. Ud fra denne analyse forventer vi at hvis sprogbrugere ikke har mulighed for schwa-assimilation i *hyppige* osv., så har de heller ikke stød.

5. Fuldt produktive endelser

Hermed har vi afsluttet fremstillingen af lydstrukturen (med stavelser og morae) i forbindelse med det danske stød, og går nu over til ordet og ordstrukturen (med bøjningsendelser osv.). Det hovedproblem der står tilbage, kan udtrykkes i følgende spørgsmål: hvilke tunge stavelser har

ikke stød? En besvarelse af dette spørgsmål forudsætter en indgående analyse af ordets grammatik, og jeg kan her kun give nogle hovedtræk af besvarelsen.

Hvis man er interesseret i at den lingvistiske analyse på et eller andet niveau skal afspejle en adfærd, en form for psykologisk realitet, forudsætter det at de relevante dele af beskrivelsen er *psykologisk interpreterbare*, og kun hvis dét er tilfældet, bliver det muligt at spørge videre til den psykologiske sandsynlighed, grad af sandhed, osv. Hvis vi tager et bøjet ord som *sy* kan vi lingvistisk analysere ordformen i en stamme *sy* plus en præsensendelse *r*; fra et sprogpsykologisk synspunkt kan vi spørge: kan *sy* dannes ved at kombinere stamme og endelse, eller skal formen hentes frem fra sprogbrugerens mentale ordbog som en helhed? Dette spørgsmål kan undersøges på flere forskellige måder, herunder gennem psykologiske tests. I denne sammenhæng vil jeg imidlertid – med min baggrund som sprogforsker og ikke psykolog – koncentrere mig om at give en lingvistisk beskrivelse baseret på systematisk graderet produktivitet således som denne fremgår af sprogbrugerens normale adfærd.¹³

Produktivitet operationaliseres her som noget der gælder *endelser*, uanset om de er fleksiver eller derivativer hvad der er en vigtig pointe. Endelserne kan opfattes som dækkende en skala gående fra fuldt produktive til helt uproduktive med forskellige mellemtrin. Jeg starter med at definere yderpunkterne på en sådan produktivitetsskala.

For at en endelse skal være *fuldproduktiv* (=FPE, eng. 'fully productive ending'), vil jeg kræve begge de følgende betingelser opfyldt: (1) at endelsen føjes til nye ord (som dét der i den internationale faglitteratur kaldes »default«, dvs. at endelsen føjes til hvis der ikke er særlige grunde til det modsatte, altså som »normaltilfælde«); dette er så at sige sprogbrugens eller den igangværende sproghistories eget vidnesbyrd (jf. præteritumsformer med *-ede* for nye udsagnsord); og (2) at den form som endelsen føjes til (»basisformen«), altid er en normal ordform (ellers kan vi nemlig ikke gå ud fra at denne basisform har en selvstændig eksistens i psykologisk forstand, og dermed heller ikke at selve processen er produktiv; i et tilfælde som *fæstne* kan vi ikke sige at infinitivsendelsen *e* er blevet føjet til en normal ordform, idet *fæstn* ikke er en normal ordform: den strider mod basale lyd- og ordstrukturprincipper, og en sådan im-

perativform undgås af mange). Betingelse (1) er den der normalt stilles i faglitteraturen, hvorimod (2) er noget centralt for netop min tilgang der opererer med en *tværsporglig skala for systematisk graderet produktivitet af endelser* (se afsnit 8). De to krav kombineret sikrer at en fuldproduktiv endelse altid vil være *transparent* for sprogbrugerne, hvilket bl.a. er vigtigt for en forståelse af sprogtilegnelsesprocessen, se nedenfor.

Det stik modsatte af fuldproduktive endelser er *uproduktive* endelser (=UPE, eng. 'unproductive endings'), der kan defineres som nogle der (1) ikke føjes til nye ord, og som (2) i fonologisk forstand opfører sig som del af deres leksem (leksem er termen for en leksikalsk enhed). Også i dette tilfælde er betingelse (1) velkendt fra faglitteraturen, hvorimod (2) er noget centralt og specielt for den her opstillede model (ligesom hele begrebet om en tværsporglig veldefineret produktivitetsskala). Som illustration af betingelse (2) kan nævnes en præteritumsform som *mente* hvis langvokal signalerer at ordet består af flere morfemer, dvs. at der må være en endelse. Se videre afsnit 6 nedenfor. Betingelserne (1) og (2) kombineret vil medføre at uproduktive endelser ligger meget lavt på en transparens-skala, hvad der naturligvis har sprogpsykologisk betydning.

Det følger af definitionerne at der er mulighed for en mellemkategori mellem fuldproduktive og uproduktive endelser, en mellemkategori som jeg vil kalde semiproduktive endelser (=SPE, eng. 'semiproduktive endings'); det er en konsekvens af at jeg har defineret yderpunkterne på en produktivitetsskala klart. Vi kan på grundlag af definitionerne forudse forskellige typer af semiproduktive endelser, se afsnit 7 og 8 nedenfor.¹⁴

På fig. 15 er der en liste over fuldt produktive bøjningsendelser på moderne dansk (på enkelte punkter er der analyse-mæssige tvetydigheder). De umarkerede medlemmer af de enkelte morfologiske kategorier (med manifestationen nul) angives i runde parenteser på fig. 15 (konsonanter undergår »Consonant Gradation« – med Rischels (1970b) term – dvs. *d* og *r* manifesteres som sonoranter). Om numeralier, se afsnit 7.

Genitiv:		s
Substantiver:	<i>pluralis</i>	ɔ r
	<i>definit (singularis)</i>	ə n (commune)
		ə d (neutrum)
	<i>definit [pluralis]</i>	n ə
Adjektiver:	<i>pluralis + definit</i>	ə n ə
	<i>neutrum (indef.)(sing.)(pos.)</i>	t
	<i>def./plur./non-pos.</i>	ə
	<i>komparativ</i>	r ə
	<i>superlativ</i>	s t
Verber:	<i>præsens (aktiv)</i>	r
	<i>præteritum</i>	ə d ə
	<i>præs. ptc.</i>	ə n ə
	<i>præt. ptc.</i>	ɔ d
	<i>passiv</i>	s

fig. 15

Ud fra den her forfægtede opfattelse af produktivitet følger en vigtig forudsigtelse hvad angår stødet: fuldproduktive endelser er irrelevante for stød; der er nemlig ingen *generelle* regler der fjerner eller indfører stød. De eneste stødændringer der kan observeres i forbindelse med fuldproduktive endelser er dem vi har set tidligere i denne artikel, i fx *Zola'er*, og det var jo blot en automatisk og helt generel forlængelse – nemlig den vi også ser i schwa-assimilation – der gjorde at stavelsen blev tung og dermed kunne få stød (se afsnit 4). Denne forudsigtelse er korrekt.

Ordstrukturen kan symboliseres som følger idet jeg med *grundord* mener den del af ordet der er tilbage når de fuldproduktive endelser (FPE) er fjernet (en fuldproduktiv endelses basisform er grundordet):

[grundord] FPE

Stødreglerne udspiller sig således inden for grundordet.

Uanset om endelserne er (fuldt) produktive eller ej, er der faste rækkefølgerelationer i ordet. For eksempel er substantivets kanoniske orden:

STAMME + TAL + BESTEMTHED + FALD

Men grænsen mellem fuldt produktive og ikke fuldt produktive endelser kan falde på forskellige steder, fx:

han, hanner, hannerne [h a n , h a n ' e , h a n ' e n ə]
[h a n], [h a n | ə r], [h a n | ə r n ə]

ven, venner, vennerne [v e n , v e n e , v e n e n ə]
[v e n], [v e n ə r], [v e n ə r] n ə

hus, huse, husene [h u : ' s , h u : s ə , h u : s (n) n ə]
[h u : s], [h u : s ə], [h u : s ə] n ə

føl, føl, føllene [f ø l , f ø l , f ø l ' l n ə]
[f ø l], [f ø l], [f ø l l] ə n ə

I alle tilfældene kan der yderligere tilføjes den fuldproduktive genitivs-endelse *s*. I de sidste to eksempler (pl. af *føl*) er pluralisendelsen nul, hvad der her betragtes som fravær af en endelse. Pluralis-dannelse uden endelse (med »nul«) er semiproduktiv, jf. afsnit 7. Det følger af modellen at endelsernes produktivitet kan stige, men ikke falde, henimod ordets slutning, dvs. at en semiproduktiv endelse ikke kan følge en fuldproduktiv, og en uproduktiv endelse ikke kan følge en semiproduktiv eller fuldproduktiv (i forhold til samme leksem), jf. afsnit 7.¹⁵

Jeg bruger her den strategi at hvis der er mulighed for at ansætte såvel en fuldproduktiv som en ikke fuldt produktiv endelse, og hvis der ikke er observerbare konsekvenser af valget i andre dele af sprogbeskrivelsen, så vælger jeg den fuldproduktive. Som eksempel kan nævnes pluralisendelsen *-er* ved enstavelsesord med kortvokal og ustemt konsonant (fx *tak, takker*), dvs. ord med en stavelsesstruktur der udelukker stød: i sådanne ord kan vi ikke afgøre valget mellem fuldt produktiv og ikke fuldt produktiv endelse (hvad vi kunne i *hal, haller* vs. *sum, summer* [h a l ' , h a l ' e ; s ə m ' , s ə m e]). Min analyse vil derfor være at *tak* har den produktive pluralisendelse, et valg jeg altså betragter som umarkeret. Man kan sige at jeg giver et lingvistisk bud på ordstrukturen ud fra den hypotese at sprogbrugerne benytter deres viden om produktive endelser til at analysere input. Denne hypotese skal selvfølgelig undersøges empirisk i detaljer, på forskellige måder; og det er givet at sprogbrugerne un-

der visse omstændigheder kan lagre større helheder end hypotesen tilsiger. Der er altså tale om en slags lingvistisk maksimalhypotese, hvad der har den metodiske fordel at den er lettere at falsificere end mindre stærke hypoteser (som fx forskellige netværksmodeller).

6. Uproduktive endelser og stød i leksemet

Grundordet indeholder ét eller flere leksemer. Hvis vi ser på det enkelte leksem og spørger til dets stødforhold, er det interessant at begynde med en klart produktiv del, nemlig den traditionelle udtale af de klassiske sprog, her latin. Det lyder paradoksalt at den traditionelle latinudtale skulle afspejle et produktivt dansk system, men det er ved nærmere eftertanke klart at stødforhold i latinudtalen (i *in'sula*, *in'sulae*, *insularum*; *aman't*, *amare*, *amatur*' ['e n ' s u l a , ' e n ' s u l æ : ' , e n s u l æ : ɔ m ; ' æ : , m a n ' t , a ' m æ : æ , a ' m æ : t u ɐ ']) er noget dansk og ikke noget latinsk, ganske som det ikke skyldes latinen når *rosa* af englændere udtales med diftong og »engelsk *r*«, og af franskmænd med finalt tryk og »fransk *r*«. Systemet er tydeligt i fx fremmedord fra de klassiske sprog og tysk, hvorimod nyere engelske låneord ikke har stød. Jeg foreslår følgende regel for stød (i overensstemmelse med vores analyses principper må det være en regel om ikke-stød i bestemte (tunge) stavelser):

i leksemet: næstsidste stavelse er stødløs

Denne regel dækker uden videre det altovervejende flertal af hjemlige rodord, der udgøres af enstavelsesord (som fx *hus*, *pæn*, *pen*, *telt*, *ven*, *kat*, *ja* omtalt tidligere, se fig. 1) samt tostavelsesord der ender på det svage *e* (schwa) (de er næsten undtagelsesløst stødløse, fx *tanke*, *ugle* [t æ ŋ g ɔ , u : l ɔ]). Ord med gammelt ustemt *r* er en særlig gruppe i alle beskrivelser (på grund af en lydudvikling hvis konsekvenser endnu ikke har sat sig fuldt igennem i stød-brugen, fx *sport*, (*et*) *spark* [s b ɒ : d , s b æ : g] , men former som *spark!*, *færdsel* har i moderne københavnsk rigsmål nu fået stød: [s b æ : ' g , f æ ɐ ' s l]). Derimod bliver de mange undertyper af specielt enstavelsesord i relation til stødet som man normalt regner med, overflødige i min beskrivelse, fx følger det automatisk at enstavelsesord med langvokal har stød (som nævnt er bl.a. forbindelser af gammel kortvokal plus opr. ustemt *r* samt engelske låneord som *team* osv. undtagelser).

Lad os som en anden type eksempel se på et enstavelses substantiv som tager pluralisendelsen schwa (typen *hus*, *huse* [h u : ' s , h u : s ə]). Denne endelse er i vores system uproduktiv idet vi ikke danner pluralis af nye navneord ved at tilføje *e*,¹⁶ og pluralisformer på *-e* har generelt samme segmentalfonologiske struktur som leksemer. Den her givne analyse af substantivernes pluralis-endelse *-e* som uproduktiv forudsiger derfor at roden altid vil være stødløs, idet nemlig leksem plus uproduktiv endelse i fonologisk henseende skal behandles som om de udgjorde et enkelt leksem, og i et leksem er næstsidsste stavelse jo stødløs. Denne forudsigelse synes at holde.

Derimod forholder det sig anderledes med endelsen schwa i adjektiver. Den er produktiv ud fra vores definition (hvilket dog ingeniunde betyder at *e*-formen af et adjektiv altid dannes produktivt, se nedenfor), hvilket stemmer med at *e*-formen af fx *besk*, *smart*, *gængs* har stød ([b e : ' s g ə , s m a : ' d ə , g ə ŋ ' s ə]), modsat de fleste almindelige enstavelsesadjektiver (som fx *slanke* [s l a ŋ g ə]). At adjektivendelsen *e* er (kan være) produktiv, har også konsekvenser for bl.a. følgende eksempler: ord af typen *dunkel* bevarer stødet foran schwa: *dunkle* [d ə ŋ ' g l ə] (og det er hovedreglen for adjektiver på *-el*, *-er*), hvorimod et sb. på *-el*, *-er*, hvis det danner pluralis ved at tilføje *-e* og så samtidig smide det tidligere svage *e* væk (hvilket er det normale for sb.), aldrig bevarer stødet. Forklaringen er altså ifølge den her foreslåede model at pluralisendelsen schwa for sb. altid er uproduktiv: derfor vil pluralisformer som *vrime* [v r e m l ə] aldrig kunne have stød, idet de vil blive behandlet som ubøjede ord på schwa der som nævnt er stødløse.¹⁷

7. Ordstruktur og semiproduktive endelser

Hypotesen om produktivitet som nøglen til ordets grammatik har ikke blot sin styrke i at bygge analysen på et vigtigt uafhængigt kriterium, men adskiller sig principielt på to andre måder fra konkurrerende opfattelser af morfologien: For det første fører den bøjning og afledning ind under en fællesbetragtning. Dette tillader os at aflede forudsigelser som at hvis en substantivisk afledning (fx på *-ing*) med et derivativ der i øvrigt forekommer som produktiv eller semiproduktiv, har en uproduktiv endelse (fx pluralis *e* i *yndling*, *yndlinge*), så må selve af-

ledningen fungere som ét leksem, være leksikaliseret. Det stemmer med at betydningen af *yndling* heller ikke kan forudsiges af dets elementer.¹⁸

For det andet forudsætter modellen primært en analyse af endelserne og ikke af resten af ordelementerne. Ud fra denne opfattelse kan vi forstå at der er mange tilfælde hvor vi kan identificere sidste del af et ord, men ikke den foregående del, og hvor ordet så behandles, dvs. forstås og kategoriseres, ud fra sidste del. Et eksempel kan være *mærkværdig*, der jo fra den moderne sprogbrugers synspunkt ikke er dannet af de genkendelige elementer *mærkværd* og *ig*, men som ikke desto mindre i henseende til udtalen, specielt stød og tryk, fungerer som om den var det, efter min påstand fordi *-ig* er en genkendelig endelse (afgørende for bl.a. ordklassen). I øvrigt gælder et tilsvarende princip om sidsteledets prioritet også for sammensætninger: i *tyttebær*, som i det berømte engelske eksempel *cranberries*, er førsteledet fra et synkront synspunkt ikke gennemskueligt, men alligevel opfattes ordet klart som en sammensætning på *-bær/-berries*. Hvis sidste led derimod bliver uigennemskueligt, så berører det selve sammensætningens karakter, altså som sammensætning, og det kan undergå reduktioner som usammensatte ord (fx *vindue* der historisk set er en sammensætning af *vind* og *øje*, men som slet ikke opfattes som sammensat efter at andetledets identitet er gået tabt, jf. Basbøll 1994b:21 og 1998b).

Er alle endelser enten fuldt produktive eller uproduktive? Nej, det følger af definitionerne at der er mulighed for en mellemkategori mellem de to, en mellemkategori som jeg vil kalde semiproduktive endelser (det er som nævnt i afsnit 5 en konsekvens af at jeg har defineret yderpunkterne på en produktivitetsskala klart). Vi kan forudse tre forskellige typer af semiproduktive endelser, alene på grundlag af definitionerne (se afsnit 8 om anvendelsen af det her foreslåede system på andre sprog end dansk):

Definition af semiproduktiv endelse: en endelse der hverken er fuldproduktiv eller uproduktiv.

Mulige typer af semiproduktive endelser (nævnt efter faldende produktivetsgrad):

- dem der generelt føjes til nye ord, men hvor basisformen ikke altid er en normal ordform

- dem der føjes til en begrænset delmængde af nye ord (denne type vil ikke blive yderligere opdelt her)
- dem der ikke føjes til nye ord, men som på den anden side ikke generelt behandles som del af leksemet i fonologisk henseende (dvs. at nogle fonologiske generaliseringer over leksemet ikke gælder for en helhed bestående af leksem plus semiproductive endelser)

Ordstrukturen kan som nævnt i afsnit 5 symboliseres som følger:

[grundord] FPE

Dette giver følgende strukturformel for et ord der kun indeholder ét leksem, altså et usammensat ord. Runde parenteser omslutter hvad man kunne kalde *min-ordet*, altså leksem plus uproduktive endelser (der jo fonologisk set behandles som del af leksemet); og firkantede parenteser omslutter *grundordet*, dvs. ordet minus de fuldproduktive endelser. Der er en »tuborg« (eng. 'curly bracket') på hver side af helheden bestående af grundord plus fuldproduktive endelser, altså omkring *max-ordet* i den her foreslåede terminologi (se nedenfor).

{ [(leksem UPE) SPE] FPE }

Forslaget til ordstruktur i moderne dansk, der er baseret på endelsernes grad af produktivitet, definerer samtidig tre mulige domæner i fonologien:

leksem plus uproduktive endelser = min-ord = (...)
 hele ordet minus fuldproduktive endelser = grundord = [...]
 grundord plus fuldproduktive endelser = max-ord = { ... }

Det er interessant at denne forudsigelse synes at stemme med domænet for nogle velkendte fonologiske regler:

min-ord = leksem plus uproduktive endelser: vokalforkortelse før to konsonanter (som illustreret af adj. *lyst* med kortvokal, dannet med den uproduktive neutrums-endelse *t* af *lys* med stødvokal (jf. modsætningsvis verbalformen *lyst* lige nedenfor); denne vokalforkortelsesregel kan med rette kaldes *uproduktiv* i fonologisk forstand)

grundord: bortfald af blødt d før t (som illustreret af præet. ptc.-former som *ledt* (hvor vokalen ikke forkortes foran den semiproduktive ptc.-endelse *t*, jf. også ptc. *lyst*); reglen der sletter et »blødt d« før *t* kan godt kaldes *semiproduktiv* i fonologisk forstand)

max-ord = grundord plus fuldproduktive endelser: schwa-assimilation (reglen er *fuldt produktiv*, i den naturlige fonologis forstand en »proces«; dette betyder selvfølgelig ikke at den så må være obligatorisk i alle stillinger).

Virkningen af disse regler kan ses i forskellige bøjningsformer (sml. Rischel 1970b), eksempelvis *hvidt*, *bidt*; *bedt*, *sprødt*; *fadt*, *perfidt* [v i d , b i d ; b e : ' d , s b æ : ' d ; f æ ð ' d , p æ ẽ ' f i ð ' d] :

[(v i : d t)] adj., [(b i : d t)] vb.
[(b e : d) t] vb., [(s p r ø : d) t] adj.
[(f a : d)] t adj., [(p e r f i : d)] t adj.

De produktivt dannede adjektiver på [ð] (»blødt d«), altså neutrumsformer som *ladt*, *fadt*, *perfidt*, *stupidt* udtalt med [ð], byder mange sprogbrugere imod. Men der er ikke andre muligheder for disse bøjningsformer: [p æ ẽ ' f i : ' d] (med lang stødvokal men uden [ð]) er næppe muligt, og [p æ ẽ ' f i d] (uden [ð] men med kortvokal, jf. *solidt* [s o ' l i d]) »*perfit*« lyder som noget geologisk eller kemisk, det kan i hvert fald ikke være neutrumsformen af *perfid*.

Stødreglen for grundordet kan formuleres sådan:

Enstavet stamme før syllabisk endelse er stødløs (gælder inden for grundordet)

Reglen ligner leksemets stødregel derved at en stavelse før en stavelse ikke har stød. Det specielle for leksemreglen (som jo ifølge fremstillingen ovenfor samtidig må være dén der gælder for min-ordet) er at netop næstsidste stavelse i det relevante domæne (min-ord og leksem) er stødløs. Det specielle for grundordsreglen er så restriktionen om at den stødløse stavelse alene skal udgøre den relevante stamme. Ligesom det overordnede stødprincip ifølge moraanalysen er at stød er signal for en tung stavelse, således implicerer grundordets stødregel at stødløs tung

stavelse er signal for en følgende stavelse (i denne formulering dækker reglen også såvel leksem som min-ord, i overensstemmelse med modellen).

Jeg skal her nævne ordenstallene som eksempel på stødreglen for grundordet. Talordene danner ordenstal med flere forskellige endelser: i en række tilfælde er endelserne uproduktive (*tredje, fjerde* osv.). Den fuldt produktive endelse er klart *-ende*: den breder sig til nye former som *fyrrende, tressende* osv., hvad der er medtaget i den nye Retskrivningsordbog fra 1996. De gamle former som *fyrretyvende* kan man ikke få unge mennesker til at bruge, efter min erfaring, og selv om man skulle være enig med Poul Lindegård Hjorth (1997:122) om at »alle sundt reaktionære kræfter vil kunne forenes i inderligt ønske om, at anslaget mislykkes« (nemlig forsøget på at udskifte *fyrretyvende* med *fyrrende* o.s.fr.), så er jeg overbevist om at de gamle former står for fald. Endelig har formen *-te* en mellemstatus: den føjes til nye dannelser som *kvadrillard* osv., men er ikke »default«-form som *-ende*. *-te* er altså semiproduktiv i min terminologi. Det giver entydige forudsigelser om stødet: De uproduktive former skal være stødløse da deres eneste tunge stavelse er den næstsidste, og det er de da også: *tredje, fjerde* osv. De fuldproduktive på *-ende* skal have stød som i grundordet (fx stød i *syvende, niende, firsende*, men selvfølgelig ikke i *tyvende* osv. da *tyve* selv er stødløst). Og endelig skal ordenstallene på *-te* bevare stød hvis de føjes til en flerstavet stamme (som i *billionte, milliardtedel*), men ikke hvis stammen er enstavet (fx *femte, tolvte*). Det stemmer altså.

Verbernes præsens har brogede stødforhold, og der har i en periode været og er fortsat en udvikling henimod flere stød (*aner, råber* osv.). Ud fra vore analyseprincipper er der ikke tvivl om hvad den produktive præsens-endelse er, nemlig *r* (og ikke *-er* som det undertiden påstås); de tilfælde hvor det kan afgøres om endelsen er syllabisk eller ikke, nemlig dem hvor stammen ender på vokal, giver nemlig et entydigt resultat: sml. verberne *går, syr* med substantiverne *åer, byer* [g d i ' , s y ẽ ' ; ɔ i ' ɐ , b y i ' ɐ]. Men de danske verber er morfologisk komplicerede fordi der er to mulige udgangsformer ved bøjningen, nemlig for det første infinitiven (som er en normal ordform), og for det andet stammen/imperativen

som nok er den kortest mulige udgangsform men *ikke generelt* en normal ordform, jf. *hækl!*, *fæstn!*, osv. der strider grundlæggende mod principperne for hvordan ord kan opbygges.¹⁹ For alle andre ordklasser er stammen også en normal ordform, derfor er denne specielle konflikt begrænset til verberne. Når jeg overhovedet stiller kravet om at en fuldproduktiv endelse generelt skal kunne føjes til en normal ordform, så er det fordi jeg vil være sikker på at processen er kvalificeret til at være produktiv, hvilket forudsætter at udgangsformen (før den fuldproduktive endelse) er psykologisk selvstændig, og det kan man ikke være hvis det er en konstrueret abstrakt form der er udgangspunkt, eller en form der på anden måde afviger fra en normal ordform. Da verberne er den eneste ordklasse hvor stammen ikke altid er en normal ordform i min forstand, kan det ikke undre at man netop i verberne finder særlig store stødbevægelser (diakront) og stød-usikkerheder; det er fordi stamme og infinitiv konkurrerer om at være udgangsform, ifølge min analyse.²⁰ Med andre ord følger det af modellens krav om at en fuldproduktiv endelse altid skal kunne føjes til en normal ordform, at en sådan endelse føjes til infinitiven og ikke stammen/imperativen.

For de fuldt produktive svage verber (dem med præteritum på *-ede*) er hovedprincippet således at infinitiven er udgangsformen; modellen forudsiger derfor at disse former, som fx *elsker*, *elskede*, *elsket* osv., ikke har stød. I de to sidstnævnte former må man – ikke af hensyn til stødet, men for at kunne gøre rede for stavelsestallet – forudsætte en generel regel før selve fonologien tager fat hvorved et schwa efter et schwa forsvinder (jf. at Erik Hansen (1977/84:14) opererer med en »allomorfiregel« der reducerer en sekvens af to schwa'er til ét).

Jeg skal kun meget kort illustrere analysen af de mest komplekse ordformer, dem med mere end ét leksem (sammensætninger og visse afledninger). Tidligere nævnte jeg formen *mærkværdig*; endelsen *-ig* er ud fra mine definitioner semiproduktiv, dvs. at en enstavet stamme før *-ig* skal være stødløs, men ikke en flerstavet stamme. Nu er det spørgsmålet om stammen er *mærkværd* eller blot *værd*. Det svarer til følgende to analysmuligheder:²¹

[(mærk værd) ig] *eller* [(mærk) (værd) ig]

Argumentationen til gunst for [(mærk værd) ig] har tre led: (1) *ig* er semiproduktiv og ikke fuldproduktiv da *mærkværd* ikke er en normal ordform og *ig* i øvrigt heller ikke er default-form; det er nok mindre indlysende at *-ig* ikke er uproduktiv ud fra vore kriterier, men ikke alle fonologiske generaliseringer over leksemer synes at gælde for *-ig*-dannelser (spec. vedr. trykmønstre, jf. (3)). (2) Et sådant suffiks kan identificeres af sprogbrugeren også selv om det foregående ikke er en normal ordform (jf. sammensætninger som *tyttebær*, se afsnit 6 ovenfor). (3) I valget mellem dem er det afgørende trykket: jeg tager, i forlængelse af en række arbejder af Jørgen Rischel (fx 1983), jf. Basbøll 1978, 1990 og 1998b, det fælles tryk i en streng som udtryk for at de danner en enhed (»enhedstryk«); dermed bruges trykket som symptom på den talendes strukturering. Den fra faglitteraturen bekendte iagttagelse at der er en sammenhæng mellem enhedstryk inden for ordet, og stød, følger altså af analysen her, i kombinationen af redegørelsen for stød og tryk ud fra den samme strukturering. Den prosodiske strukturering stemmer med betydning og funktion: *værdig* indgår ikke på nogen gennemskuelig måde som betydningskomponent i *mærkværdig*, hvorimod *-ig* har sin helt normale funktion, nemlig at gøre helheden til et adjektiv.²²

Min afgørende pointe er at man identificerer efter sidste led når dette er transparent, altså: *ig* er klart endelsen (som bestemmer ordklasse osv., det tyder på en form for psykologisk realitet). Og når *ig* er endelsen og denne identificeres som transparent, så er stammen flerstavet. Det er mit (rent foreløbige) indtryk at vi går *fra* et system med klarere opdeling efter *semantisk transparens* af helheden (et mere klassisk system i strukturel forstand) – der ville forudsige stødvaklen i mange af disse eksempler fordi analysen er tvetydig eller uklar – *til* et system hvor sidsteleddet (som *-ig*) er afgørende, hvad der vil forudsige (en bevægelse henimod) stød i alle herhenhørende former hos de yngre.

Vi har allerede givet en prøve på hvordan forskellen mellem schwa som endelse i adjektiver og substantiver i relation til stød, kan afledes af deres forskellige produktivitet, nemlig *dunkle*, *vrinkle* (se afsnit 6). Vi skal nu se på nok den vigtigste type eksempel der bruges som argument for at man må operere med stødregler der afhænger af ordklasser: substantiver og verber med forskellige stødforhold som i *en udtale*, *at udtale* henh. uden og med stød.

Substantivet *udtale* er som forventeligt ud fra vores model uden stød, idet det må analyseres således:

[(ud) (tale)] (det er sammensat af *ud* og *tale*)

Endelsen for infinitiv er ifølge vore definitioner semiproduktiv; at den ikke er fuldproduktiv beror som allerede sagt på at den basisform som endelsen føjes til, ikke altid er en normal ordform: imperativ er nemlig *ikke generelt* en normal dansk ordform der kan stå alene, jf. former som *cykl!*, *ændr!* osv. Verbet har derfor følgende analyse:²³

[((ud) (tal)) e] *lig med* [(ud tal) e]

Med andre ord er stammen af *udtale* ikke enstavet, og dermed falder den ikke ind under den særlige regel for ikke-stød i grundordet, men har blot stød som næsten enhver anden tung stavelse. *Vi har ikke benyttet begrebet ordklasse i denne forklaring.* Forklaringen gælder imidlertid tilsyneladende ikke generelt for substantiver: Hvorfor har pluralisformer som *guldringe* ikke stød? Det skyldes ifølge vores analyse at pluralisendelsen *e* er uproduktiv, ergo må strukturen i sådanne sammensatte navneord med pluralisendelsen schwa være:

[(guld) (ring e)] , *ikke* [(guld ring) e]

Den foreslåede struktur er en følge af mine definitioner: *e* som pl. af sb. er uproduktiv, og endelsen er ikke signaleret af særlige fonologiske træk i ordformen. Den vil derfor blive behandlet som del af det såkaldte »min-ord« (leksem plus uproduktive endelser) *ringe*, dvs. ud fra min model blive ramt af den ikke-stødregel der gælder for min-ordet *ringe* (at næstsidste stavelse er stødløs). Heraf forudsigelsen: *guldringe* skal være uden stød, og det er også tilfældet.

8. Ordstruktur baseret på systematisk gradueret produktivitet af endelser: en tværsproglig model

Som det forhåbentlig er fremgået, tillader den her foreslåede model for ordstruktur baseret på systematisk gradueret produktivitet af endelser en overraskende simpel beskrivelse af de tilsyneladende overordentlig kom-

plekse stødforhold (forudsat min fonologiske analyse hvorefter stød er signal for tung stavelse). Ordstrukturmodellen repeteres her i simpel form (jf. afsnit 7 ovenfor):

{ [(leksem UPE) SPE] FPE }

I *min-ordet* (dvs. leksem plus uproduktive endelser, min-ordet er indrammet af runde parenteser) er reglen: næstsidste stavelse er stødløs (sml. den traditionelle danske udtale af *insulae* med stød på første og sidste stavelse, *insularum* uden stød, se afsnit 6); i *grundordet* (dvs. hele ordet minus de fuldproduktive endelser, grundordet er indrammet af skarpe parenteser) er hovedreglen: cnstavet stamme er stødløs før syllabisk endelse (se afsnit 7). Fuldproduktive endelser har ifølge modellen (hvad der er korrekt) ingen indflydelse på stødforhold, dvs. at ingen stødregler har hele ordet (indrammet af »tuborg«-klammer) som domæne, se afsnit 5 (men schwa-assimilation kan medføre at en stavelse bliver tung og dermed får stød, jf. *sofa*, *sofaen*, se afsnit 4). I afsnit 7 gav vi eksempler på at ordstrukturmodellen også definerer segmentalfonologiske domæner. Vi skal nu forlade de rent danske forhold og overveje hvorledes modellen kan anvendes typologisk, til tværsproglige sammenligninger.

Først et par ord om produktivetsbegrebets relevans for nogle klassiske sprogtypologiske kategorier. I mere end et århundrede har man i sprogtypologien skelnet mellem nogle hovedsprogtyper: isolerende, agglutinerende og flekterende (foruden polysyntetiske hvad der er en særlig dimension). Disse tre hovedtyper kan belyses ud fra den her anvendte morfologiske analysemodel byggende på produktivitet: *isolerende sprog* (med standardeksemplet klassisk kinesisk) har ingen endelser; *agglutinerende sprog* (med standardeksemplet tyrkisk) har kun produktive endelser; *flekterende sprog* (med standardeksemplet klassisk latin) har både produktive og ikke-produktive endelser, hvad der medfører at grænsen mellem roden og de grammatiske elementer bliver mindre skarp. Disse bemærkninger angår naturligvis kun en enkelt side af sprogtypologien.

Lad os herefter gå mere i detaljer med anvendelsen af den her foreslåede model for ordstruktur baseret på systematisk gradueret produktivitet af endelser. Som det nævnes i afsnit 5 ovenfor, kan man ved hjælp af de her anvendte definitions-kriterier opstille 3 mulige grader af semiproduktive

endelser, hvortil kommer fuldproduktive og uproduktive endelser. Det giver i alt 5 forskellige grader af produktivitet (idet dog PROD3 evt. kunne opdeles yderligere), opstillet på grundlag af denne model for ordstruktur, her nævnt i faldende produktivetsrækkefølge:

PROD1: endelsen føjes til nye ord (som »default«); den basisform som endelsen føjes til, er altid en normal ordform (eksempel: præet. *-ede*)

PROD2: endelsen føjes til nye ord (som »default«); den basisform som endelsen føjes til, er ikke altid en normal ordform (eksempel: infinitivs-endelsen *schwa*, idet verbets stamme ikke altid er en normal ordform, heller ikke selv om den anvendes som imperativ)

PROD3: endelsen føjes til en begrænset delmængde af nye ord (eksempel: *nul* i pl. sb.)

PROD4: endelsen føjes ikke til nye ord; ikke alle fonologiske generaliseringer der gælder for leksemet, gælder også for leksemet plus disse endelser (eksempel: ptc. *-t* som i *ment*, jf. langvokalen)

PROD5: endelsen føjes ikke til nye ord; fonologiske generaliseringer der gælder for leksemet, gælder også for leksemet plus disse endelser (eksempel: neutrums-*t* i adj. *lyst*, jf. vokalforkortelsen, sml. *lys*)

Forholdet mellem disse fem produktivetsgrader (der forudses af modellen her) og den opstillede model for ordstrukturen i moderne dansk er følgende: dansk kan siges at have »grammatikaliseret« således at PROD2, PROD3 og PROD4 ikke skelnes i fonologisk og morfonologisk henseende (men fungerer som det jeg har kaldt SPE), hvorimod PROD1 og PROD5 adskilles herfra og fra hinanden (som henh. FPE og UPE). Dette gælder altså den ordstruktur der er relevant for udtrykket (specielt de fonologiske domæner). Modellen har en indlysende sprogtypologisk anvendelsesmulighed: kategorierne PROD1, PROD2 osv. er defineret uafhængigt af et bestemt sprog (som dansk), og man kan derfor klassificere forekommende bøjnings- og afledningsendelser i et givet sprog i henseende til produktivetsgrad, og herefter undersøge »grammatikaliseringen« af disse grader i henseende til ordstruktur (som den viser sig ved fonologiske domæner). Med andre ord egner modellen sig til en systematisk tværsproglig sammenligning af ordstrukturer baseret på produktivitet af endelser (men det er naturligvis ikke alle sprog der er »endelses-sprog«). Det kan fx undersøges hvor udbredt det er at sprogene ikke skelner mellem PROD1 og PROD2 (der begge er produktive i den forstand at de kan anvendes på nye ord som »default-case«), eller mel-

lem PROD4 og PROD5 (der er fælles om ikke at blive anvendt på nye ord). Det er mit indtryk at den fælles »grammatikalisering« af PROD2, PROD3 og PROD4 som vi fandt for dansk, ikke er det forventede for sprog der overhovedet skelner systematisk mellem forskellige grader af produktivitet af endelser, og at det kan være en grund til at dette mønster ikke forlængst er blevet erkendt; men det må nærmere undersøges vise.

Vi kan nu spørge i hvilke henseender den opstillede model for ordstruktur baseret på systematisk gradueret produktivitet af endelser kan testes. For det første kan og skal modellen naturligvis *synkront* afprøves empirisk på kompetent lingvistik vis (segmentalfonologisk, prosodisk og morfologisk, med inddragelse af semantiske forhold). Også sproghistorien udgør en vigtig anvendelsesmark for modellen: det *diakrone* perspektiv (se afsnit 9). Men som allerede fremhævet kan modellen anvendes til andre sprog end dansk. Dette tillader en systematisk sammenligning, på et veldefineret og gennemskueligt grundlag, mellem forskellige sprog i henseende til systematisk gradueret produktivitet af endelser (i den her operationaliserede forstand); det er det *typologiske* perspektiv. Endelig udvides herved i væsentlig grad grundlaget for at lave en omfattende empirisk undersøgelse af produktivitet ved hjælp af andre end »rent lingvistiske« metoder, især *sprogpsykologiske* (i afsnit 9 nævnes modellens relevans for en testning af børns tilegnelse af bøjningsformer, jf. Bleses 1998).

Overordnet betyder modellen som sagt at produktivetsbegrebet bliver operationaliseret på tværspørgs basis og integreret i ordstrukturmodellen. De fem produktivetsgrader er klart defineret lingvistisk på en måde der er uafhængig af forhold i det enkelte sprog og kan derfor sammenholdes med kvantitative forhold uden fare for cirkularitet. Modellen tillader at stille nogle lingvistisk og sprogpsykologisk interessante spørgsmål der peger ud over en iagttagelse af rent kvantitative relationer i materialet. I den henseende repræsenterer ordstrukturmodellen et betydeligt fremskridt i forhold til analyser der er baseret på *typer* af ord eller ordformer opstillet ud fra kriterier der ikke kan generaliseres på tværs af sprogene, således som det hyppigt har været tilfældet i fx barnesprogsforskningen.

9. Perspektiver: stød, funktion og kognition

Man kunne nu spørge hvorfor stødet ikke er forsvundet fra dansk for længe siden: Hvad skal vi dog med alle de alternationer hvor stød og ikke-stød veksler i beslægtede former af samme ord? Var det ikke meget nemmere at droppe stødet helt (det går jo meget godt for de fleste der er vokset op i den sydligste del af Danmark, i de stødløse dialekt-områder)? Der er mindst to svar på dette toleddede spørgsmål. For det første har stød, som mange andre udtaletræk, en vigtig signalfunktion, som markør for sproggrupper osv., der kan være prestige i stød og dets placeringer, og endnu tydeligere: manglende prestige i manglende stød og afvigende stødplaceringer; dette *sociolingvistiske spor* vil jeg ikke forfølge her.

Men stød er også funktionelt i rent *kommunikativ* forstand: stødet er en vigtig nøgle til ordstrukturen (Basbøll 1985): Når en sprogbruger skal tolke en lydsekvens han hører, kan stødet hjælpe til segmenteringen i grammatiske byggeklodser, i endelser osv. (hvad der er nødvendigt for den videre tolkning og forståelse), også selv om det pågældende leksem ikke identificeres: når man hører [v ɛ n ' ŋ] ved man – alene ud fra stødet – at der kunne være en grammatisk grænse efter stødsegmentet (som i [p ɛ n ' ŋ] *pennen*: *pen* plus *en*), før stødsymbol (det rigtige (idet stød her er en funktion af endelsen): *vennen*: *ven* (stødløst) plus *en*) eller slet ingen (jf. *våben* med stød: [v ɔ : ' b m]); det er de eneste muligheder. Når man hører *hals* [h a l ' s] med stød, ved man – alene ud fra stødet – at der kan være, men ikke behøver at være, en grænse før *s* ; i *tals* [t a l s] ved man – alene ud fra at der *ikke* er stød – at der skal være en stærk grænse før *s*, derfor *må s* være en fuldproduktiv endelse, altså genitivsendelsen. I [k l ɛ : ' d ɔ] *klædte* med stød ved man – alene ud fra stødet – at der skal være en stærk grænse før schwa: *klædt* plus *e*, dvs. at schwa er en fuldproduktiv bøjningsendelse, ergo må det være adjektivsendelsen. Og så fremdeles. At stødet kan have en så vigtig funktion for sprogperceptionen gør det oplagt at undersøge modellen ud fra barnets stødtilegnelse og barnets stødtilegnelse ud fra modellen. Netop spørgsmålet om hvordan barnet kommer fra lydstrengen til en segmentering (fonologisk, grammatisk, semantisk) hører til barnesprogsforskningens mest brændende.

Det har ikke været muligt i denne sammenhæng at behandle stødforholdene i 1. led af sammensætninger. Det produktive forhold er at der ikke sker ændringer, men veletablerede 1. sammensætningsled på én stavelse taber som hovedregel stødet (det er altså ikke afgørende om hele sammensætningen er veletableret, men blot om førsteleddet er veletableret som sådan).

Det er endvidere interessant at for meget komplekse og helt uetablerede (»ad hoc«-dannede) sammensætninger (af typen *friturekoge*, *efterårsgrave*) gælder tilsyneladende et kognitivt motiveret princip med dén effekt at ordene brydes op i mindre strukturer (jf. diskussionen om *mærkværdig* i afsnit 7 ovenfor); og generelt synes det at gælde for meget tunge sammensætningsled at prosodisk tyngde (som stødet er et udpræget eksempel på) synes at forekomme sammen med andre former for lingvistisk tyngde; dette princip er ikonisk (jf. Basbøll 1990, 1994b og 1998b).

Jeg skal til afslutning antyde nogle perspektiver i den foreslåede analysemodel. Først et sammenlignende *nordisk* (jf. Gårding 1977). Som det er fremgået af afsnit 3 ovenfor, er der en afgørende forskel i stavelses/morastuktur mellem dansk og svensk/norsk. Det danske stød er centralt og direkte afhængigt af stavelsesstrukturen (stød er signal for 2. mora), hvorimod stavelsesstrukturen kun har indirekte betydning for de svensk/norske tonemer (accent 2, og dermed tonemmodsatningen, forudsætter en tung stavelse plus endnu en stavelse). I svensk/norsk er accent 2 (gravis) entydigt det markerede (både fonetisk, som det der ligger »ud over« sætningsintonationen, og fonologisk, som det der forudsætter flere stavelser). I dansk er det mere komplekst: fonetisk set er stød det markerede, men fonologisk og morfologisk set er det rimeligst at sige at stødløshed er det markerede for tunge stavelser. Stød er en stavelsesprosodi der er underlagt »morfonologiske« (lydligt-grammatiske) restriktioner, accent 2 en ordprosodi der ligeledes er underlagt »morfonologiske« restriktioner; disse restriktioner opviser i øvrigt en betydelig lighed på tværs af de nordiske hovedsprog, og også på svensk/norsk synes der at være en sammenhæng mellem syllabisk ikke-produktiv endelse og forekomst af accent 2. At manifestationen af tonemerne er sammenvævet med manifestationen af sætningsintonationen, vil forventeligt skabe vanskeligheder for den der skal tilegne sig systemet, og det er næppe så let for barnet at lære tonemerne som at lære stødet; det må naturligvis undersøges systematisk. Jeg må desværre lade det nordiske perspektiv blive ved disse antydninger.

Analysemodellen er *sprogpsykologisk* relevant, bl.a. i forhold til barnets sprogtilegnelse. Lad os se på verbernes præteritumsformer. De stærke verber (som *sang*, *stod* osv.) er klart uproduktive og behandles som leksemer. Den fuldt produktive endelse er *-ede*, den kan føjes til nye ord helt generelt (dvs. nye ord hører til *ede*-klassen). Præteritumsformer på *-te* som i *mente* er ikke produktive som dem på *-ede*, men forekommer intuitivt alligevel mere produktive end de stærke former. Dette kan belyses historisk: stærke verber kan fx overgå til *-te*-verber (og evt. senere til *-ede*-verber); men det afgørende ifølge vore definitioner er at fonologiske generaliseringer for leksemet ikke generelt gælder for *te*-verberne (jf. at vokallængden bevares i eksempler som *ment*, *tålte* osv.). Denne graduerings af præteritumsklasserne i henseende til produktivitet ud fra den her foreslåede model som – i betydelig grad, men ikke fuldstændigt – svarer til fordelingen i andre nordiske sprog, afspejles tilsyneladende i danske børns tilegnelsesmønstre af præteritumsendelser (se Bleses 1998): jo større produktivitet, jo bedre tilegnelse.²⁴ Ud fra min model må den produktive endelse forventes at blive tilegnet som sådan, mere pludseligt og tidligere end man ud fra de rent kvantitative forhold (et rent frekvenssynspunkt) skulle vente. Man kan muligvis se en forklaringsmulighed for det nævnte tilegnelsesmønster for præteritumsendelser i at regne med tre grader af produktivitet i nordisk modsat engelsk.²⁵

Fra den her foreslåede models synspunkt bliver følgende spørgsmål centralt: hvorledes kan sprogbrugerne i almindelighed, og barnet i særdeleshed, lære hvilke endelser der er fuldt produktive? Ud fra modellen er det afgørende at den basisform som endelsen føjes til, er en normal ordform og at den optræder i samme fonologiske skikkelse (uden at undergå morfologiske alternationer) som selvstændigt ord. Disse to betingelser forøger transparensen af ordformens struktur (transparensen angår også det semantiske, og man bør derfor undersøge sammenhængen mellem tilegnelsen af en endelses form, betydning og kategori). Modellen forudsiger at antal forskellige ord der tager en given endelse (kaldet *type frequency* i en væsentlig del af faglitteraturen), medvirker til at give den en høj grad af produktivitet. Men ifølge den her fremsatte opfattelse er frekvensen altså logisk noget sekundært («et symptom») i forhold til produktiviteten, selv om barnet billedlig talt møder frekvensforhold i sit input (ikke frekvens som sådan, men frekvensen er naturligvis et udtryk for hvilke former der er hyppige for barnet) og ikke umiddelbart produktivitet.²⁶

Det er undertiden blevet sagt at en egentlig forklaring af stødets distribution, i forhold til ordtyper og enkeltord, må være *historisk*, og det er da også rigtigt at nutidens stødforhold i mange tilfælde kan føres tilbage til forskellen mellem gamle en- og tostavelsesord, til gamle trykforhold, til gamle ordstrukturer osv. Men det er ikke relevant når man som jeg tager udgangspunkt i den moderne sprogbruger og søger at finde hans/hendes produktive system: sprogbrugerne er jo ikke belastet af nogen omfattende sproghistorisk viden, det gælder såvel de voksne som de børn der er i færd med at tilegne sig systemet. Derimod er det yderst relevant at undersøge hvornår de enkelte delp principper har været produktive, hvornår en regel er gået fra at have været lydligt bestemt til at blive noget der styres af ordstrukturen, osv. Et interessant historisk spørgsmål er hvornår og hvordan produktive endelser overgår til at være semiproduktive og uproduktive: Mange af de fuldproduktive bøjningsendelser i dansk (se afsnit 5, fig. 15) forekommer også som mindre produktive (altså som semiproduktive eller uproduktive), i bestemte ordformer. Som eksempler kan nævnes neutrumsendelsen *t* i adjektiver, der dels er fuldt produktiv (fx i *fadt* [f æ ð ' d]), dels, i en række almindelige adjektiver, uproduktiv (fx i *fladt* [f l a d]). Endvidere endelsen *ø d* i verbalbøjningen (præt. ptc.), der dels optræder som fuldt produktiv, fx i *elsket* [ε l s g ø̥], dels som semiproduktiv, fx i *gået* [g ɔ : ø̥].²⁷ Og endelig endelserne *t ø* og *t i* i verbalbøjningen (henh. præt. og præt. ptc.) der dels optræder som semiproduktiv (fx *mente*, *ment*), dels som uproduktiv (fx *bagte*, *bidt*). Efter min opfattelse er det at samme endelse, med samme fonologiske form, kan have forskellige grader af produktivitet, ikke en slaphed i analysen, men derimod udtryk for en almen sproghistorisk mekanisme: i tidens løb kan endelser smelte mere og mere sammen med roden, med undertiden voldsomme konsekvenser for sprogsystemet. Denne mekanisme grunder sig i forhold ved sprogperceptionen: det er somme tider svært eller umuligt, ikke mindst for barnet der skal lære sprogsystemet, at afgrænse endelserne. Det er en af grundene til at naturlige sprog altid ændrer sig.²⁸

Uanset hvordan det historisk forholder sig, så er min analyse ikke et forsøg på at afspejle den historiske udvikling, men på at finde et muligt synkront system (derfor vægten på det produktive) for den sprogform jeg beskriver. Derfor er det også vigtigt at holde sig til én bestemt sprogform i denne fase af analysen, og vi må se i øjnene at man ikke uden videre kan slutte fra den ene sprogform til den anden når det gælder reelle synkrone

sprogssystemer. Følgende spørgsmål må være centrale: Hvilket lingvistisk system kan ligge bag sprogbrugerens (her: den mod.kbh.rm.-talendes) adfærd i h.t. stød, specielt produktivt stød, og hvordan kan det være muligt for barnet at tilegne sig stødsystemet? Her hjælper historisk viden ikke, jf. de mange velkendte eksempler i sproghistorien på at processer begynder fx som rent fonetiske og så bliver morfologiseret, at der kommer analogier, at tidligere grammatiske eller leksikalske betingelser bliver droppet, osv. Det er ikke noget argument for en given synkron opfattelse at det tidligere har været på en bestemt måde; derimod er det et interessant og væsentligt forskningsprojekt at følge disse udviklinger i sproghistorien.

Lad mig slutte som jeg begyndte, med et eksempel på produktive pluralisformer som ikke under nogen omstændigheder kan være tillærte: om der er for få eller for mange *Clinton'er* kan muligvis diskuteres, næppe at selv én er for mange *Saddam'er*. I begge disse former er der obligatorisk stødtilkomst i den her beskrevne københavnske rigsmålsnorm, når navnene iklædes (delvis) dansk sprogdragt, og det hænger sammen med lydstrukturen som fremstillet i afsnit 4 ovenfor. Men hvis vi i stedet tager det andet navn på den irakiske diktator og bøddel, så kommer der normalt ikke noget stød i pluralisformen, hvis jeg skal tro de rigsmålstalende som jeg ganske uformelt har spurgt (og det gælder i øvrigt i mange andre former for moderne rigsdansk og rigsmålsnært dansk): *Hussein'er* siger de fleste uden stød. Hvorfor nu det, det er jo en tung final stavelse og burde vel således have alle betingelser for at få stød? Ifølge min model er svaret følgende: *Hussein* har, som det normalt er tilfældet med nyere lån, ikke stød i grundformen og må derfor, netop fordi den finale stavelse er tung, være markeret som stødløs (som antydnet vil det ske ved en generel regel for fremmede former, uanset præcist hvordan den skal formuleres). Det følger af de her fulgte almene principper at et sådant ikke-stød ikke kan ændres ved nogen stødregel eller nogen lydstrukturestriktion. *Saddam* derimod vil ikke være markeret i henseende til stødforhold da sidste stavelse er let, og det kan naturligvis heller ikke være en undtagelse til schwa-assimilationsreglen ud fra vore principper. De tillader som eneste særmarkering vedr. stødforhold at stød eller ikke-stød er markeret i leksikon, og det følger af vores model at sådanne »undtagelses-morfemer« ikke kan indgå i stødalternationer overhovedet (se afsnit 1). Det er en meget stærk restriktion, og det skal selvfølgelig undersøges om den kan opretholdes i et stort materiale.

Den her foreslåede analysemodel er for det første simplere og mere logisk tilfredsstillende end nogen mig bekendte alternativer (der er meget stærke restriktioner på hvilke procedurer der tillades, se afsnit 1); for det andet er den baseret på vigtig uafhængig evidens, specielt produktivitet; for det tredje er påstandene om lydstrukturen fonetisk efterprøvelige; og for det fjerde gør den faktisk bedre rede for det samlede stødmønster (i deskriptiv forstand) end foreliggende eksplicite alternative modeller (hvormed jeg altså ikke bare mener beskrivelser). Men det må huskes at min analyse kun gælder en enkelt side af stødproblematikken, nemlig stødet i forhold til sprogbrugeren (i psykologisk og lingvistisk forstand), oven i købet i en enkelt velbeskrevet sprogform. Dels findes der naturligvis helt andre og ikke mindre væsentlige områder af stødbeskrivelsen, som stødets fonetik, stødets opståen og udvikling, stød i dialekter, osv. Men der er også særdeles meget der står tilbage inden for denne analysemodels rammer – udover en gennemgang af et større og mere varieret ordstof – såvel en udvidelse af anvendelsesområdet af modellen historisk og geografisk, som dens applikation i eksperimentel sprogpsykologisk forstand. Og sidst, men ikke mindst, repræsenterer den her foreslåede model for ordstruktur baseret på systematisk gradueret produktivitet et betydeligt sprogtypologisk potentiale.

Noter

1. Denne artikel er en revideret og for lyddelens vedkommende forkortet version af Basbøll 1998a (som er en præpublikation i »working paper-format«); denne var baseret på et foredrag jeg har holdt i Videnskabernes Selskab 9. oktober 1997 og i Lingvistikredsen i København 18. november 1997. Jeg skylder Dorthe Bleses, Eli Fischer-Jørgensen, Nina Grønnum og Poul Lindegård Hjorth en stor tak for bistand af forskellig art.

Den lydstrukturelle del af min analysemodel var genstand for min forelæsning 6. februar 1998 på symposiet i anledning af Jørgen Rischels afgang som professor i fonetik ved Københavns Universitet (Basbøll 1998c) og vil blive trykt (på engelsk) i et særbind af *Travaux du Cercle linguistique de Copenhagen*.

Når jeg nedenfor taler om *dansk*, og siger fx at »der er stød i *hus*«, så mener jeg hermed altid den valgte sprogform (moderne københavnsk rigsmål); oftest vil også alle eller de fleste andre rigsmåls- og nogle rigsmåls-nære sprogformer være dækket af udsagnet, *men absolut ikke alle sprogformer der med rette kan kaldes danske*.

2. Yderligere gælder det at stavelser må have en vis grad af tryk for at kunne have stød; denne betingelse vil ikke blive drøftet nærmere her, jf. Basbøll 1995 og 1998c, men den stemmer efter min opfattelse fint med den følgende analyse.
3. Det må dog retfærdigvis tilføjes at vi ville have et stærkere og mere entydigt argument for en moraanalyse hvis ikke kun anden mora i stavelsen, men også første, kunne have stød. Det skal også siges at vi ikke i dansk har en generel ækvivalens (i henseende til vægt) mellem 2 lette stavelser og 1 tung stavelse, hvad der i givet fald ville have været et godt indicium for et typisk morasprog. Efter min opfattelse må spørgsmålet om hvorvidt moderne dansk er et morasprog, afgøres ved en større sprogtypologisk undersøgelse hvor selve definitionen af morae er central, jf. Basbøll 1998c. For mit formål her er det afgørende at lydstrukturen har nogle bestemte egenskaber, med bl.a. vægtenheder i stavelseskernen (som det vil fremgå), ikke om dansk skal beskrives som et typisk morasprog, et atypisk morasprog, eller slet ikke som et morasprog.
4. Prokoschs Lov fungerer som et strukturkrav på fx moderne italiensk (men altså ikke på klassisk latin), og mange lydforandringer, forkortelser og forlængelser af såvel vokaler som konsonanter, kan ses som tilpasninger hertil. Der er én vigtig ordtype der tilsyneladende strider mod princippet: ord der ender på trykstærk vokal skulle egentlig, hvis de helt skulle følge Prokosch, have lang vokal (på 2 morae), men italienske ord kan ikke ende på lang vokal ifølge en specifik betingelse: en ordrestriktion. Et ord som *città* 'by' kan derfor ansættes med en struktur hvor sidste stavelse har to morae (p.g.a. det i øvrigt undtagelsesløse princip at trykstærke stavelser er tunge), og hvor anden mora er »fri« (dvs. ikke forbundet med noget segment, da vokalen er kort og dermed kun forbundet til én mora ud fra analysens generelle principper). Hvis ordet *città* efterfølges af et hermed sammenhængende ord som begynder med en konsonant, får vi dét der i moderne italiensk kaldes konsonantfordobling (*raddoppiamento (fono)sintattico* eller *rafforzamento*), en *produktiv* proces (som jo må udtrykke en eller anden form for psykologisk realitet): *città bella*, hvor alle intervokaliske konsonanter er geminerede/lange: [t̪ : i t : a b : ɛ l : a]. Den mora der er fri når ordet står isoleret (på grund af restriktionen om at ord ikke må ende på lang vokal), bliver altså manifesteret på ganske normal måde, nemlig ved den lange (geminerede) konsonant (her [b :]), når den får mulighed for det.
5. Moderne dansk svarer i øvrigt, i henseende til stavelsesvægttyper (opstillet ud fra de hér anvendte kriterier), til den franskstandard (Kons. Fr.) der blev beskrevet i første halvdel af dette århundrede (af franske lingvister som Maurice Grammont og Pierre Fouché), hvorimod moderne parisisk standard (Mod. Par.) er endnu simplere end dansk i denne forstand, idet distinktiv vokallængde her er forsvundet (se Basbøll 1994a).
6. Ifølge moraanalysen er det også muligt at give en koncis beskrivelse af forskellen mellem moderne dansk og fx svensk og norsk: 1) i dansk kan kun sonore lyd have en mora (sml. *buss*, *bus*, eller *kasse*, i norsk/svensk og dansk); 2) i dansk, modsat norsk/svensk, er det ikke et strukturkrav at trykstavelser

skal være tunge (jf. Prokoschs Lov), jf. ord som *tøj*, *mad*, *øl*. Der er ikke den fjerneste tendens til at sådanne former får stød: * [t ʌ ɿ́ , m a ð́ , ø ĺ] (eller med langvokal: * [t ø : ' ɿ , m æ : ' ð , ø : ' l]), og mange ord, som fx *stød*, *spyd*, er faktisk gået fra en ældre udtale med stød til den moderne rigsmåls-udtale uden: udviklingen fra [s d ø : ' ð] til [s d ø ð] er ved at være forbi, hvorimod den tilsvarende udvikling fra [s b y : ' ð] til [s b y ð] forlængst er afsluttet (se Brink & Lund 1975:490-492). Disse former viser også at dansk ikke – som norsk, svensk og italiensk – kan være et såkaldt »tonal lengthening language« (med obligatorisk langvokal eller lang konsonant/-konsonantgruppe i trykstærk stavelse), således som hævdet af Larsen (ms).

To yderligere pointer ved sammenligningen norsk:dansk fortjener at nævnes: (i) I Nord Gudbrandsdal (NGBr, se Kristoffersen 1992) har man moriske obstruenter såvel som sonoranter (som i norsk, modsat dansk), men både tunge og lette stavelser i trykstærk stilling (som i dansk, modsat standardnorsk); jeg skal tilføje at Gjert Kristoffersen ikke nævner dansk. At man i NGBr har trykstærke lette stavelser (i fx *lesa*, *las* af verbet 'læse'), medfører ifølge Kristoffersen (ud fra en moraanalyse) at både vokal- og konsonant-kvantitet bliver distinktiv, hvad jeg principielt er enig med ham i. (ii) I dansk er der den yderligere restriktion at lange konsonanter ikke kan findes intervokalt i leksemet. Det må understreges at man ikke bare kan sige at lange konsonanter ikke findes på dansk (heller ikke selv om vi ikke inddrager schwa-assimilation, se nedenfor, og i øvrigt kun ser på distinkt udtale): *balløve*, *bundne*; især det sidste eksempel er interessant fordi ordet i øvrigt ligner de hjemlige usammensatte ord, og det gælder begge ordtyper at der ikke er alternative udtalemuligheder med schwa: [ə].

7. I ældre rigsmål (som endnu kan høres, se Brink & Lund 1975:361-367, jf. Fischer-Jørgensen 1972:146f) havde man en modsætning mellem *lampe* og *jambe*, *stolpe* og *kolbe*, osv., der kunne manifesteres ved længere sonor konsonant foran skriftens *b d g* end foran *p t k*, også efter at klusilerne var faldet sammen. I denne situation kan konsonantlængden altså være distinktiv/fonematisk. Det er min opfattelse at det totale sammenfald man har i (fx) moderne københavnsk rigsmål, hvor *lampe* rimer perfekt på *jambe*, skete »til fordel for« (altså med samme manifestation som) den gamle *bdg*-form (i overensstemmelse med at sammenfaldet mellem klusilerne er sket til fordel for *b d g*), og at den form for moderne københavnsk rigsmål som jeg kender bedst (og det er ikke de unges), har – eller kan have – lange sonoranter i sådanne ord; men jeg er ikke sikker på hvordan længderne er i moderne rigsmål mere generelt (under »generelle vekselforhold« er konsonantlængde omtalt i SDU (s. 1611-1613), men der savnes en større instrumental undersøgelse af danske konsonantlængder). Jeg har tidligere foreslået (i min første moraanalyse, 1988) at der var/er en generel regel som forlængede sonorkonsonant foran konsonant (som altså bl.a. betyder at *lampe* vil rime på *jambe*, med forlænget *m*).

Jeg vil ikke gøre min analyse afhængig af en kontroversiel fonetisk opfattelse af nogle specielle former, og min moraanalyse kan udmærket opretholdes selv om jeg skulle tage fejl med hensyn til *lampe* osv. Men en række målinger

som Eli Fischer-Jørgensen har foretaget (1984:106ff & 124, se Basbøll 1995:33) har givet resultater som stemmer med min moraanalyse og reglen om forlængelse af sonorkonsonant før konsonant. Hun målte bl.a. længden af *-lam-* i eksempler som *en mat lampe*, *en natlampe*, *en mat lampet* og fandt en signifikant længdeforskel netop i de former som ifølge min (væsentlig senere) analyse vil adskille sig ved at have henh. 2 og 1 mora (idet trykssvage stavelser kun kan være lette). Men som sagt, der foreligger kun begrænsede undersøgelser.

Det er nu interessant at min moraanalyse koblet til reglen om lang sonor konsonant før konsonant forudsiger at stavelser med kortvokal plus sonor konsonant plus endnu en konsonant (typen *teft*, *damp*) altid vil være tunge (have 2 morae), medmindre de er trykssvage; og det er jo en stavelsestype der i den her beskrevne norm generelt har stød når den står sidst i ordet (altså bl.a. som enstavelsesord), jf. stødreglen for leksemet som formuleres i afsnit 6 nedenfor.

8. Efter fonetisk vokal (vokoid) er reglen ganske vist ikke fuldt gennemført i alle former for rigsmål, men jeg mener den er (i hvert fald praktisk taget) obligatorisk i den her beskrevne sprogform.
9. Det skal dog tilføjes at ordfinalt schwa ikke assimileres i eksempler som *faldne*, *faldende* eller (med stød) *overfaldne*, (*over*)*faldene*. Det hænger efter min analyse sammen med at schwa i sådanne eksempler står efter hvad jeg kalder en *kun-initial konsonant*: en konsonant der ikke kan undergå »Consonant gradation« (med Rischels (1970b) term). Det er ikke tilstrækkeligt at sige »initial konsonant« da schwa fx godt kan assimileres i *kone*, og den fonologisk afgørende forskel i danske konsonantpositioner går netop imellem kun-initiale og ikke-kun-initiale (hyppigt kaldet »finale«).
10. Formalismen er ikke på alle punkter afklaret. Det er fx oplagt at en mora ikke repræsenterer en *fast* længde- eller vægtenhed (ligesom heller ikke segmenter eller stavelser repræsenterer faste længde- eller vægtenheder), og der må forudsættes en algoritme til fortolkning af stavelses- og morastrukturen før den kan testes i egentlig forstand (det må således fastsættes hvor meget stavelsesknuden skal tælle i forhold til morae (jf. overlette stavelser), hvordan tryk skal indregnes, og hvad ikke-moriske segmenter skal tælle, for at nævne tre relevante spørgsmål). Jeg baserer mig i det følgende på relevante *forskelle* mellem typer, ikke på kvantiteter i mere absolut forstand.

Jeg skal nedenfor blot nævne de formelle principper for de følgende strukturforslag; den læser der ikke er interesseret i formalismen, kan trygt koncentrere sig om udgangs- og slutstrukturen i selve teksten (henh. med og uden schwa). Der henvises i øvrigt til Basbøll 1998a og især 1998c for en fremstilling og diskussion af de foreslåede lydstrukturer, med særligt henblik på deres forudsigelser vedr. schwa-assimilation.

Selve stavelsesstrukturen med morae kan konstrueres ud fra følgende tre enkle principper Pi-iii:

- (Pi) en vokal danner en stavelse (dvs. får en σ -knode);
- (Pii) en stavelse danner en mora (dvs. får en μ -knode);
- (Piii) længde danner en mora (dvs. får en μ -knode)

Der gælder den generelle betingelse B:

(B) *en mora skal være forbundet til én stavelse og ét segment*

Hvis betingelsen B ikke er opfyldt, sker der en struktureparation R (at reparationen sker »mod venstre« og ikke mod højre, stemmer med at stavelsens 1. mora altid bærer stavelsesknudens vægt):

(R) *en mora forbindes til den stavelse der dominerer dens venstre nabo-mora hvis det er muligt*

Formuleringen »hvis det er muligt« i R dækker at betingelserne Di-iv for en velformet prosodisk struktur i dansk skal være opfyldt (bemærk at trykforhold ikke indgår i betingelserne, hvad der er en styrke ved modellen, alt andet lige):

(Di) *kun sonoranter kan være moriske* (modsat fx i norsk, svensk, eller italiensk)

(Dii) *vægten af en stavelse med en fuldvokal som top er 1 eller 2 morae* (heraf følger bl.a. at der ikke findes overtunge stavelser – altså stavelser med 3 morae – i dansk som fx i klassisk latin, oldnordisk eller finsk)

(Diii) *vægten af en stavelse med en neutralvokal (= en ikke-fuld vokal, jf. Bashøll 1996, 1997) som top er 1 mora* (heraf følger bl.a. at schwa-stavelser hverken kan have stød eller langvokal)

(Div) *vægten af en stavelse uden en vokal som top er 0 morae*. Dette princip udtrykker at stavelser med en konsonant som top er lettere end selv de letteste stavelser med en vokal som top, der jo har en vægt på én mora, jf. Diii. Stavelser uden en mora kan kaldes overlette, eng. 'superlight', i analogi med at stavelser på tre morae kaldes overtunge, eng. 'superheavy'. Overlette stavelser er naturligvis ikke helt uden fonologisk vægt idet stavelseskuden også medfører en vis vægt, jf. at stavelsens 1. mora (med stavelsestoppen) kan ses at være tydeligt længere end 2. mora når stavelseskernen består af to forskellige segmenter (som nævnt ovenfor).

11. Strukturerne er også et resultat af sammensmeltningen af *a* med det såkaldte »vokaliske r«, i figurerne gengivet [ẽ] (jeg diskuterer ikke r-colouring og r-vokalisering her, jf. Bashøll 1996); det ville ikke gøre nogen forskel hvis vi i udgangsformen regnede med at sammensmeltningen af *a* og *r* allerede var sket. Det følger af det her anlagte »dobbelt« syn på segmentkæde plus prosodisk struktur at segmentet bare kan droppes uden at skulle siges at smelte sammen med noget fordi prosodien stadig holder styr på helheden (jf. Rischel 1970a). Der er ingen »extrinsic order«, altså på forhånd fastlagt rækkefølge, i disse drop.
12. Foruden den produktive pluralis-endelse *-er* drejer det sig om def. sg. *-en*, *-et* (sidstnævnte udtalt med halvvokalen [ɔ̃]), def. pl. hvor indef. pl. er nul: *-ene*, og det enklitiske pronomen *-et* (der i min analyse ikke kræver nogen særegel): *gør 'et* med stød hvorimod *gør* (i præs. eller imperativ) uden enkl. pron. er stødløst.
13. Begrebet *produktivitet* er blevet brugt på flere måder i faglitteraturen, og det kan diskuteres hvilken grad af og form for beslægtethed der er mellem forskellige betydninger af *produktiv*. Jeg vil grundlæggende skelne mellem om termen bruges om en *proces* i sprogpsykologisk forstand (betydning (i)) eller

ej (betydning (ii) som man kunne overveje at sammenfatte under den langt fra uproblematisk betegnelse »produkt«; jf. betegnelserne *sammensætning* og *afledning* brugt som »produkt« (= kompositum, derivativ), selv om *-ning* i udgangspunktet angiver en proces: »at noget sættes sammen«, osv.). Med underbetydningerne af (ii) får vi følgende sæt af betydningsmuligheder:

(i) *Proces i sprogpsykologisk forstand*: Jeg tænker her på den i teksten ovenfor nævnte distinktion, nemlig om sprogbrugeren danner en given form på stedet eller henter den frem som helhed fra det såkaldt mentale leksikon. Altså fx: dannes verbalformerne *syр* eller *surfede* ved at en endelse (for henh. præsens og præteritum) føjes til en basisform, eller ved at den færdige form hentes frem fra det mentale leksikon som en helhed? (Alle mulige kombinationer, alternativer og blandingsformer kan man naturligvis også forestille sig). Dette problemkompleks, der er et af sprogpsykologiens mest centrale, kan bl.a. belyses ved eksperimenter, dels af neurolingvistisk, dels af psykolingvistisk art. Det vil ikke ske i dette arbejde, hvori der anlægges en lingvistisk synsvinkel, men således at der løbende spørges til muligheden for psykologisk realitet, og især til hvad de empiriske konsekvenser af forskellige analyser kan være, dvs. at testbarheden er i fokus. Det er givet at sprogbrugerne ofte lagrer langt større helheder end man ud fra en konsekvent »økonomisk« lingvistisk analyse skulle forvente, og alt tyder også på at sprogbrugerne i mange tilfælde har adgang til lagring af såvel en helhed som af dele heraf. Betydning (i) er af den største sprogvidenskabelige interesse og belyses her gennem flertalsformer som *Juppé'er* nævnt i afsnit 2 og tilsvarende dannelser hvor det er klart at de kan dannes på stedet af den enkelte sprogbruger. Med andre ord viser sådanne former at en given endelse KAN tilføjes »produktivt« i denne sprogpsykologiske forstand, derimod selvsagt ikke at den altid eller normalt bliver det i kendte ord. Men det er altså sandsynliggjort at sprogbrugeren har adgang til en mekanisme hvorved han/hun kan komme fra en udgangsform uden en given endelse til en form med denne endelse (»føjer en endelse på« i psykologisk forstand). Jeg vil forfølge den antagelse at sprogbrugeren kan anvende sin viden om »produktive endelser« (som i *Juppé'er*) til at danne visse bøjningsformer. Målet er at min operationalisering er så præcis at den har umiddelbart efterprøvelige konsekvenser; af metodiske grunde må man efter min opfattelse begynde med den lingvistisk stærkeste hypotese (en model der går ud fra at selv de største helheder *kan* være lagrede, vil det være meget svært at falsificere, af rent principielle grunde). I operationaliseringen af produktivitet vil vi inddrage lingvistisk evidens af andre og mere kendte typer som nævnt under (ii).

(ii) Når lingvister taler om produktivitet, er det som regel ikke i forhold til processer i den enkelte sprogbruger (»on-line«). Tre momenter nævnes hyppigt som indgående i produktivitet i lingvistisk forstand, idet den første ((ii)(a)) må betragtes som hovedbetydningen (man kan tale om produktive dannelser, mekanismer, mønstre, endelser, osv.; jeg bruger her den mest generelle term »mekanismer«, men taler senere især om produktive endelser, se nedenfor):

(ii) (a) En produktiv mekanisme er en der anvendes på *nye ord*; dette er en

helt central betydning af *produktiv* inden for sprogvidenskaben, og den vil blive operationaliseret, og graderet, nedenfor. Denne betydning er tæt forbundet med (i) – forstået sådan at hvis »anvendes på nye ord« ses i forhold til den enkelte sprogbruger, under selve sprogprocessen (»on-line«), så har vi faktisk betydning (i). Betydning (ii)(a) i almindelig lingvistisk forstand afspejler sig leksikalsk i tilføjelsen af nye ord *til sproget* (således at vi altså ikke taler om ad hoc-dannelser for den enkelte sprogbruger, men om resultater af den »kollektive sprogudvikling«). Hvis én bestemt bøjningsendelse i en bestemt grammatisk form (fx pl. af sb., eller præt. af vb.) er produktiv i denne forstand, så vil antallet af ord der bøjes med denne endelse, stadig stige (ved indlån, nydannelser osv.).

(ii) (b) Man kunne overveje (som nogle har gjort) at lade kravet om »*semantisk kompositionalitet*« (dvs. at man skal kunne slutte sig til helhedens betydning ud fra delenes betydning suppleret med konstruktionens betydningsbidrag) indgå i operationaliseringen af *produktiv*. Det gør jeg ikke, fordi et sådant krav kun vil kunne udgøre en nødvendig og ikke tilstrækkelig betingelse for produktivitet (masser af ikke-produktive endelser, fx uregelmæssige flertalsendelser, er helt forudsigelige semantisk set). Og da kravet følger af mine operationaliseringer (nemlig for fuldproduktive endelser, se nedenfor), vil inddragelse af det i operationaliseringen kun medvirke til at gøre modellen mere kompleks og mindre klar.

(ii) (c) Endelig må man overveje (som det også er blevet gjort) om og da hvordan *fonologiske kriterier* vedrører produktivitet. Det er ikke rigtigt at forlange at fx produktive endelser skal kunne føjes til en basisform uden at der sker nogen fonologiske ændringer overhovedet, idet der findes almene fonologiske processer som appliceres på fonologiske strenge hen over grammatiske grænser (tit kaldet »postleksikalske fonologiske regler«, dvs. generelle lydprocesser der appliceres over-en-bank). Fonologiske kriterier inddrages i det efterfølgende forslag til operationalisering af produktivitet på den måde at det for distinktionen mellem semiproduktiv og uproduktiv er relevant om en given ordform fonologisk signalerer, eller ikke signalerer, at den har en endelse, se nedenfor.

14. Den her forfægtede opfattelse af produktivitet har nogle efterprøvelige konsekvenser. For det første at fuldproduktive endelser fungerer »additivt« i lydlig og betydningsmæssig henseende, dvs. at både lyd- og betydnings siden af ordet kan slutes af dets dele ud fra generelle principper. Dette forhold gør den morfologiske proces med en fuldproduktiv endelse *transparent i såvel fonologisk og morfologisk som semantisk henseende* (og hjælper derfor sprogbrugeren, og specielt da barnet der skal tilegne sig systemet, til at kunne segmentere input-formen, jf. afsnit 8 og 9 nedenfor). Og for det andet at betydningen af ord dannet ved uproduktive endelser ikke nødvendigvis kan forudsiges ud fra delene: der kan være betydningsspecialisering, særbetydninger osv., ofte omtalt som »leksikalisering«. Men dette forslag udelukker ikke at sprogbrugeren kan – eller kan bringes til at – identificere en uproduktiv endelse: i et tilfælde som *huse* er det for de fleste sprogbrugere næppe noget problem at erkende at *e* er en pluralisendelse, selv om den er uproduktiv

(og den kaldes med rette regelmæssig); og semantisk set er den transparent. Jeg mener dette forslag er et væsentligt fremskridt i forhold til dén udbredte opfattelse at regelmæssige endelser altid behandles som noget der er adskilt fra roden: det er et stort problem i fx generativ grammatik at man skulle forvente ustandselige totale omstruktureringer af sprogbrugernes leksikon efterhånden som de bliver mere sprogbevidste og derfor mere sproganalyserende (fx gennem uddannelse). Hertil kommer at der kan være store forskelle i evnen til bevidst sproganalyse hos sprogbrugere hvis sproglige output (i h.t. udtale, bøjningsformer osv.) ikke er til at skelne. Jeg mener også at forslaget er attraktivt som korrektiv eller supplement til forskellige kognitive modeller der ikke grundlæggende skelner mellem produktive og ikke-produktive mekanismer.

15. Forskellen på formerne *han* – *hanner* (med stødtilkomst i pluralis) og *ven* – *venner* (hvor også pluralis er stødløs) fortjener en kommentar. I *hanner*, *hannen* osv. bliver nasalen i den bøjede form forlænget som konsekvens af det obligatoriske tab af schwa (schwa-assimilationen, se afsnit 4 ovenfor) og derved bliver første stavelse tung; at der er stød skyldes at formen ikke rammes af nogen ikke-stød-regel (endelsen er fuldt produktiv, og sidste stavelse i grundordet får ikke stødtab, jf. nedenfor). En sådan forlængelse kan tydeligt ses og høres i *sofaen* osv., og det er altså noget lignende, omend mindre tydeligt, der sker i *hannen* og *hanner* efter min opfattelse. I *venner* derimod er pluralisendelsen uproduktiv, hvad der fremgår af at stødtab er uproduktivt (nye ord af denne fonologiske struktur får ikke stødtab), dvs. at endelsen hører med til grundordet (der jo var defineret som hele ordet minus de fuldproduktive endelser); første stavelse af *venner* er således næstsids i grundordet, derfor kommer der ikke stød (se afsnit 6). Sidst i artiklen (afsnit 9) nævner jeg at samme endelse kan findes både produktivt og uproduktivt, med sproghistoriske implikationer; derimod tillader jeg som allerede nævnt (afsnit 1) ikke mig selv at operere med forskelle som at flertalsendelsen snart er *-er*, snart *-r*, når de er segmentalt identiske.

I *hal* – *haller* (hvor stammens stød bevares ved pluralisendelsen *-er*) og *sum* – *summer* (hvor stammens stød tabes ved pluralisendelsen *-er*) – ganske som i *han*, *hanner* vs. *ven*, *venner* nævnt ovenfor – afgøres endelsernes produktivetsgrad tilsyneladende ud fra stødforekomst; det kunne godt ligne en ring-slutning. Men jeg vil snarere kalde det en generalisering i den (i videnskaben normalt brugte) forstand at en analyse der er empirisk understøttet i mange tilfælde, kan generaliseres når ikke noget i øvrigt taler derimod. I *hal* – *haller* som i *han*, *hanner* er der ikke noget cirkulært ved analysen, her er produktivitet et ægte uafhængigt kriterium (nye ord af denne struktur bevarer stødet, henh. får stødtilkomst); i *sum* – *summer* som i *ven*, *venner* kan man sige at stødtabet, henh. den manglende stødtilføjelse, når endelsen tilføjes er uproduktivt (det er empirisk kontrollerbart og korrekt (nye ord får ikke stødtab), ikke cirkulært); hertil kommer at der ikke er fonologiske generaliseringer der viser at der ikke er tale om enkeltleksemer (i denne sammenhæng ser vi af metodiske grunde bort fra stødet). Ud fra min analyse må endelsen derfor være uproduktiv også i teknisk forstand, dvs. høre med til leksemet i fonolo-

gisk forstand, dvs. at *venner*, *summer* – forudsigeligt ud fra min analyse – også i henseende til stød behandles som enkeltleksemer (med to stavelser), ligesom *huse* (se næste afsnit). Jeg synes ikke man med rette kan kalde denne analyse cirkulær, men det må erkendes at i andre tilfælde kan der være flere uafhængige argumenter der peger i samme retning, og det er ikke tilfældet her.

Lad os overveje cirkularitetsproblemet lidt nøjere. At samme endelse (fra fonologisk og grammatisk synspunkt) kan forekomme både produktivt og uproduktivt, kendes også fra andre former, jf. *fadt*, *fladt* i adj. neutr. Og der er andre forskelle der følger af min analyse (så den er altså ikke tom men har empiriske konsekvenser), som at der kan være (mor)fonologiske alternationer i stammen (fx alternation i vokallængde: *gud* – *guder*), det kan der ikke for fuldproduktive endelser. Hvis det var sådan at alle endelser kunne have alle mulige forskellige grader af produktivitet, så ville det klart svække min argumentation (dog ville det at forskellige processer forekommer sammen, jf. stød og de segmentalfonologiske forhold der nævnes i afsnit 7, stadig være et argument). Men det er heller ikke tilfældet. Tendensen forekommer mig at være, at når endelser er fuldproduktive, så vil der også ofte være fonologisk og grammatisk identiske endelser af lavere produktivitet (især i »frosne« former af forskellig art), hvorimod uproduktive endelser normalt ikke forøger deres produktivitet historisk, jf. afsnit 9.

16. Dette udsagn strider tilsyneladende imod at også nye ord hvis stamme ender på tryksvagt *-er* (i skriften) danner pluralis ved (stadig i skriften) at tilføje *-e*. Denne regel betragter jeg imidlertid som rent ortografisk i den her valgte moderne københavnske sprogform: efter *-er* er et oprindeligt schwa og et oprindeligt schwa plus *r* faldet totalt sammen (jf. stavfejl som **lærer*). Ud fra den her valgte arbejdshypotese (se afsnit 5) ansætter jeg derfor den fuldproduktive endelse for sb. pl. *-ər* (i pl. def. af ord af denne type bortfalder pluralis-endelsen ved morfonologisk regel). Jeg kan i denne sammenhæng nævne at et par isolerede undtagelser til reglen om stødløshed i leksemer der normalt analyseres som tostavellesord endende på schwa, har det fælles at leksemet kan tildeles en fonologisk struktur der fjerner undtagelseskarakteren: *asie*, *bolche* (der kan opfattes som regelmæssige trestavellesord); og det i denne sammenhæng mere relevante *ordre* (der kan opfattes som endende på schwa plus *r*). Sprogpsykologisk fortolket svarer det til at sprogbrugerne foretrækker en inputform med en fonologisk struktur der stemmer med fonologiske generaliseringer frem for en der ikke gør det.
17. I øvrigt er der helt særlige problemer forbundet med tostavellesord der i skriften ender på *-el*, *-er*, *-en*; jeg kan ikke diskutere disse spørgsmål her, men blot nævne at jeg ikke regner med nogen regel der kan indsætte et schwa (dvs. at *vrimmel* må være en form med kun én vokal fonologisk set, jf. pluralisformen *vrimle*).
18. Una Canger har fortalt mig at hun hos et barn har iagttaget eksemplet *søddlinge* som pluralis af det nydannede (ad hoc-dannede?) *søddling*. Dannelsen er mig ikke bekendt i øvrigt (min model forudsiger ikke at den kommer rigtigt ind i sprogbrugen). Det må understreges at når vi taler om barnesprog, og om

- spøgende dannelser af forskellig art, så er det klart at der også er mekanismer på spil som opererer med paralleldannelser, »analogier« osv., ligesom det er velkendt at børn på bestemte udviklingstrin overgeneraliserer fx stærke verbalparadigmer, også i præteritum hvor der ikke er nogen endelser.
19. Man kan dog give sprogstridige imperativer en mere »normal ordform« – fonotaks – ved fx at udtale »*hækkel*« med syllabisk l, eller evt. med ustemt l – men så er de ikke længere lig stammen – og formerne undgås ofte af sprogbrugere, eller bruges med distance.
 20. Der er nogle interessante fællestræk ved de verber hvis præsensform går fra ikke-stød til stød (se Brink & Lund 1975:484-489): For det første har de lang vokal, dvs. deres rodstavelse er *tydeligt tung* og hører altså til den stavelses-type der normalt har stød (hvis den ikke lige rammes af ikke-stødreglen). For det andet har de en stamme og en imperativ der stemmer med principperne for ordstruktur (der er altså ingen eksempler som *fableffabl!* osv. blandt disse verber), og stammen er derfor mindre problematisk som udgangsform end det ellers ville være tilfældet. Og endelig er *-te*-verber klart mere tilbøjelige til at have præsens-stød end *-ede*-verber, hvilket stemmer med at deres præteritumsformer i forvejen dannes ud fra stammen og ikke infinitiven (sml. *el-skede*, *elsket* med *mente*, *ment* hvor det i de sidstnævnte verbalformer er klart at *-te* og *-t* føjes til stammen og ikke til infinitiven). De to sidste argumenter taler begge til gunst for at når man danner bøjningsformer af netop disse verber, så er stammen et naturligt udgangspunkt, altså også for præsensformerne. Med andre ord er præteritumsendelsen *-te*, og præt. ptc.-endelsen *-t*, i vores system at regne for semiproductive eller uproduktive; det sidstnævnte gælder typer som *brugte*, *bidt* (hvor fonologiske generaliseringer der er karakteristiske for lekset, appliceres, jf. vokalkvantitet og manifestationen af g). I de mest udbredte *te*-typer bevares stammens fonologi uændret hvad der fx kan medføre at vokallængde signalerer at der må være en endelse; disse typer er således semiproductive. Hvis vi ser på verbaludviklingen ser det også ud til at nogle stærke verber har passeret *-te*-verberne på vejen til *-ede*-verber. (I former som *gryder*, *skryder* ser det omvendt ud til at stødløsheden har bredt sig, men det er blot en forventet følge, ud fra min model, af overgangen fra stærk til fuldproduktiv bøjning).
 21. Første form ville svare til [((mærk) (værd)) ig], anden til [(mærk) ((værd) ig)], men det er ligegyldigt her, der er reelt to former at vælge imellem.
 22. Analysen af andre komplekse adjektiver på *-værdig* er mere diskutabel, især i semantisk henseende. I et eksempel som *menneskeværdig* (der i den her beskrevne moderne københavnske norm har stød) synes jeg en semantisk analyse med *menneskeværd* som del er mindst lige så oplagt som en med *værdig* (jf. den eksisterende og betydningsmæssigt nært beslægtede form *menneskeværd*); en analyse [(menneske værd) ig] vil ud fra modellen her forudsige stød. Tilsvarende opfatter jeg *misundelsesværdig* som (i semantisk henseende) lig med »værd at misunde«, ikke »værdig til misundelse« el. l., hvad der stemmer med den her foreslåede stødanalyse så vidt jeg kan se. På samme måde kan *anbefalesværdig* rimeligt analyseres som havende konstituenten »værd at anbefale«.

23. Hvis man med mig accepterer at der er en infinitivsendelse *e*, så er stammen *udtal* og ikke blot *tal*. Men stammen *udtal* er naturligvis selv sammensat af *ud* og *tal* som også kan kaldes stammer. (Stamme er ifølge min terminologi en *rekursiv kategori* som tegn og sætning, men modsat fx morfem og rod: stammer kan selv bestå af stammer, ganske som tegn og sætninger kan indeholde flere henh. tegn og sætninger, hvorimod en rod eller et morfem ikke kan indeholde flere henh. rødder eller morfemer. Hver af disse stammer er en rod, idet de alene – eller sammen med et nulfleksiv ifølge nogle morfologiske modeller – kan danne et ord.) Verbet *udtale* kan kun analyseres som sammensat af *ud* og *tale* hvis man *ikke* opererer med en infinitivsendelse, men en sådan analyse er altså ikke forenelig med vore præmisser.
24. Spørgsmålet bliver så om frekvens spiller en selvstændig rolle, for det er klart at frekvensen er vigtig, især i begyndelsen. Men hele dette spørgsmål er komplekst, bl.a. fordi frekvensen (der må gælde i inputtet for barnet) må ses i forhold til *typer* (jf. stærke verber der som leksemer er noget mere frekvente end svage i begyndelsen), og fordi fonologisk og morfologisk – og givetvis også semantisk – transparens spiller ind.
- Begrebet *frekvens* forudsætter at forekomster kan identificeres, dvs. det forudsætter logisk set at man opererer med *typer* (også når det kaldes *token frequency*), da to forekomster i inputtet *aldrig er identiske*. Såvel fonetiske som fonologiske og morfologiske typer er relevante her, hvad der komplicerer brugen af typebegrebet.
25. Engelsk har været det helt dominerende »genstandssprog« i internationale undersøgelser. I den herhenhørende faglitteratur har man ofte kun skelnet mellem regelmæssige og uregelmæssige endelser, og hyppigt slet ikke været opmærksom på at regelmæssige endelser absolut ikke behøver at være produktive, hvad der er sprogspsykologisk vigtigt. Engelsk har en yderst simpel fleksionsmorfologi sammenlignet med bl.a. andre germanske sprog (samt romanske og slaviske eksempelvis), og det er muligvis årsag til den manglende distinktion mellem kategorierne regelmæssige og produktive endelser i en del af faglitteraturen.
26. I forhold til de sprogtilegnelsesmodeller der på meget interessant måde diskuteres i Bybee (1995), udskiller min model sig ved at produktivitet for det første defineres lingvistisk i fem klart adskilte grader, at definitionen er uafhængig af det enkelte sprog og derfor egnet til typologiske sammenligninger, og endelig at transparens kan siges reelt at indgå i definitionsriterierne. Jeg kalder her *type frequency* (antal leksikalske enheder der har en given bøjning) et *symptom* på produktivitet, og ikke (som Bybee) en *determinant* for produktivitet, da en produktiv »proces« *over tid* vil medføre en høj *type frequency*, men ikke nødvendigvis have det i udgangspunktet; det er efter min mening helt skævt at anse *type frequency* som årsag til, eller forklaring på, produktivitet.
27. Denne forskel kan forklare det umiddelbart lidt ejendommelige forhold – fra et synkront synspunkt, jf. andre bøjningsformer – at svage verber af *-ede*-klassen, hvis infinitiv ender på trykstærk vokal (som *nå*), har stød i præet. ptc. modsat stærke, sml. *nået*, *gået*, henh. med og uden stød.

28. Lad os belyse forholdet til det historiske med et enkelt (kontroversielt) eksempel, nemlig relationen mellem produktivt stød og schwa-assimilation (se afsnit 4). Ifølge min analyse er det ikke schwa-assimilationen der forårsager stødet, men den medfører forlængelse af den foregående sonorant (i eksempler som *hannen* vs. *han*, *sofaen* vs. *sofa* osv.) hvad der er en forudsætning for stød (dvs. medfører »stød-basis« i den traditionelle terminologi). Det kronologiske problem består i at komplekset af schwa-assimilationer (ifølge Brink & Lund 1975) set under ét begynder kort før 1840, hvorimod stød er meget ældre. Nu har Brink & Lunds materiale ganske vist indbygget en skævhed til fordel for meget distinkte, evt. overdistinkte, udtaler, som følge af at specielt den ældre del af det er gamle gramfonoplader o.s.fr. med formelle interviews, til dels oplæsninger osv., dvs. at et fænomen som schwa-assimilation må forventes at være underrepræsenteret. Men det fremgår (Brink & Lund: 207, 209) at *el*, *en*, *et* = *ed* (som det jo drejer sig om her) har assimilation fra begyndelsen af perioden (de henviser bl.a. til Allen f. 1811 og til gamle dialektheskrivelser, samt til at svensk, tysk, og engelsk der i øvrigt ikke kender til schwa-assimilation, har den netop før sonorant, s. 207). Man kan altså ikke bare vurdere kronologien af stød som sådan over for schwa-assimilation som sådan, det må tages i de konkrete typer. Assimilation efter vokoid regner jeg også for obligatorisk i den her valgte norm (fx i *hyppige*), men ifølge Brink & Lund 1975 gennemføres assimilationen efter *i y u* først i løbet af perioden (jf. afsnit 4).

Der er to særlige problemer forbundet med former med *-et* i skriften: For det første er udtalen med den alveolære halvvokal til sidst (»blødt d«), som er den der fremkalder den obligatoriske schwa-assimilation i den her valgte sprogform, ikke gennemført i alle provinsielle rigsmåls-nære sprogformer, ikke mindst hos ældre. For sådanne sprogbrugere, der fx udtaler *føllet* [f ø l ' ə d] med obligatorisk klusil til sidst og med en tydelig schwa-vokal, kan stødbugen ikke forklares alene ved de mekanismer der er foreslået her, ligesom fx sprogbrugere der ikke har stød i ord af typen *betale*, ikke fuldt ud kan dækkes af vores stødanalyse. Det er der ikke noget mærkeligt eller forkert i. For det andet er der hos nogle sprogbrugere der falder ind under den her valgte sprogform, mulighed for final klusil hvis schwa foregås af et »blødt d«, altså i ord som *badet*, *udstedet*. Jeg opfatter denne klusiludtale som en sen dissimilationsproces og ikke som noget der har med underliggende former og den fonologiske repræsentation at gøre (denne opfattelse ville principielt kunne testes: former på *-ed*, jf. *avred*, *fremmed* osv., med »blødt d« før schwa skulle da kunne have final klusil ligesom former på *-et*; jeg har dog ikke fundet sådanne ordformer, men det kan så testes med nonsens-ord). Under alle omstændigheder udgør disse former intet problem for den her foreslåede analyse idet schwa vil falde ind under den obligatoriske assimilationsregel alligevel på grund af den foregående halvvokal [ə].

Litteraturhenvisninger

- Anderson, John, Colin Ewen & Jørgen Staun (1985), »Phonological structure: segmental, suprasegmental and extrasegmental«, *Phonology Yearbook* 2:203-224.
- ARIPUC = *Annual Report of the Institute of Phonetics, University of Copenhagen*.
- Basbøll, Hans (1978), »A note on boundaries and stress rules in Danish phonology«, in Eva Gårding et al., eds., *Nordic Prosody* (=Travaux de l'Institut de linguistique de Lund XIII), 65-71.
- Basbøll, Hans (1985), »Stød in Modern Danish«, *Folia Linguistica* 19:1-50.
- Basbøll, Hans (1988), »The Modern Danish stød and Phonological Weight«, in Pier Marco Bertinetto & Michele Loporcaro, eds., *Certamen Phonologicum*, Torino, Rosenberg & Sellier, 119-152.
- Basbøll, Hans (1989a), »Dansk talesprog – systembeskrivelser. Dansk fonologi i de sidste femogtyve år«, in Bente Holmberg et al., eds., *Forskningsprofiler*, København, Gyldendal, 91-134.
- Basbøll, Hans (1989b), »Phonological Weight and Italian Raddoppiamento Fonosintattico«, *Rivista di Linguistica* 1:5-31.
- Basbøll, Hans (1990), »On the category 'heavy words' in Danish Prosody: a cognitive sketch«, in Kalevi Wiik & Ilkka Raimo, eds., *Nordic Prosody* 5:9-25. University of Turku.
- Basbøll, Hans (1994a), »The feature composition of French schwa and its relation to 'full' vowels«, in Chantal Lyche, ed., *French Generative Phonology: Retrospective and Perspectives*, Salford, European Studies Research Institute, 61-71.
- Basbøll, Hans (1994b), »Nogle eksempler på prototypikalitet og ikonicitet i danske sammensætningers prosodi«, in Irène Baron, ed., *Nordlex-Projektet: Sammensatte substantiver i dansk* (= LAMBDA 20), København, Handelshøjskolen, 19-28.
- Basbøll, Hans (1995), »Degrees of stress in Modern Danish: Primary, secondary, tertiary«, in Jørgen Rischel & Hans Basbøll, eds., *Aspects of Danish Prosody. RASK Sup. Vol. 3*:21-47. Odense, Odense University Press.
- Basbøll, Hans (1996), »Ockham's razor in Danish phonology: Vowel features and r-colouring«, in Jacques Durand & Bernard Laks, eds., *Current Trends in Phonology: Models and Methods*, Salford, University of Salford Publications, 43-68 [de to sidste sider referencer mangler].
- Basbøll, Hans (1997), »On Danish Schwa«, in Pier Marco Bertinetto et al., eds., *Certamen Phonologicum III*, Torino, Rosenberg & Sellier, 3-26.
- Basbøll, Hans (1998a), »Nyt om stødet i moderne rigsdansk – om samspillet mellem lydstruktur, ordgrammatik og kognitive principper« = *Pluridicta* 35. Institut for Sprog og Kommunikation, Odense Universitet.
- Basbøll, Hans (1998b), »Prosodic issues in Danish compounding: a cognitive view«, *RASK* 9 (under udgivelse), 348-368.
- Basbøll, Hans (1998c), »Syllables and morae: evidence from Danish, evidence in conflict?« (forelæsning ved symposiet i anledning af Jørgen Rischels afgang

- som professor i fonetik, Københavns Universitet 6. februar), udk. i bind af *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*.
- Bleses, Dorthé (1998), »The role of input, productivity and transparency in Danish children's acquisition of past tense morphology«, *Odense Working Papers in Language and Communication* 17.
- Brink, Lars & Jørn Lund (1975), *Dansk Rigsmål*, København, Gyldendal.
- Brink, Lars et al. (1991), *Den Store Danske Udtaleordbog*, København, Munksgaard.
- Bybee, Joan (1995), »Regular morphology and the lexicon«, *Language and Cognitive Processes* 10(5):425-455.
- Elert, Claes-Christian (1964), *Phonologic studies of quantity in Swedish*, Uppsala, Almqvist & Wiksell (også Stockholm, Skriptor, 1965).
- Endresen, Rolf Theil (1991), *Fonetikk og fonologi, Ei elementær innføring*, Oslo, Universitetsforlaget.
- Fischer-Jørgensen, Eli (1972), »Supplementary note to Hans Basbøll's commentary on Hjelmslev's analysis of the Danish expression system«, *Acta Linguistica Hafniensia* 14:143-152.
- Fischer-Jørgensen, Eli (1984), »The acoustic manifestation of stress in Danish with particular reference to the reduction of stress in compounds«, *ARIPUC* 18:45-161.
- Fischer-Jørgensen, Eli (1987), »A phonetic study of the stød in Standard Danish«, *ARIPUC* 21:55-265 [også som monografi, University of Turku, 1989]
- Gårding, Eva (1977), *The Scandinavian Word Accents = Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund* 11, Malmö, Gleerup.
- Hansen, Erik (1977/84), *Damonernes Port*, København, Reitzel (citeret efter 3. udg., 1984, 5. opl. 1994).
- Hansen, Aage (1943), *Stødet i dansk*, *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab hist.-fil. Medd.* 29.5, København.
- Heger, Steffen (1980), »Stødregler i dansk«, *Danske Studier* 1980: 78-99.
- Hjelmslev, Louis (1951), »Grundtræk af det danske udtrykssystem med særligt henblik på stødet«, in *Selskab for nordisk Filologi, Årsberetning for 1948-49-50*, København, 12-24. [På engelsk i Louis Hjelmslev, *Essais linguistiques II = Travaux du Cercle linguistique de Copenhague* XIII, 247-266]
- Hjorth, Poul Lindegård (1997), »Ret og galt at stave«, in Poul Lindegård Hjorth et al., eds., *Fra Egvedpigen til Folketinget*, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, København, Munksgaard, 109-132.
- Janikowski, Krzysztof (1982), *Die Allomorphie im Dänischen und Deutschen* (Acta Universitatis Wratislaviensis 625, Germanica Wratislaviensia XLVIII), Wrocław.
- Kristoffersen, Gjert (1992), »Kvantitet i norsk«, *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 10:187-208.
- Larsen, Uffe Bergeton (ms), Some aspects of vowel length and stød in Modern Danish. M.A. Thesis, September 1994, University of Paris 7.
- Liberman, Anatoly (1982), *Germanic Accentology I: The Scandinavian Languages*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

- Orešnik, Janez (1979), »Stødet i rigsdansk morfologi«, *Danske Studier* 1979: 123-129.
- Riber Petersen, Pia (1973), »An instrumental investigation of the Danish stød«, *ARIPUC* 7:195-234.
- Rischel, Jørgen (1970a), »Acoustic features of syllabicity in Danish«, *Proceedings from the 6th International Congress of Phonetic Sciences*, Prague, 767-770.
- Rischel, Jørgen (1970b), »Consonant gradation: A problem in Danish phonology and morphology«, in Hreinn Benediktsson, ed., *The Nordic Languages and Modern Linguistics*, Reykjavík, 460-480.
- Rischel, Jørgen (1983), »On unit accentuation in Danish – and the distinction between deep and surface phonology«, *Folia Linguistica* 17:51-97.
- SDU = Brink et al. (1991).
- Staun, Jørgen (1987), »On the representation of stød«, in John Anderson & Jacques Durand, eds., *Explorations in Dependency Phonology*, Dordrecht, 169-198.
- Thorsen, Nina G. (1974), »Acoustical and perceptual properties of the Danish stød«, *ARIPUC* 8, 207-213.
- Thorsen, Nina (1982), »Selected problems in the tonal manifestation of words containing assimilated or elided schwa«, *ARIPUC* 16, 37-100.
- Vennemann, Theo (1986), *Neuere Entwicklungen in der Phonologie*, Berlin, W. de Gruyter.

Betydning og reference

Om varemærker og deres relation
til kategorierne proprium og appellativ

Af Jørgen Schack

1. Indledning

Formålet med denne artikel er først og fremmest at sætte spørgsmålstegn ved noget som nærmest har karakter af et dogme, nemlig den antagelse at varemærker er propriier.¹ Når det er fristende at karakterisere denne antagelse som et dogme, skyldes det at varemærkerne i de sprogvidenskabelige fremstillinger der omtaler denne kategori af ord, typisk klassificeres som propriier, uden at der samtidig anføres nogen eksempler der berettiger en sådan klassifikation, dvs. eksempler der viser at varemærker faktisk har de egenskaber som er kendetegnende for propriierne. Man nøjes som regel med at konstatere at varemærker »egentlig« (jf. fx Bergenholz mfl. 1997: 264) eller »i sig selv« er propriier:

Varumärkena i sig är naturligen att betrakta som egennamn, t.ex. *Ford* och *Ramlösa*, men i uttryck som »en Ford«, »ett glas Ramlösa« har vi lika naturligt att göra med icke-egennamn (appellativ eller – i det sistnämnda exemplet – ämnesbeteckning), vilka dock ger mera preciserad information än appellativet eller ämnesbeteckningen *mineralvatten*. (Andersson 1997: 147).

Den appellativiske funktion som *Ramlösa* har i fx *et glas Ramlösa*, betragtes ikke som varemærkets normale funktion, men som en afledt, sekundær funktion, der kan sidestilles med appellativisk brug af personnavne:

Om vi taler om »en Per« eller »två Marior« har vi enligt vanlig klassificering inte längre att göra med egennamn utan med (ett speciellt slag av) appellativ, som betyder 'person som heter Per' respektive 'person som heter Maria' (...) *Mercedes* och *Texaco* er kända varumärken, men i en mening som »han tankade 50 liter Texaco i sin

Mercedes« har vi enligt den nyss exemplifierade klassificeringen att göra med ett appellativ *Mercedes* 'bil av märket Mercedes' och en ämnesbeteckning *Texaco* 'bensin av märket Texaco'. Detta är en för varumärkesnamn självklar depropriering, som emellertid inte upphäver varumärkesnamnens propriella status (Andersson 1994: 30-31).

Blandt de nordiske sprogforskere som har berørt varemærkernes ordklassetilhørsforhold, er der enkelte der ikke tilslutter sig antagelsen om varemærkernes proprielle status. Det gælder bl.a. Bengt Sigurd, der bemærker at man i stedet for at behandle varemærker og produktnavne som en speciel type proprier »kanske [skulle] behandla dem som en speciel typ av appellativ som skiljer sig ifrån *sten*, *bord*, *hus*, *moln*, *himmel* etc. genom att produktnamnen betecknar konstgjorda produkter som tillverkats av ett visst företag, döpts 'kommersiellt' och ofta också är patenterade« (Sigurd 1973: 72). En mere utvetydig afvigelse fra den gængse antagelse finder man hos Vibeke Dalberg (1989: 37-38):

Man kan eksempelvis sige »Fiaten står foran døren« og »en ny Olivetti«, hvor henholdsvis grammatisk betinget bestemthed og ental er brugt, samtidig med at *Fiat* og *Olivetti*, som navne på to velkendte firmaer, må opfattes som proprier. Her må skelnes mellem firmanavne og den appellative funktion disse kan få som betegnelse for produkter, firmaerne har sendt på markedet. Sætningerne kan da også parafraseres som »bilen, produceret af firmaet *Fiat*, står foran døren« og »en ny skrivemaskine, produceret af firmaet *Olivetti*«. Desuden forholder det sig sådan, at firmaer også til staidighed skaber nye appellativer for deres produkter, som i øvrigt også kan søges varemærkebeskyttet.

Som Vibeke Dalberg her gør opmærksom på, må den proprie funktion *Fiat* har i fx *bilen er produceret af Fiat*, ikke forveksles med den funktion det har i fx *Fiaten står foran døren*. Firmanavnet *Fiat* og varemærket *Fiat* har forskellige grammatiske og semantiske egenskaber og må da også betragtes som forskellige ord – som homonymer. Navnet og mærket synes at forholde sig til hinanden på samme måde som stednavnet *Bourgogne* forholder sig til appellativet *bourgogne*. Om det sidstnævnte vil man naturligvis kunne sige at det »egentlig« er et proprium, men kun hvis man er ude i et etymologisk ærinde. I alle andre henseender må *bourgogne* vel karakteriseres som et fuldblods appellativ. Varemærker som *Fiat* og *Olivetti*

er ud fra en funktionel synsvinkel helt parallelle med de varemærker som ikke har propriale homonymer, fx *Aquafresh* og *Philishave*, og de to typer vil derfor i det følgende blive behandlet under ét.

2. Varemærkernes overordnede ordklassetilhørsforhold

Varemærker denoterer »genstande«, nemlig varer eller tjenesteydelser,² og må således ud fra et overordnet semantisk synspunkt kunne klassificeres som substantiver.

Nogle varemærker er dannet af velkendt ikke-substantivisk ordmateriale, fx *Netop* (opvaskemiddel) og *Privat* (hygiejnebind), men har ikke desto mindre samme syntaktiske funktion og semantiske egenskaber som substantiver og er altså ikke undtagelser fra reglen. Undtagelser er derimod nok enkelte participiumslignende varemærker, fx *Eloxeret* og *Sanforiseret*, der ikke blot materiale-mæssigt, men også indholds- og led-mæssigt har adjektivisk karakter, idet de for det første synes at betegne egenskaber snarere end genstande og for det andet altovervejende optræder på de pladser som normalt udfyldes af adjektiver og participier: *Sanforiseret bomuldstwill*; *Eloxeret aluminium*; *grydelåget er Eloxeret* osv.³ Substantivisk brug af sådanne størrelser kan naturligvis ikke udelukkes, jf. fx den varemærkeregistrerede samdannelse *Silkeskåret* (registreret for kødpålæg), der på emballagen dels anvendes som substantiv: »Server Silkeskåret som et flot og let tilbehør til pastaretter«, dels som adjektiv: »Prøv en Silkeskåret Burger med salatblad, tomatkiver løgringe og dressing«, og endelig som første sammensætningsled: »Prøv en lækker Silkeskåretsandwich med frisk salat, tomatkiver og en smule dressing«.

2.1 Nominalhelheder

I nominalhelheder står varemærker, ligesom de almindelige substantiver, normalt som kerneled:

den trådløse BeoCom 6000 med digital lyd
en lille, fiks Fiat Punto
hans røde Centurion Explorer

Den store gruppe af varemærker der betegner konsumvarer, optræder meget hyppigt som artsled i mængdehelheder:

et glas Coca-Cola
en tube Aquafresh
500 g Merrild Light

Mange varemærker kan desuden, trods deres overordnede ordklassetilhørsforhold, optræde som beskrivende adled og således indtage den plads der normalt udfyldes af adjektiver og participier:

Fluganyl halvblank parket- og gulvlak
Closan wc-rens
OMA plantemargarine

Navne på arkitekter, designere mv. har ofte homonymer med tilsvarende syntaktiske egenskaber:

Børge Mogensen tremmesofa
Johan Christensen atriumhus
Mogens Koch byggereol

Også visse almindelige appellativer kan optræde som beskrivende adled. I redegørelsen for helheder uden tryktab (paratetiske helheder) i Elementær Dansk Grammatik nævner Diderichsen at beskriverfeltet i visse tilfælde »med Overgang til syntetisk Forbindelse« kan udfyldes af stofbetegnelser i genitiv, fx »*et Par Ruskinds Selskabssko*«, og det tilføjes at der i denne forbindelse også kan forekomme substantiv i nominativ: »*en Eg Spisestue*«, »*et gammelt Mahogni Spisebord*« (Diderichsen 1962: 225). Der er her tale om en særlig type paratetiske helheder der, uden klar betydningsforskel, kan veksle med tilsvarende syntetiske helheder: »*en Mahogni Kommode* eller *Mahognikommode*« (ibid.: 235). Samme vekslen mellem paratetisk og syntetisk forbindelse som er karakteristisk for de ovennævnte helheder med bestemte stofbetegnelser som adled, forekommer i helheder med et varemærke e.l. som adled:

Centurion mountainbike eller *Centurionmountainbike*
Børge Mogensen tremmesofa eller *Børge Mogensen-tremmesofa*

Diderichsen gør opmærksom på at »Særtryk paa begge Led i Forbindelser, der efter Leddenes formelle eller logiske Forhold skulde være syntetisk forbundne« bl.a. foreligger »Naar Leddene hver især er relativt tunge eller Forbindelsen af mere tilfældig Karakter, fx *et Ma'hogni Skuffe'darium*« (ibid.: 232). Det er således leddenes tyngde og/eller helhedens leksikaliseringsgrad der afgør om to led forbindes til en (særskrevet) fuldtrykshelhed eller en (sammenskrevet) tryktabshelhed.

Hvad leddenes tyngde angår, tyder meget dog på at det først og fremmest er sidsteledets tyngde som afgør forbindelsens trykforhold: Et relativt tungt sidsteled trækker i retning af paratetisk forbindelse, og omvendt trækker et relativt let sidsteled i retning af syntetisk forbindelse. Førsteledets tyngde synes derimod ikke i nær samme grad at have indvirkning på dette forhold.

I helheder med relativt tungt sidsteled vil der ofte kunne veksles mellem paratetisk og syntetisk forbindelse:

Mogens 'Koch 'byggereol eller *Mogens 'Koch-byggereol*

Mai'zena 'sovsejævner eller *Mai'zenasovsejævner*

'Trim 'plænegødning eller *'Trimplænegødning*

Syntetisk forbindelse synes først og fremmest at forekomme i sammenhænge hvor førsteledet (varemærket e.l.) har større informationsværdi end sidsteledet (den almindelige varebetegnelse): *Pan'dsonickassetteradio* i modsætning til fx *'Phillipskassetteradio*. I sammenhænge hvor ingen af leddene har et betydningsmæssigt plus, vil et tungt sidsteled typisk bevare sit normale tryk (jf. også nedenfor om emphatisk sidsteleds-tryk).

Helheder med relativt let sidsteled vil normalt være syntetisk forbundne. Dette gælder uanset om førsteledet er relativt tungt:

Børge 'Mogensen-sofa, Cen'turioncykel, Campagnologear

eller relativt let:

'Aaltovase, 'Wegenerstol, 'Merrildkaffe

Et relativt let sidsteled vil dog i visse tilfælde bevare sit normale tryk eller få emphatisk tryk. Det kan iagttages i kontekster hvor det er sidsteledet (den almindelige varebetegnelse) der fungerer som distinktivt led. En

del varemærker betegner som bekendt mere end én vareart, og sidsteledet kan derfor i visse sammenhænge have større informationsværdi end førsteledet: 'Tuborg 'øl i modsætning til 'Tuborg 'vand, Mogens 'Koch *re'ol* i modsætning til Mogens 'Koch 'stol osv.⁴

3. Proprier og appellativer

Når proprier skal afgrænses i forhold til appellativer, tager man normalt udgangspunkt i propriernes karakteristiske funktion: Proprier er monoreferentielle; de tjener pr. konvention til at udpege og identificere enkelteksemplarer, herunder grupper af eksemplarer der opfattes som en enhed: *Alperne*, *Færøerne* osv. Mange propriumsdefinitioner indeholder derudover tilløb til en semantisk karakteristik af kategorien, fx »Proprier er ord, der benævner genstande individuelt *uden at beskrive dem*« (Diderichsen 1962: 34, min fremhævelse), i modsætning til appellativer, der »betegner Genstande ved at beskrive dem som hørende til en bestemt Klasse (karakteriseret ved et bestemt Sæt af Egenskaber)« (ibid.: 41).

Den konventionaliserede monoreferentialitet regnes vistnok af alle for propriernes primære karakteristik (jf. fx Pamp 1979: 59). Der er derimod stor uenighed om propriernes semantiske egenskaber. Nogle mener at proprier ikke har betydning, men udelukkende reference, mens andre hævder det tilsyneladende stik modsatte synspunkt, nemlig at propriets betydning er større eller rigere end appellativets. Meget tyder dog på at denne uoverensstemmelse først og fremmest skyldes forskellige opfattelser af begrebet *betydning* (se Dalberg 1989: 38 og Bakken 1995: 132). Der ser således ud til at være enighed om at propriet er kendetegnet ved at mangle såkaldt konceptuel eller kategoriserende betydning, dvs. den egenskabsangivende betydning som er appellativets væsentligste semantiske karakteristik. Propriets betydning synes i langt højere grad end appellativets at være knyttet til det konkrete eksemplar som det refererer til i et specifikt forløb. Denne form for betydning betegnes hos nogle som pragmatisk eller associativ betydning, dvs. »alle de bibetydninger, som et ord får tillagt via den enkelte sprogbrugers erfaringer med, oplevelser af og forestillinger om den betegnede genstand« (Dalberg 1989: 39).

Den betydning der er tilbage når der ses bort fra det konkrete eksemplar som propriiet refererer til, er af metasproglig karakter, jf. Bengt Pamp (1985: 117):

if we refrain from using *John* as referring to an individual, we can't use the word as an ordinary name and are restricted to use it in phrases like *John is the Anglo-Saxon form of the Hebrew name Jōchānān*, that is, we have to use it as an autonym, as a metaword.

Et proprium, fx et personnavn, kan således ikke forsynes med en almindelig ordbogsdefinition, men må nøjes med en etymologisk beskrivelse (jf. fx Nudansk Ordbog, 1.-15. udgave) eller en metasproglig beskrivelse med en vis egenskabsangivende funktion: *John* 'drengenavn', *Else* 'pigenavn', *Trofast* 'hundenavn' osv. Den viden vi som medlemmer af et bestemt sprog- og kulturfællesskab har om hvilke kategorier af genstande de enkelte proprier typisk forbindes med, betragtes af nogle forskere som en del af propriets betydning:

A proper name (e.g. *Joyce Jones*; *Fido*; *Norway*) carries with it a type specification ('human female'; 'pet dog'; 'nation') and is construed as designating a single instance of that type. Moreover, a name is definite (hence grounded) because it invokes an idealized cognitive model wherein every individual of the specified type has a unique name sufficient to identify it. (Langacker 1991: 148).

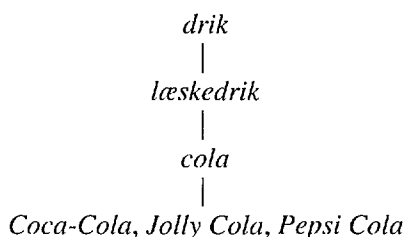
Langacker sammenligner propriernes meget generelle »typespecifikationer« med de træk som indgår i de personlige pronominers betydning: *han* 'person af hankøn' mv. Når et proprium alligevel ikke kan siges at have kategoriserende betydning, skyldes det at det ud over typespecifikationen indeholder trækket 'definit'. Det eksemplar som propriet benævner, opfattes derfor som sammenfaldende med typespecifikationen; propriet benævner ifølge Langacker en ganske særlig form for type, nemlig en type med ét og kun ét eksemplar: »its semantic pole is a type conception that is also an instance conception (i.e. it is a type with only one instance)« (ibid. 1991: 62-63). En lignende beskrivelse finder man hos Kristin Bakken, som definerer propriers betydning på følgende måde: »De er uttrykk med betydning som ikke er av kategoriserende type, og hvor referansen og denotatum bestandig er ko-ekstensiv« (Bakken 1995: 26, min fremhævelse).

4. Varemærkers betydning

Degenererede varemærker som *apollinaris* og *grammofon* betragtes med rette som almindelige appellativer på linje med *mineralvand* og *pladespiller* (jf. note 1). Det eneste der indholdsmæssigt adskiller de intakte (ikke-degenererede) varemærker fra de degenererede varemærker og de øvrige almindelige appellativer, er at de intakte varemærker som en del af deres betydning har et træk der relaterer de genstande de betegner, til et bestemt firma. Dette karakteristiske træk er en væsentlig del af varemærkernes betydning og må derfor afspejles i indholdsdefinitioner, fx

coca-cola ® (..) en *cola* lavet af firmaet Coca-Cola og solgt i en specielt formet flaske el. i dåse⁵

Det karakteristiske træk 'kommerciel oprindelse' (»lavet af firmaet Coca-Cola«) er det træk der tydeligst adskiller *Coca-Cola* fra alle andre typer *cola*. Varemærket *Coca-Cola* er hyponym til den almindelige varebetegnelse *cola* og kohyponym til varemærker som *Jolly Cola* og *Pepsi Cola*:

Det der sker når et varemærke degenererer, er at det mister det adskillende træk 'kommerciel oprindelse': varemærket rykker et trin op ad abstraktionsstigen og bliver synonymt med nærmeste overbegræb, fx *mærkat* ~ *klæbemærke*. I en del tilfælde fører varemærker en dobbelttilværelse, forstået på den måde at de på én og samme tid fungerer som varemærke og som almindelig varebetegnelse. Dette forekommer først og fremmest i forbindelse med såkaldte pionervarer, dvs. produkter der er de første af deres art på markedet: varemærket for det nye produkt degenererer fordi den almindelige varebetegnelse (fribetegnelsen) ikke er kendt eller ikke har kunnet slå igennem, fx

walkman ® (...) en bærbar båndspiller i lommeformat og med hovedtelefoner⁶

Ordet *walkmans* dobbelte status fremgår også af et eksempel som »**Sony WM-EX152**. En ægte walkman med Mega Bas«. ⁷

Det bør understreges at det degenererede varemærkes betydning ikke er noget som opstår i kraft af degenerationsprocessen. Hvis varemærket ikke i forvejen havde haft kategoriserende betydning, fx 'bærbar båndspiller i lommeformat', ville denne proces ikke kunne finde sted, jf. Karlgren (1972: 226): »Degenerering innebär ju just att den tekniska innebörden renodlas. Den språkbrukande allmänheten tar fasta på en av de betydelseskompnenter ordet hade redan medan det var varumärke».

5. Varemærkers reference

I en artikel med titlen »Övriga namn och andra. Ett försök till gruppering av egennamnen« opererer Bengt Pamp med seks kategorier af *proprier*, herunder en som han kalder *abstraktnavne* (»abstraktnamn«). Abstraktnavnens denotatum er »(främst) av människan skapade företeelser vilka visserligen har eller kan ha förnimbara manifestationer i sinnevärlden men som också existerar i en eller flera personers psyke helt oberoende av dessa yttre manifestationer« (Pamp 1994: 53). De mest oplagte kandidater til betegnelsen *abstraktnavn* synes at være navne på visse åndelige produkter: litterære værker, musikalske kompositioner o.l. En bogtitel som fx *Röda rummet* fungerer således ifølge Pamp som et abstraktnavn når den betegner det abstrakte åndelige produkt: »Röda rummet innebar en revolution i svensk litteratur«, men ikke når den betegner en eller flere konkrete manifestationer af samme: »Vi sålde fem Röda rummet i går«. I det sidstnævnte eksempel er der ikke tale om et (abstrakt)navn, men om et »ganska apart appellativ« (ibid.: 54). Spørgsmålet er så hvordan varemærker o.l. passer ind i denne sammenhæng:

Hur är det med bilen *Sierra*, halstabletten *Läkerol*, tvättmedlet *Ariel*? Helt klart kan samtliga ord användas konkret och icke-onomatisk, men lika klart är att åtminstone fabrikanterna gärna vill se dem också som egennamn, med monoreferentiell syftning på produkten som en unik skapelse med en självständig existens utanför

de exemplar som har tillverkats och som fortfarande tillverkas. Alternativet tycks vara att betrakta varumärkesnamn som ett slags kollektiva saknamn. Det är en så föga tilltalande lösning att jag, om än med tvekan, går på fabrikanternas linje och räknar varumärkesnamn som abstraktnamn, med syftning på den abstrakta modell eller prototyp som är förebilden för alla de konkreta manifestationerna. (Ibid.: 55).

Et varemærke kan ganske rigtigt referere til noget der med en vis ret kan karakteriseres som »den abstrakte modell eller prototyp«. Denne form for reference har varemærker hyppigt i annoncer, produktanmeldelser o.l.:

BeoVision MX 7000 er et elegant fjernsyn med ypperlig billedkvalitet og exceptionel kiggekomfort⁸

Opgjort i tørre tal er Suzuki Swift med 3-cylindret 1-liters motor dermed blevet Danmarks billigste personbil i flere henseender (..) Til gengæld er Swift'en ikke billigst, når det gælder anskaffelsespris⁹

Varemærkerne *BeoVision MX 7000* og (*Suzuki*) *Swift* betegner her en art abstrakte entiteter, ikke konkrete manifestationer, sådan som det er tilfældet i fx *Vi solgte et BeoVision MX 7000 i formiddags* og *Swiften skal på værksted i morgen*. Paralleliteten mellem henholdsvis varemærker og bogtitler mv. er dog kun tilsyneladende, idet de abstrakte entiteter som de hver især kan betegne, er af grundlæggende forskellig karakter.

5.1 Generisk nominal

Varemærker kan ligesom almindelige appellativer fungere som generisk nominal, dvs. et nominal der i konteksten betegner en hel kategori af genstande, fx

Swiften er ikke billigst når det gælder anskaffelsespris
rottweileren er kendt for sit rolige gemyt

Det generiske nominal har forskellige udtryk med forskellig distribution:

en Swift er meget økonomisk

en rottweiler er stor og robust

**en Swift er ikke billigst når det gælder anskaffelsespris*

**en rottweiler er kendt for sit rolige gemyt*

Ubestemt form singularis kan således bruges om et typisk medlem af en kategori, men kan, i modsætning til fx bestemt form singularis, ikke bruges kollektivt (jf. Hansen 1994).

En bogtitel, fx *Brighton Rock*, kan ikke have generisk funktion, idet den betegner »a type with only one instance« (jf. ovenfor). Vi kan udtale os om den abstrakte entitets egenskaber, fx *Brighton Rock er åndeløst spændende*, men da typen »Brighton Rock« har ét og kun ét eksemplar, giver det ingen mening at fremsætte generelle udsagn om den, fx **en Brighton Rock er åndeløst spændende*. Det samme synes til en vis grad at gælde navne på aviser o.l. En sætning som **Ekstra Blade er populistiske* er således næppe acceptabel. Vi vil derimod nok kunne sige fx *et Ekstra Blad fylder ikke så meget på bordet som en Politiken*. Det skyldes at egenskaben 'populistisk' vedrører det abstrakte åndelige produkt, mens egenskaben 'fylder ikke så meget' vedrører de konkrete manifestationer af produktet.

5.2 Nøgen form

I generiske kontekster kan varemærker have nøgen form. Varemærker der betegner utællelige størrelser eller størrelser der både kan være tællelige og utællelige, har naturligvis denne mulighed, fx

Lätta indeholder kun halvt så meget fedt som de almindelige plantemargariner og blandingsprodukter¹⁰

Ved febersygdomme virker Panodil både smertestillende og febernedsættende¹¹

Panodil har i lighed med mange andre stofbetegnelser et tælleligt homonym, og nøgen form singularis vil derfor kunne veksle med fx ubestemt form pluralis: *Panodiler virker febernedsættende*.

Også varemærker der utvetydigt betegner tællelige størrelser, har ikke sjældent nøgen form:

Panasonic kan som den eneste klare både en tør og en våd barbering med skum¹²

Saba har en kombineret knap til forvalg og regulering af lydstyrken¹³

Denne brug af nøgen form må ikke forveksles med navnefunktion. Den er da heller ikke særegen for varemærkerne, men ses også i forbindelse med bl.a. plantebetegnelser, navnlig i faglige kontekster:

Gulerod kræver stenfri, sandmuldet jord¹⁴

I flade småsøer og damme, som er under tilgroning, kan dynd-padderokke vokse tæt overalt¹⁵

Vandrøllike, *Hottonia palustris*, er udbredt i hele Danmark¹⁶

I eksemplarudpegende funktion har hverken plantebetegnelser mv. eller varemærker denne mulighed:

**du må ikke tage kiwi – vi skal bruge den til desserten*

**Flymo er gået i stykker*

**Hvor har du lagt Natusan?*

Varemærker er således ikke inhærent definitive. Et tælleligt varemærke i eksemplarudpegende funktion skal determineres på samme måde som alle andre tællelige substantiver. Den nøgne forms typeafgrænsende funktion kan også iagttages i forbindelse med apposition:

på udstillingen kan man opleve fabrikkens nyeste model, Berlingo

men:

han pralede af sin nye bil, en Alfa Romeo

Kun i sammenhænge hvor helheden har generel betydning, kan benævnelsen stå uden determinativ.

5.3 Essens og accidens – type og eksemplar

Erik Hansen har i flere afhandlinger, bl.a. »Overbestemt og ubestemt proprium« (1984), gjort opmærksom på at den bestemte artikel i forbindelse med attribut + proprium udelukkende gælder attributtet. I en bestemt nominalhelhed, fx *den influenzaplagede Søren Gericke*, er det propriale kerneled normalt uden for artiklens semantiske rækkevidde, idet propriet jo i sig selv fungerer som et bestemt nominal. Med den bestemte artikel signalerer afsenderen at attributtet er gammel information; *den influenzaplagede Søren Gericke* betyder således ikke 'den Søren Gericke der er plaget af influenza', men 'Søren Gericke, der som bekendt er plaget af influenza'. Nominalhelheden udpeger et bekendt individ med en bekendt egenskab.

Den egenskab som et attribut beskriver, kan være accidentiel eller essentiel. Attributtets karakter synes at have indflydelse på arten af bestemthed. Denne indflydelse gør sig gældende i forbindelse med såvel proprialt som appellativisk kerneled. I bestemte nominalhelheder med accidentielt attribut, fx *den influenzaplagede Søren Gericke* og *den udmattede gepard*, vil bestemtheden typisk være anaforisk. Vi kan ikke have forløb som *Søren Gericke ... *den influenzaplagede Søren Gericke* og *en gepard ... *den udmattede gepard*, idet egenskaberne 'influenzaplaget' og 'udmattet' ikke tidligere er indført som ny information. Konstruktionerne forudsætter forløbene *Søren Gericke ... han er plaget af influenza* og *en gepard ... den er udmattet* (jf. Hansen 1990: 118).

Nominalhelheder med essentielt attribut er ofte deiktisk bestemte; bestemtheden forudsætter blot at modtageren er bekendt med den overordnede ramme for kommunikationen, fx »kendte personer« eller »dyrene på savannen«:

essens eksemplar

den hurtigtalende Søren Gericke er vært i et nyt tv-talkshow

essens type

den langlemmede gepard kan over kortere strækninger præstere hastigheder på op til 110 km/t

Af eksemplerne fremgår det at attributtets karakter i forbindelse med appellativisk kerneled ikke blot har indflydelse på arten af bestemthed, men også på arten af reference. Helheden *den udmattede gepard* udpeger et

anaforisk bekendt eksemplar med den anaforisk bekendte egenskab 'udmattet'. I helheden *den langlemmede gepard* har kerneleddet generisk funktion. Helheden må betragtes som et komprimeret generisk udsagn, der kan parafraseres som 'geparden har (som bekendt) lange lemmer'. Attributtets karakter har af gode grunde ingen indflydelse på arten af reference i nominalhelheder med proprialt kerneled: kerneleddet har her eksemplarudpegende funktion uanset om attributtet er accidentielt eller essentielt.

Varemærkerne opfører sig også i denne henseende helt parallelt med de almindelige appellativer. Den (anaforisk) bestemte nominalhelhed med accidentielt attribut udpeger et eksemplar:

en Citroën Berlingo ... den er havareret ...

accidens eksemplar

den havarede Citroën Berlingo blev trukket væk af Falck

Den (deiktisk) bestemte nominalhelhed med essentielt attribut udpeger en type:

essens type

essens

Den trådløse BeoCom 6000 med digital lyd er gennembrydende fra inderst til yderst¹⁷

I den ovenstående annoncetekst præsupponerer in medias res-optakten at vi forbrugere allerede er fortrolige med det nye produkt der reklameres for, jf. Albeck 1973: 40: »Bruges nu bestemt Form uden det logiske Bekendthedsgrundlag, fremkaldes en *Illusion af Intimitet*«.

6. Afslutning

Varemærker synes i enhver relevant henseende at opføre sig som en slags appellativer snarere end som en slags proprier. Affiniteten til appellativerne fremgår vel allertydeligst af det forhold at varemærker kan fungere som generisk nominal; generisk funktion er jo pr. definition uforenelig med monoreferentialitet. Varemærkerne adskiller sig som nævnt fra de almindelige appellativer ved at de som en del af deres betydning har det

karakteristiske træk 'kommerciel oprindelse'. Dette træk gør ikke varemærkerne til proprier, men til appellativer med en meget specifik betydning.

Noter

1. De varemærker der traditionelt betragtes som proprier, er det store flertal af varemærker hvis varemærkefunktion, nemlig at adskille en virksomheds varer eller tjenesteydelser fra andre virksomheders, er intakt. De såkaldte degenererede varemærker, dvs. ord som har ændret status fra at være varemærker (med den beskyttelse mod uretmæssig brug som det medfører) til at være almindelige varebetegnelser som alle og enhver frit kan benytte, betragtes normalt som appellativer. Af eksempler på oprindelige varemærker som er undergået denne forvandling, kan nævnes *apollinaris* og *grammofon*, der i dag har status som almindelige appellativer på linje med *mineralvand* og *pladespiller*. Endelig bør det nævnes at *varemærke* i denne artikel bruges synonymt med *ordmærke*, som er den varemærkeretlige betegnelse for et varemærke der udelukkende består af et eller flere ord.
2. Jf. varemærkelovens § 2: »Et varemærke kan bestå af alle arter tegn, der er egnet til at adskille en virksomheds varer eller tjenesteydelser fra andre virksomheders« (min fremhævelse).
3. De afledte (tilbagedannede) verber *eloxere* og *sanforisere* er ikke registrerede varemærker og kan således ikke tjene som eksempler på verbale varemærker.
4. Se også Retskrivningsordbogen (2. udgave, 1996), § 18.4, om proprium som førsteled.
5. Politikens Store Nye Nudansk Ordbog (1996).
6. Som note 5.
7. Tilbudsavis fra Fona, december 1997 (min fremhævelse).
8. Weekendavisen 4.-11. juni 1998, 1. sektion, s. 3.
9. Søndagsavisen (Amager) 4.1.1998, s. 50.
10. Produktbeskrivelse på emballagen.
11. Produktbeskrivelse på emballagen.
12. Råd & Resultater, nr. 10, december 1997, s. 10.
13. Råd & Resultater, nr. 10, december 1997, s. 18.
14. Politikens Havebog, 1994, s. 63.
15. Danmarks natur 5, 1980, s. 259.
16. Danmarks natur 5, 1980, s. 266.
17. Tilbudsavis fra Fona, april 1998.

Litteratur

- Albeck, Ulla (1973): *Dansk Stilistik*. 7. udg. København.
- Andersson, Thorsten (1997): Rosemarie Gläser (udg.): Eigennamen in der Fachkommunikation, i: *Studia anthroponymica Scandinavica*, årgang 15. Uppsala.
- Andersson, Thorsten (1994): Olika egennamnskategorier – förenande och särskiljande drag, i: Jóhannesson, Kristinn mfl.
- Bakken, Kristin (1995): *Leksikalisering av sammensetninger. En studie av leksikaliseringprosessen belyst ved et gammelnorsk diplommateriale fra 1300-tallet*. Oslo.
- Bergenholtz, Henning mfl. (1997): *Nordisk leksikografisk ordbok*. Oslo.
- Dalberg, Vibeke (1989): Afgrænsningsproblemer i navneforskningen, i: *Danske Studier* 1989. København.
- Diderichsen, Paul (1962): *Elementær Dansk Grammatik*. 3. udg. København.
- Hansen, Erik (1990): Essens og accidens i dansk, i: Imbi Sooman (udg.): *Vänbok. Festgabe für Otto Gschwantler zum 60. Geburtstag*. Wien.
- Hansen, Erik (1994): Generisk substantiv, i: *En festskrift till Ulf Teleman 13.1. 1994*. Lund.
- Hansen, Erik (1984): Overbestemt og ubestemt proprium, i: Bernt Fossetstøl mfl. (red.): *Festskrift til Einar Lundebj 3. oktober 1984*. Oslo.
- Jóhannesson, Kristinn mfl. (red.): *Övriga namn. Handlingar från NORNA:s nittonde symposium i Göteborg 4-6 december 1991*. Uppsala, 1994.
- Karlgren, Hans (1972): Degenererade varumärken, i: *Nordiskt immateriellt rättsskydd*. Stockholm.
- Langacker, Ronald W. (1991): *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford.
- Pamp, Bengt (1979): Egennamn och betydelser av betydelse, i: *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk Ortsnamnforskning*, 67. årgang. Uppsala.
- Pamp, Bengt (1985): Ten Theses on Proper Names, i: *Names. Journal of the American Name Society*. Volume XXXIII. Potsdam, New York.
- Pamp, Bengt (1994): Övriga namn och andra. Ett försök till gruppering av egennamnen, i: Jóhannesson, Kristinn mfl.
- Sigurd, Bengt (1973): *Språk i arbete*. Stockholm.

At synge Guds pris på rette vis

Den ukendte indledning til Brunsmands Aandelig
Siunge-Lyst, 1676

Af Vibeke A. Pedersen

Hvis der i dag overhovedet er nogen, der husker Johan Brunsmann, vil de nok forbinde ham med *Et Forfærdeligt Huus-Kaars*, også kaldet *Kiøge Huuskors* fra 1674. Heri beretter han ud fra samtidige kilder, bl. a. forhørsprotokoller, om meget omfattende djævlebesættelser og de efterfølgende forhør og henrettelser, der fandt sted i Køge i begyndelsen 1600-tallet. Den udkom i adskillige oplag, sidst i 1870!,¹ og blev i samtiden oversat til både tysk og latin.

Men Brunsmann har også begået andre sager, hvoraf det meste dog kun findes i originaltryk, om overhovedet. Fælles for mange af Brunsmanns udgivelser er, at de på en eller anden måde skal tjene til at styrke den rette tro. Det gælder således også for hans lille salmebog fra 1676 *Aandelig Siunge-Lyst*. En typisk kommentar til denne bog, der rummer en del prøver på Brunsmanns poetiske evner er, at den »ikke røber særlige Anlæg for Poesien, men vidner om Forfatterens alvorlige religiøse Følelse«. ² Hvad der imidlertid kan undre, er, at de fleste tilsyneladende har oversat indledningen til bogen. ³ Den er dog ellers ikke uinteressant, idet den rummer en forkortet version af de diskussioner, som samtidens metrikere og grammatikere førte i de større og mindre teoretiske værker, der i dag kan læses i de to udgivelsesserier *Danske Metrikere*⁴ og *Danske Grammatikere*.⁵ Bogen blev i øvrigt genoptrykt med stor udvidelse i vissemængden i 1687 under titlen *Den siungende Himmel-Lyst*, men heller ikke den har haft forskernes store interesse.

Denne lille opsats, der rummer fortalen til læserne i sin helhed med de nødvendige kommentarer, kan derfor ses som et supplement til de nævnte værkserier. Men først lidt om Brunsmann selv.

En stridbar nordmand

Johan Brunsmann (1637-1707)⁶ er født i Trondhjem som søn af præsten Johan Brunsmann og Margrethe Mogensdatter. Da Trondhjem ved Roskildefreden 1658 bliver afstået til Sverige, må han studere sin teologi i Uppsala⁷ og kommer først til København i 1661, hvor han bliver indskrevet ved Universitetet, og hvor han tager baccalaureusgraden 1663 (svarende til en moderne BA!). Magistergraden får han i 1669 – i øvrigt på samme 'hold' som salmedigteren Thomas Kingo, der har skrevet ærevers til *Aandelig Siunge-Lyst* og hvis *Aandelige Siunge-Koor* Brunsmann også citerer fra.

Allerede i 1668 bliver Brunsmann rektor ved Herlufsholm, men skolen går ikke alt for godt i den periode, hvor der kun var plads til ti disciple og to hørere foruden skolemester. Til gengæld får Brunsmann tid til andre ting: oversættelser og udgivelsen af det førmtalte *Kiøge Huuskors* og en omfattende korrespondance med teologer i Danmark og det øvrige Europa, der fortsætter, efter at han har forladt Herlufsholm i 1677. Han pådrager sig i 1680 Niels Steensens vrede ved at sende hans hus et eksemplar af sin oversættelse: *Francisci Spiræ Fortviffelsis Historie, udaff troværdige Mænds Skrifter sammendragen*, 1673, der handler om en til lutherdommen omvendt italiensk jurist, som giver efter for pres fra inkquisitionen og bagefter dør af græmmelse. Niels Steensen, der som bekendt selv havde konverteret til katolicismen, optager bogen som en personlig fornærmelse.

Efter et par år uden embede bliver Brunsmann i 1679 præst ved Vartov hospital og Børnehuset og Pesthuset.

Først i en alder af 49 år gifter han sig i 1687 med den velhavende enke Magdalene Klauman, der ved sin død i 1700 sætter ham i de største økonomiske vanskeligheder, fordi han bliver nødt til at skifte med hendes børn af første ægteskab. I Wads⁸ normalisering skriver Brunsmann selv herom til Joh. Møller i Flensborg:

denne hendes Død og Bortgang har, omendskjønt den for hende ikke alene er uskadelig, men endog salig og lykkelig, ikke blot paaført mig tilbageblevne og forladte Olding, der nu er ude over det store klimakteriske Aar, umaadelig Sorg, som Du let vil indse, men ogsaa afstedkommet stor Forstyrrelse. Thi da hun ved sin Død ogsaa efterlod sig andre Børn, end dem, hun havde med mig, var det efter vore Love nødvendigt ved Skiftet, at hendes Efterladenskaber og mine Ejendele indtil den mindste Trevl bleve solgte ved

offentlig Auktion. Og saaledes har jeg mistet hele mit ellers saa kjære Bibliothek med faa Undtagelser, som jeg fandt det nødvendigt selv at tilbagekjøbe ved Auktionen; men største Delen gik over i andres Besiddelse og blev ligesom spredt for alle Vinde. Og denne prægtige Bogsamling, der havde kostet mig omtrent tusinde Rigsdaler, den indbragte ved Auktionen ikkun 700; endnu har al den Uro ingen Ende, hvad jeg dog haaber, den endelig engang maa faa af Medlidenhed med mig.

Trods disse beklagelser efterlader Brunsmann sig et bibliotek på 3328 bind,⁹ mest af teologisk art, og 139 håndskrifter. Alt bliver solgt på auktion efter hans død 1707.¹⁰

Ud over fortalen til *Aandelig Siunge-Lyst* har Brunsmann skrevet og udgivet et par latinske grammatiske afhandlinger i 1680,¹¹ tilegnede henholdsvis Holger Vind til Harredested og Michel Henriksen Tistorf. Disse afhandlinger er – som fortalen til *Aandelig Siunge-Lyst* – heller ikke trykt i nyere tid.

Ellers er han mest kendt for sine mange polemiske værker, ud over polemikkerne i forbindelse med *Kiøge Huuskors* eller Niels Steensen er der fx striden med den tyske præst Johannes Lyser om polygamiets berettigelse.

Blandt hans venner tæller man Peder Syv. Han havde Brunsmann formået til at skrive et anbefalelsesdigt i et kalenderværk fra 1688,¹² som Brunsmann havde udarbejdet efter andres værker, men som interesserede ham så meget, at han så sent som i 1700 i et brev til Ole Rømer, der i sin tid havde anbefalet kalenderen, kan meddele, at han stadig sysler med at forbedre den, så fx beregningen af påsken kan blive mere nøjagtig.

Endelig er Brunsmann medarbejder/redaktør på Peder Hansen Resens topografi *Atlas Danicus*. Dette værk forblev utrykt i samtiden. Det meste af originalmaterialet går til ved branden i 1728, men store dele af værket er udgivet i 1920-30'erne, i 1960'erne og i 1980'erne efter afskrifter fra 1600- og 1700-tallet.

Værket – for læg og for lærd

Aandelig Siunge-Lyst er tilgængelig i i alt fald to eksemplarer, dels Det Kongelige Biblioteks, dels det tidligere Universitetsbiblioteks. Efter katalogsignaturerne, henholdsvis Hjelmst. 1382,4^o og O 3537,8^o er værket i

oktav eller endog kvart, men med et mål på 7,4 x 13,5 cm² for O 3537,8^os vedkommende og 7,4 x 12,9 cm² for Hjelmst. 1382,4^os vedkommende er det en af de mindste oktaver, jeg har set. Så vidt jeg er orienteret, kendes kun disse to eksemplarer i dag. Især Universitetsbibliotekets eksemplar er imidlertid i så dårlig stand, at jeg ikke har vovet en læg- og vandmærkeundersøgelse, der kunne afsløre, hvor mange sider der i bogen bliver ud af ét ark. Mere interessant er det imidlertid også, at kun Universitetsbibliotekets eksemplar rummer den fortale, der følger senere i denne artikel. Der er derfor ikke noget at sige til, at denne fortale ikke er offentliggjort i nyere tid; forskerne har formentlig fået fat i Hjelmst. 1382,4^o, når de har bestilt *Siunge-Lysten*. Hvis intet andet er anført, gælder beskrivelsen i det følgende derfor kun O 3537,8^o.

Den er indbundet i bøgefinér, der som bind på forsiden har haft et nu næsten nedslidt mønstret og koloreret papiromslag med rødt som hovedfarven. Dette papiromslag stammer måske fra slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet. Bageste omslag er også af papir, men hvidt og overskrevet på latin med en oprindelig tydelig, men nu noget udvisket håndskrift (fra 1700- eller 1800-tallet?). Et rygtitelmærke i sen 1800-talstil med initialerne U.H., der kun dækker over de øverste 3 cm, stammer fra Universitetsbiblioteket. Den første halve til trekvarte centimeter mangler tydeligvis, idet mærket er karakteriseret ved en indramning, hvis venstre side er bortslidt. Formentlig har der stået et 'B', så vi har den gængse forkortelse B.U.H. (Bibliotheca Universitatis Hafnien-sis), som vi genfinder som stempel på bagsiden af titelbladet.

Bogen er trykt med en noget gnidret sats, hvor det virker, som om de enkelte typer nok kunne have været rensat inden trykningen, især i de græsk bogstaverede noter er trykket udflydende, hvilket gør det vanskeligt at læse accenterne. Når jeg har været i tvivl om læsningen af disse accenter, har jeg derfor rettet mig efter de autoriserede udgavers accentlæsning.¹³ I det hele taget er det benyttede eksemplar i ret dårlig forfatning.

Indholdet i denne udgave falder i de tre dele, der er typiske for samtidens værker af denne art: En fortale til den høje patron, der i dette tilfælde er herren til Herlufsholm, Korfitz Trolle,¹⁴ en fortale til læseren, som her trykkes i sin helhed, og selve skriftets indhold, der udgøres af 35 åndelige sange med tilhørende noder. Hverken fortalen til Korfitz Trolle eller til læseren findes i Hjelmst. 1382,4^o, der i øvrigt virker, som om der er skåret nogle blade (men ikke mere end tyve sider!) ud på dette sted.

Jens Birkerod har givet samtykke til trykningen allerede i 1675, hvilket står trykt på titelbladets bagside (approbatio).

Tilegnelsen til Korfitz Trolle er på to sider, fortalen er på 24 sider (pagineret 5-28), mens selv sangafdelingen står på 192 selvstændigt paginerede sider. Foran disse står Kingos *FRyd dig Guds kirke* og et ærevers – også af Kingo – i sonetform til selve bogens titel, hvori førstelinien lyder *O Søde Siunge-Lyst*.¹⁵ (Hjelmst. 1382,4^o har desuden et hyldestdigt til Brunsmænd af Wilh. Bredal, anbragt mellem approbatio og Kingodigte-*ne*).¹⁶ Den selvstændige paginering af de enkelte afsnit betyder, at bogen uden vanskeligheder har kunnet trykkes i udgaver både med og uden fortale. Mit bedste bud på forskellen er, at kun de færreste læsere – måske bortset fra patronen – kunne interessere sig for Brunsmænds mere teoretiske overvejelser, hvorfor bogen blev trykt både med og uden. Desværre lader det sig ikke gøre at finde ud af, hvor store oplagene var.

Først herefter kommer selve afdelingen med Brunsmænds egne sange »aff min ringe Person sammensatte«, med tilhørende melodi og bas. I denne afdeling begynder pagineringen som nævnt forfra, hvilket også har gjort det ukompliceret at lade dette tryk fra 1676 udkomme med og uden fortale, uden at det betød noget for pagineringen.

Ved mange af melodierne er der angivet tyske eller danske viscer og salmer, på hvis melodi den efterfølgende vise (også) kan synges. De fleste tyske visemelodier er oprindeligt anvendt til digte af Rist (se slutnote 77).

Hertil kommer to registre, et systematisk på 35 numre og et alfabetisk på 34 numre, samt lidt over 1/2 side errata. Et enkelt opslag, side 94-95, hvor visen (nr. 16) har førstelinien *UDaff det dybe Svelg*, er trykt med væsentligt mindre typer end resten af bogens ca. 9 læg. Siderne i fortalen til læserne er forsynet med topteksten »Til Læseren«, mens viscafdelingen på ventresiderne har topteksten »Aandelig« og på højresiderne »Siunge-Lyst«. Brunsmænd anvender – helt i overensstemmelse med tidens mode – kustoder.

Hvad indholdet i digtene i *Aandelig Siunge-Lyst* angår, vil jeg lade Oskar Andersens indledning i hans udgave af Kingos *Aandelige Siunge-Koor*¹⁷ tale:

Brunsmænd led af de alvorligste Anfægtelser, som det ikke blot fremgaar af et Trøstebrev til ham fra Regenspræsten Jens Justesen, men af hans religiøse Digte. De giver Udtryk for en afgjort pessimistisk Verdensbetragtning og et Trosliv, præget af Bodsfromhed og en Sjælesplittelse, der svinger mellem Helvedsangst og inderlig Kærlighed til den lidende Frelser (s. lxxxvi, note 1).

Kun én af salmerne, nemlig *FRyd dig du Christi Brud* (nr. 18), er genoptrykt i vore dages salmebøger, formentlig fordi de øvriges noget pessimistiske bodskristendom ligger fjernt fra vort århundredes kristensyn.

Brunsmands horisont

Nøjagtige bibliografiske titler og øvrige oplysninger til de i det følgende omtalte værker findes som noter i umiddelbar tilknytning til værkernes omtale i Brunsmands egen tekst.¹⁸

Dødedansen, som Brunsmænd flere gange omtaler, er oprindeligt et middelalderligt teaterstykke, hvor en række personer, kejser, konge, biskop, ridder, borgmester, student og håndværker, bonde, nonne, jomfru, amme, i alt op til 30 forskellige, repræsenterende forskellige køn og stænder, passerer revu. Ingen af dem er parate til at dø, da de – uforberedte – bliver hentet af døden. Under reformationen ændrede stykket karakter, således at den gode (protestantiske!) sognepræst er den eneste, der er rede til at møde sin Skaber. Eftersom det væsentligste med *Aandelig Siunge-Lyst* for Brunsmænd – med hans egne ord – er guds ære og næstens nytte, er det ikke overraskende, at han netop omtaler et værk som dette.

Af bibeloversættelser kan han henvise til flere, dels ældre oversættelser ved Hans Tausen og Christiern Pedersen, dels den nye, kaldet Christian IV's (dvs. byggende på H.P. Resens oversættelse fra 1607). Kampskrifter fra reformationstiden er en tysksproget oversættelse af Luthers Wittenberg-skrift om at holde messe: *FORMULA MISSAE ET COMMUNIONIS pro Ecclesia Vuittembergensi*, Christiern Pedersens *Vor Frue Tider* og Peder Laurentsens *Reformatsordinering om messen*.

Selv i henvisning til melodiudgaver er Brunsmænd åndelig, idet det her er Mogens Pedersens *Prato Spirituale*, der fremhæves. Men Brunsmænd er – forståeligt nok – ikke tilfreds med den tids metrik.

Også mere verdslige værker indgår dog i Brunsmands omtale, således begge de trykte folkeviscedgaver, der eksisterede på hans tid, nemlig Vedels *Hundredvisebog* og den anonyme *Tragica*.

Fortidsinteressen er i øvrigt afspejlet med to krønikeværker, dels Vedels *Saxooversættelse*, dels Peder Claussøn Friis' *Snorre Sturlesøns norske kongekrønike*, mens Brunsmands samtid er repræsenteret ved Kingos *Aandelige Siunge-Koor* og Bordings og Johann Rists skrifter, de sidste uden nærmere bestemmelse.

Heller ikke klassikerne mangler: Cicero, Horats, Qvintilian, Homer («Vreden, gudinde besyng ...»), alle naturligvis citeret på originalsproget. Men af hensyn til læserne har Brunsmann faktisk parafraseret en del af citaterne i sin danske tekst, således at hans brug af klassikerne – ud over at demonstrere hans dannelse – er autoritativ, henvisende. I øvrigt generer det ham ikke at springe hele og halve sætninger over i citaterne, så måske citerer han indimellem efter hukommelsen.

Det kan næppe undre, at Horats og Qvintilian også hører til det litterære fællesgods, som allerede Opitz trak på i *Buch von der deutschen Poeterey* fra 1624, den bog, som de fleste efterfølgende danske grammatikere og prosodikere mere eller mindre bevidst forholder sig til. Der er imidlertid ingen af Brunsmanns klassikercitater, der er hentet fra Opitz.¹⁹ I sin omtale af forskellen på bunden og ubunden stil henviser Brunsmann da også generelt til både danske og tyske viser, ikke til en bestemt teoretiker eller en bestemt skole (fortalens 1. afsnit). Tyske teoretikere som Opitz var ellers ikke ukendte i Danmark, fx gør Søren Terkelsen et ihærdigt arbejde for at overføre tysk digtemåde til dansk.

Hele dette litterære opbud formår ikke at skygge for, at det vigtigste for Brunsmann trods alt er, at det »ikke vaar aff veyen at haffve i beredskab atskillige middeler til at opvekke i den Lyst og appetit til Guds Ord/ som den eniste hielp og middel mod den evige Død«.

Melodier

Melodistoffet er et kapitel for sig, som jeg i øvrigt ikke har forstand til at bevæge mig ind på.²⁰ Men Brunsmann nævner selv med stolthed, at den 17. melodi²¹ med førstelinien *OM end Sorgen Hiertet vil* er ny komposition af organisten ved Helliggejst kirke, Martinus Radich, eller Martin Radeck, som han kaldes i dag. Martin Radeck (1640-1684) var søn af organisten Johann Rudolph Radeck, der dels var organist ved Helliggejst Kirke, dels knyttet til Christians IV's musikerstab. Da det store Trinitatisorgel blev taget i brug i 1660, var det Martin, der skulle betjene det, og samtidig fik han det dårligt lønnede organistembede ved Trinitatis, mens han først overtog organistembedet ved Helliggejst i 1670. Martin Radeck²² har et ikke videre kendt, men dog udgivet og indspillet øuvre, der musikhistorisk placerer ham på linie med hans samtidige, men langt mere kendte Dietrich Buxtehude. Der er endog sandsynlighed for, at de har

truffet hinanden i forbindelse med renoveringen af Mariakirkens orgel i Helsingør, hvortil Buxtehude på det tidspunkt var knyttet.

Hvad de øvrige melodier angår, »da ere de største parten tagne udaff den velbekante Johannis Ristii Skriffter: Ikke som de der strax forekom/ men effter lang søgning/ effter de beste«, som Brunsmænd selv udtrykker det. Derudover har Martin Radeck hjulpet med at finde passende melodier frem.

Denne teknik – kontrafaktur – har Brunsmænd formentlig overtaget direkte fra Kingo, der med sit *Aandelige Siunge-Koors Første Part* også havde benyttet verdslige melodier og i sin titel lagt sig op ad Søren Terkelsens populære *Astree Siunge-Choer*.²³

Brunsmænds placering i den metriske og grammatiske debat

Op gennem hele midten og slutningen af 1600-tallet skrives der mange danske prosodier og grammatikker, der uanset deres holdning i øvrigt er enige om én ting: det danske sprog et godt nok – også til at udtrykke højere materier. Det latinske sprog er ikke det eneste kurante udtryksmiddel. Men i det danske sprog kniber det med flere ting: ortografien, den korrekte grammatik og især et ordentligt forhold til metriske principper. Som det vil fremgå af oversigten, *Figur 1*, er det imidlertid karakteristisk, at mange forfattere vælger latinske titler til deres værker, selv om de faktisk skriver på dansk. Enkelte vælger endda også at skrive deres værker på latin. Allerede her ligger en modsætning mellem intention og praksis.

Dét gør der ikke hos Brunsmænd i dette værk. Han skriver dansk, hans sange eller salmer er på dansk, en stor del af hans referenceramme er dansk. Men naturligvis må han demonstrere kendskab til klassikerne.

Som det fremgår af denne oversigt har det været begrænset, hvor mange af disse værker Brunsmænd har haft mulighed for at kende ved læsning, for kun en del af dem var trykt på hans tid. Man ved, at Syv og Brunsmænd var venner, men ikke, om de har udvekslet prosodiske og andre erfaringer.

En opremsning af alle de emner, Brunsmænd kommer ind på i sin for-tale, lyder (kronologisk): om metrik med stavelsestælling, om urimelige ordsammensætninger, om digtekunstens rette brug, om metrik (igen), om sammenhæng mellem lyd og ortografi (og øjerim contra ørerim), om æl-

Danske teoretikere om kunsten at skrive på folkesproget/modersmålet					
Forfatter	værktitel	år	trykår	sprog	hovedemner
Jens Bielke	Methodus in hoc carminis genere servata	1606	1953	latin	Søger at indføre stavelsestælling som metrisk princip (uden trykhensyn)
Peder Jensen Roskilde	Prosodia danicæ lingvæ	1627 (1648)	1953	latin – men danske eks.	Metrik efter accent- princippet; trykfor- hold i danske ord
Hans Mikkelsen Ravn	Brevia et Facilia Præcepta Componendi	1644	1644	latin + dansk	Metrik: versformer, skanderinger
Søren Poulsen Gotlænder Judichær	Synopsis Prosodiæ Danicæ	1650	1650	dansk -- men latinske eks.	Rimkunst, reem og tydelig Danske, Troper
Lavrids Kock	Introductio ad lingvam Danicam	c. 1660	1909	latin – men danske eks.	Bogstaver/lyd, accentforhold, om- fattende grammatik
Peder Syv	Nogle betenkninger om det cimbriske Sprog	1663	1663	dansk	Sprogfamilier, fone- tik/ortografi, opford- ring til ortografisk norm, purisme, me- trik, dansk-tyske paral- leller på ordniveau
Erik Pontoppidan	Grammatica Danica	1668	1668	latin – men danske eks.	Meget omfattende grammatik. Etymo- logi, ortografi
Rasmus Bartholin	De studio lingvæ danicæ	1657 (1674)	1674	latin	Det danske sprog, især i forhold til græ- ske og latinske forbilleder

Figur 1. Oversigt over tidlige danske prosodier og grammatikker ('eks.' er en forkortelse for 'eksempler').

dre ord og deres betydning, om ligheder mellem visse danske og tyske ord, om grammatik (faktisk kun lang imperativ), om flere ældre ord, om brugen af dialekter, om melodier, om bogen som tidkort.

Ser man sig om efter de teoretiske værker, som Brunsmann trods alt kan have kendt, falder ligheden med Syvs *Nogle betenkninger om det Cimbriske Sprog* fra 1663 på nogle punkter i øjnene, idet der er tale om visse sammenfald i emnerne. Men Brunsmann er i sine eksempler ganske selvstændig i forhold til venen Syv. 2/3 af de ældre ord, som Brunsmann kommer med ordforklaringer til, findes ikke hos Syv, hverken i Syvs kapitel med forsøg på længere etymologiske udredninger (kap. XLIX), i kapitlet om ældre danske ord (kap. LXI) eller i den alfabetiske ordliste, han har i kap. LXV. Det samme gælder for de fleste af de ord, hvor Brunsmann finder ligheder mellem tyske og danske ord, et emne, Syv behandler i sine kapitler LIX og LX.

Det sproglige kildemateriale, som Brunsmann henviser til, er også meget begrænset i forhold til Syvs – og ikke overraskende mindre verdsligt end Syvs. Fx medtager Brunsmann hverken lovbøger, nyere krønikeværker eller Laurembergs (oversatte) skæmte digte.

I den ortografiske diskussion bevæger Brunsmann sig ind på et af grammatikernes store emner: overvejelserne over stavemåder. Til ens lyd burde svare ens bogstavering. Når han indimellem rimer ord på hinanden, der ikke staves med samme bogstavkombination, går han således ind for ørerim og ikke for øjerim. De fleste af Brunsmanns mange eksempler drejer sig om, hvorfor en spirantsvækkelse, der åbenbart må eksistere i Brunsmanns eget talesprog, giver sig forskelligt ortografisk udtryk (skabt eller skawt [stavet skafft]), eller hvorvidt åbningen y til ø skal bogstaveres med y eller ø. Brunsmann efterlyser konsekvens. Af hans eksempler kan vi fx også se, at d'et i ordet 'jord' allerede er stumt på hans tid.

Hvad angår brug af dialekter, er han mere moderat end mange af sine samtidige, der oftest slår til lyd for, at sjællandsk, og helst som det tales i København uden iblanding af tysk og lignende, er det retteste. Judichær skriver således i *Prosodia Danica* fra 1671:

Det 2. Cap: OM REEN DANSKIS EGENTSKABER. *Regula Specialis*, Eller En særdelis Regel/ eller Læregriff.

DER skal i alle gode Danske Vers/ eller Riim/ brugis dend Danske Stiil/ som her i Siælland iblant de Lærde brugelig er/ oc vore Danske Bøger med tryckis.

Han mener endvidere, at dialekter passer bedst til komiske eller sprogligt realistiske indslag, fx i dramaer:

Med mindre saadant i *Comædier* skede/ at saadanne slags gemeene Folck/ selfftalendis blefve indførde/ for Lyst skyld/ deris egne Ord at bruge i deris Maal.²⁴

Syv plæderer for, at det bedste sprog altid vil findes i specielle byer, gerne hovedstæder, eller områder:

Dernest skal mand vide/ at i alde lande er det samme sprog/ nu højt og siirligt/ nu lavt og gemeent. Hint bruges i de fornemste stæder og trykkerierne; dette i gemeen snak og blant almuen. Saaledis var til Athenen den reeniste Grædsk; til Rom den siirligste Latiin. Saa tales der i Mejsen den skønneste Tydsk; i Toskanien den ypperste Vælsk; i Kastilien den fornemste Spansk; til Orleans og Pariis dend herligste Fransk; i Sælland den beste Danske.²⁵

Noget senere kan Gerner yderligere indskrænke. I *Epitome Philologiae Danicæ* fra 1690 i kapitlet »*De Dialectis* eller Sprockarter« skriver han:

JEg giver det vel mact at alle *Dialecter* i vort Sprok er Danske/ men icke altid ret oc zirlig Danske; Oc derfor skal de lære af dem/ som endten er fødde i Hovedstaden/ af ret Danske Forældre/ eller oc er oplærde i Hovedstaden oc ved *Academiet* (..) Dend Sælandske *Dialect* vil vi oc vocte os for/ eftersom dend er forbred talende oc undertjden stønnende.²⁶

Når blot brugen af dialektord er beskeden, er det i orden for Brunsmand. Her fremdrager han Hesiod og Homer frem som eksempel, idet Homer både har brugt ionisk og attisk dialekt. I modsætning til fx Syv, der var sjællænder, må Brunsmand som opvokset i Norge og studerende fra Uppsala også have haft et dansk, der ikke just var københavnsk, om end hans skriftsprog med en anakronisme kan kaldes 'normaldansk'. Men sjællænder var jo heller ikke gotlænderen Judichær, der ellers også plæderer for sjællandsk som udgangspunkt for korrekt dansk.

Den betoning af det nationale, som især Syv går så kraftigt ind for, og som er en vigtig bestanddel af 1600-tallets nye poesi, men hvis metriske forbilleder i øvrigt lægger sig efter (ny)klassiske mønstre, finder vi ikke

noget spor af i Brunsmands fortale. Vi møder heller ikke den begejstring for fx kæmpeviserne og *Tragica*, som Syv udviser – selv om Brunsmænd gerne citerer fra disse værker som led i en gennemgang af ældre og måske uforståelige ord.

Det er ikke mange stilistiske overvejelser, vi finder, men set i lyset af den øvrige barokdignings epitetglæde, svulstighed, ordophobninger og skrappelløse sammenblanding af kristendom og hedensk mytologi, er en udtalelse som denne bemærkelsesværdig:

Naar mand kun tager det i agt derhos/ at mand udi saadan højvigtig materi/ ikke anstiller nogen Børneleeg/ ikke drager Sauls Harnisk paa David/ ikke for Rimet eller Versets skyld/ fremfører noget som ikke er sagen heel nær/ ikke heller bruger nogen Hedensk opblæ-selse og urimelig stortalenhed/ som mindre egner og anstaar Guds Ord/ endsom en Skiøge-dragt sømmer en Kysk Iomfru.

Metrisk er Brunsmænd mere uklar – eller måske blot usædvanlig gammeldags. Hvor langt de fleste nordeuropæiske metrikere efter Opitz med ham ikke blot tæller stavelser, men også arbejder efter accentprincippet, taler Brunsmænd i forbindelse med melodierne blot om antallet af stavelser i forhold til melodierne, således at hvert »Sangevers«, som han kalder det, skal have lige mange stavelser. En sådan holdning til versopbygning skal vi helt tilbage til Jens Bielke for at finde. Den har han udtrykt teoretisk i *Methodus in hoc carminis genere servata* fra fortalen til *RELATION Om Grønland* fra 1606 og i praksis på dansk i samme værk. Imidlertid er der intet, der taler for, at Brunsmænd har kendt Bielke, hvis teori først blev trykt 1953.

Brunsmænd er ganske vist også klar over, at der er forskel på lange og korte stavelser, men ser her helt tilbage til græske og latinske poeters anvendelse af stavelslængden i versopbygningen. Det princip havde han nemlig fået indtæret fra sine første undervisningsår i såvel latin som græsk. Opitz' accentprincip kommer han overhovedet ikke ind på.

Det lader således ikke til, at Brunsmænd har kendt hverken Opitz direkte eller Peder Jensen Roskildes *Prosodia danicæ lingvæ*, som formentlig er blevet til o. 1627, men som nu til dags først kendes i en afskrift fra 1648.²⁷ Roskilde arbejder netop efter accentprincippet og tager hensyn til trykforholdene i danske ord.

Dog kan Brunsmænd fremhæve sine samtidige, Kingo og Bording, netop for deres håndtering af ordenes kvantitet:

begge de ypperligste blant de sidste Skialdre/ som mere har udarbeidet kunsten/ end de forige/ ieg mener Bording og Kingo/ eller i det ringeste med en aff dennem: Baade udi Ordenes rette tid og *qvantitet*, saavel som og i Riimslutningerne og andet mere/ som gir sig selff tilkiende.

I praksis er Brunsmænd også nogenlunde bevidst om, at en regelmæssig vekslen mellem lange og korte (eller stakkede, som det ellers hedder på den tid) stavelser gør versmålet mere sangbart. Hans udsagn »i dennem alle staffvelsers tid eller rette langhed og korthed nøye tagen i agt« sætter netop efter klassisk model stavelsernes længde i forhold til tid, ikke i forhold til betoning, således som Opitz og hans efterfølgere.

Hans grammatiske overvejelser drejer sig kun om, at den danske grammatik, han kender, ikke har medtaget imperativer på -c. Mere interessant er det nok, at han også anvender den danske betegnelse »bydeord«. For ellers er det først med Syvs *Den Danske Sprog-Kunst eller Grammatica*, København 1685, at der bliver gjort en samlet indsats for at finde gode danske erstatninger for de latinske grammatiske betegnelser. Nogle af Syvs betegnelser bruges faktisk stadig, fx 'navn-ord' (der hos Syv dog både står for substantiver og adjektiver), mens fx en betegnelse som 'føj-ord' ikke er indgået i det danske sprog for 'konjunktion'.

Afslutning

Selv om man hverken kan betegne Brunsmænds tanker som originale eller videre elaborerede i forhold til hans samtidige stærkere teoretikere, så vidner hans fortale til læseren trods alt om, at han har gjort sig nogle tanker af såvel metrisk art som over anvendelsen af modersmålet, i metrisk henseende dog temmelig gammeldags i forhold til samtidens almindelige opfattelse. En undersøgelse af forholdet mellem teori og praksis i Brunsmænds digtning må vente til en senere lejlighed.

Brunsmænds ærinde er jo heller ikke teoriens, men praksis. Og ét står meget klart for ham: formålet med udgivelsen: »den rette Aarsag er: At jeg kunde skyde noget i laget med dennem/ som henføre Diktetkunsten til sin rette brug/ nemlig til Guds ære og deris næstis nytte:«. Hermed er han i fuld overensstemmelse med sin samtid, der mere eller mindre bevidst opfattede alle andre fag som hjælpediscipliner til teologien.²⁸ Det er også

typisk, at det er i en indledning til en salmebog, vi finder alle disse tanker udtrykt. For på dansk grund er det sådan, at »alle de tidligste Forsøg paa en theoretisk Reform i Poesien [knytter] sig til Forbedring af Psalmebogen, lige fra *Arrebo* og *Peder Jensen Roskilde* 1627 til *Søren Povelens Gullænder*, hvem Biskop Brochmand 1641 overdrog at rette de gamle Psalmer«. ²⁹

Og den polemik, som Brunsmænd ellers er kendt for, og som mange af hans breve og øvrige værker afspejler, er *Siunge-Lysten* behageligt fri for.

-oOo-

|| angiver sideskift med nyt sidetal i kantet parentes umiddelbart efter; kursiv latinske bogstaver eller opløste nasalstreger; halvfed angiver halvfed, fremhævet skrift hos Brunsmænd. Den dobbelte bindestreg: '≡' er gengivet med den moderne '-'. Det gamle tegn for komma '/' er bibeholdt.

Brunsmænds egne fodnoter er markeret med * og fodnoter, mens mine tekstnoter findes som slutnoter. Umiddelbart efter fodnoterne vil der være en slutnotehenvisning til den slutnote, hvori man kan søge oplysninger til Brunsmænds fodnote. Slutnoterne har logisk nok det højeste nummer.

-oOo-

Tilegnelses Skriff. Den Højædle og velbaarne Herre/ H. Korfitz Trolle Til Sandholt/ Ridder Hans Kongl. Maytz. Geheime Raad/ *Assessori* i *Collegio Status* og den Høieste Ret/ Skoleherre Offver Herluffsholm/ || [3] Min høye Patron og Befordrer/ til min skyldige Ærbødigheds udvißning/ tilskriffvis dette ringe Verk/ Paa det Ydmygeligste

Joh. Br.|| [4]

Aandelig Siunge-Lyst Eller En deel Aandelige Sange/ Og VISER Til en sand og Gudelig Andactis Opvekkelse og Formeerelse/ Digtete og sammensatte Aff Johan Brunsmænd. Kiøbenhaffn/ Prentet af Christian Wering Universit. Bogtr 1676 || [5]

Til den gunstige oc fromme Læsere

DEt er vitterligt/ at der udi voris gemene Sprog/ i særdelighed i det Tyske oc Danske/ ere tu slags Aandelige Vjser eller Sange. Det ene er næsten som en gemeen oc ubunden Talc/ med nogen søie Riim beblandet/ og saadanne ere de fleste som kort effter *Reformatzen* ere gjorde.

Det andet slag bestaar baade aff bekvemme Riim/ saavel som ogsaa aff fuldkommen Vers/ og er i dennem alle staffvelsers tid eller rette langhed og korthed nøye tagen i agt/ aldelis som i de Græske og Latinske Vers: Saasom og de gamle Kirkelærere/ fornemligen Ambrosius og Prudentius/ deris Kirkesange haffve digtet/ undertagende/ at de ingen Riim der til brugte. De haffvell [6] og et vis tal Staffvelser i hvert sangevers/ og ere derudi langt fuldkommeligere end det andet slag/ som haffver nu flere nu ferre.

Aff den første art/ har der saa vel i Tysk som Dansk/ i lang tid/ været god forraad: Men der imod faa aff det sidste. Og det aff den Aarsage/ at saadan Digtekunst/ har i disse Nordiske sprog/ aff første ikke været i nogen synderlig brug. Hvor til Docter Luther siunis at hensee/ der hand en sted *^{1 30} siger: Vi hafve endnu ikke Tyske Poëter/ eller/ de ere oß ikke bekante. Hvorfore mand den Digten kun gemeenlig har ført sig til nytte/ som var mest gengse/ og hafde tilforn været i brug hos de gamle Cimbriske/ eller Gothiske Skialdre udi Hedenskabet/ som endnu er at see aff Kiempe Vjserne³¹ og andre dislige gamle Verk. II [7]

Men efftersom den anden Digte-art er omsider og i disse Landis Sprog vedtagen/ skikker sig og ikke ilde derudi/ men fast bedre end som udi Latiin og Græsk; og mand ikke kand negte/ at jo saadan Kunst og Viden-skab er en Guds gafve/ hvilken mand ikke bør at foragte/ saa og Pavlus siger *^{2 32} **Vi kunde intet imod Sandhed/ men for Sandhed:** Derfor haffve mange Fornufftige og forstandige Mænd/ dømt at det ikke skadde/ at mand i voris Sange-digten og billig noget mere lagde sig efter denne Digte-art/ saa og ynsket/ at der vaar noget større forraad aff Vjser og

1. *In scripto cui titulus:* Ein Christliche weise/ Messe zu halten/ Tom. 7. Witteberg. Fol. 397.

2. 2. Cor. 13.

Sange aff det slag: baade for de haffve en behageligere Klang og Lyd end som de andre: fordi saa at ordene i dem saa udføris/ som de lyde i alle folkis tale; disligeste for de ere langt lettere at siunge; efftersom de i alle vendinger eller Sangevers haffve lige mange Staffvelser/ og derfor ogsaa den samme Tone og Melodi/ i ll [8] den sted mand offte udi de andre har en Melodie behoff til det ene Sangevers/ og en anden til et andet: som en hver der har nogen forfarenhed i saadant vel veed/ og er ydermere at see aff Mogens Pedersens *Prato spirituali*,³³ som hand for Halffhundrede Aar siden lod udgaa i Trycken/ og Høilofflig Ihukommelse Printz Christian/ Hans Majestets voris Naadigste Arffveherris og Kongis Faderbroder dedicerede og tilskreff.

Omsider ogsaa/ fordi somme haffve lyst til det første slag/ somme til det andet/ og det derfor ikke utienligt var/ at der var en god deel aff begge. Helst for denne Verden nu ligesom ligger paa sottesengen/ og derfor ikke vaar aff veyen at haffve i beredskab atskillige middeler til at opvekke i den Lyst og appetit til Guds Ord/ som den eneste hielp og middel mod den evige Død. Fornemligen effterdi og Paulus byder/ at vi skulle **lade Guds Ord bo rigelige** iblant os ll [9] i all **Viisdom**/ og s.v. Saasom og Augustinus holder det gafnligt at være at der skriffvis atskillige slags Bøger/ om den selfsamme Religions grund/ at om end Skriffve-maaden er atskillig/ Grunden og Fundamentet dog er det samme.

Saa at det derfor blifver der ved/ at saadant baade er gaffnligt og loffligt. Naar mand kun tager det i agt derhos/ at mand udi saadan højvigtig mater/ ikke anstiller nogen Børneleeg/ ikke drager Sauls Harnisk paa David³⁴/ ikke for Rimet eller Versets skyld/ fremfører noget som ikke er sagen heel nær/ ikke heller bruger nogen Hedensk opblæselse og urimelig stortalenhed/ som mindre egner og anstaar Guds Ord/ endsom en Skiøge-drugt sømmer en Kysk Iomfru. Korteligen/ at mand aff all effne/ alting saa laffver og anretter/ som det HErrens Ord Mayestet og enfoldighed allerbest anstaar.

Efterdi da saadant er befunden gafn ll [10] ligt/ haffve mange i det Tyske Sprog sig effterhaanden der paa beflittet/ som i deris Bøger og skriffter noksom er at fornemme. I voris Danske er og berømmeligen aff atskillige der paa arbejdet/ dog kun lit deraff kommen til trykken/ saa at det me-

ste og beste deraff skal endnu være utrykt: Som vi ville formode/ naar det kommer for dagen/ skal det voris Menighed som en kion og herlig Bygning zire og pryde. Imidler tid ville vi acte det/ som der af allerede er kommen for Liuset/ som nogle Vinduer i dette verck: Til hvilke mand kand legge disse faa Sange/ aff min ringe Person sammensatte/ som en lille Rude at sette i samme Vinduer.

Aarsagen hvorføre jeg lader dem udgaa/ er ikke nogen synderlig ære-begierlighed. Thi om jeg end vaar saa saare frem for andre figende effter ære/ naffn og roes/ kunde jeg saa snart hitte noget andet op/ at søge saadant udi/ som Poëteri: Hvoraff kun saa maadelig priis i II [11] disse tider er at hente/ en deel for det er saa ganske gemeent/ at end ok Børn deri paa sine maader ere ferdige/ i det ringeste udi slet og ringe Materie/ og den de best forstaa: Thi til den vichtigere og højre/ udkræffvis/ der vel noget mere end aff dennem kand ventis; En deel/ for det saa skiendelige mißbrugis/ helst aff dennem/ der aldrig skiøtte hvad de skrifve/ naar det kun bringer dem profit ind: aldelis som hint fordømte Menniske der sagde: Hvad vil i giffve mig at **jeg skal forraade Eder hannem?**³⁵ ikke skamme sig for en lumpen og skiden baade skyld/ som dog ey lengre kand vare end deris stakkede Liff/ at melde og tale det/ de aldrig mene det allerringeste aff/ eller og anderledis er tvert imod Guds Ord og all ret og sandhed: Ikke anderledis end som all sandheds/ Gudfryctigheds/ og Retferdigheds affsagde fiender: Og saasom de aabenbare sagde sig fra Gud/ med hine forrykte i Jobs II [12] Bog: Vig fra os vi ville ikke vide dine Veye.³⁶

Men den rette Aarsag er: At jeg kunde skyde noget i laget med dennem/ som henføre Ditekunsten til sin rette brug/ nemlig til Guds ære og deris næstis nytte: Saa og at jeg kunde opvekke og opmuntre andre til at bruge Pennen diß flitteligere til saadant/ og at meddele os jo mere og mere det høre og bedre er.

Hvad Verse-arten der i anlanger/ da er all fljd der paa anvendt/ at mand kunde effterfølge de beste Poeter: Ikke alleniste i Latine og Græske/ men endoksaa i disse gemene Sprog: Særdelis/ i det som voris Dansk Digten i sær tilhører/ er altid arbeidet/ at mand enten kunde offverens stemme/ med begge de ypperligste blant de sidste Skialdre/ som mere har udarbeidet kunsten/ end de forige/ ieg mener Bording og Kingo/ eller i det rin-

geste med en aff dennem: Baade udi Ordenes rette tid og *qvan* || [13] *titet*, saavelsom og i Riimslutningerne og andet mere/ som gir sig selff tilkiende. Er derfor intet læregreb ført til brug/ uden det Digtekunsten til-lader.

It Exempel der paa er nok. Nogle ganske faa steder er der og giort Riim udaff de Ord/ i hvilcke Riimstafvelsen/ har vel i begge ens lyd/ men dog paa atskillig maade skriffvis. Saasom **Kraft** og **Tabt** to gange: Efftersom mand og i samme mening siger **Tafft**: Saa som i M. Anders Veiles drabelige Saxo Grammaticus³⁷ p. 46. hand haffde jo vundet saa meget som taffi. Disligeste en eniste gang **Skabt** og **Kraft**: Thi mand ikke alleniste endnu mange steder/ men ogsaa i forige tider har sagt/ **Skabt** og **Skaft** i en mening. Saasom i vor **Frøe** tider³⁸/ (en Bog Trykt for Reformatzten udi Kong Hansis tid p. 62. om Maria) du opfødde den med din Spencer/ og Brist/ som dig Skaffte: Ligesaa to steder **Trøst** og || [14] **Lyst**/ i steden for **Løst**/ som endnu mange Provintzer under Danmarckis Krone bruger. Findis og i gamle Bøger/ fordom at være brugt. Vor **Frøe** tider³⁹ p. 58. Verdens Rjgdom/ **Løst** eller Vælde. p. 235. Skal fange evig glæde og **Løst**. De fem Mose Bøger trykt til Magdeborg/ Aar 1535.⁴⁰ *Exodi* 20.⁴¹ Du skalt ikke haffve **Løst** til din nægastes huus. Ligesaa allevegne: saa velsom ogsaa i Malmøes Reformatz⁴²/ som udi Øffrighedens navn er ud-gaaen og Prented i Malmøe Aar 1530. hvor det allesteder saa skrifvis. Ili-gemaade **Spor** og **Iord**; efftersom mand og siger **Ior**; og nogle saa andre dislige.

Hvilket altsammen ikke er nogen ny og usedvanlig paafund/ men hos alle Poëter i de gemene Sprog/ som vitterligt er/ i brug. Saasom og i den velbekante Poëtis Siunge-koor⁴³/ **Mørke** trende gange rimes med **Styrcke**: Item **Lyst** med **Brøst** og **Trøst**/ || [15] **Vogne-Spor** med **Iord**: **Saar** med **Haard**: **fortient** med **kiendt**: **Hiord** med **Gaard**/ og dislige mere.

Tale-arten anlangende/ da kand ingen billig støde sig der paa/ at der undertiden nogle Ord forekomme/ som nok ere god reen Danske/ alligevel en hver det ikke veed. Saa som **forlangen**/ det er/ for lenge siden. Findis i de gamle Tragiske vjser⁴⁴ i den XII: de tre ere **forlangen** Døde: De to leffve igien. Og i den XXVI. I dragis til minde hvad forlangen er spaaet.

Fig for inderlig begiærlighed/ som findis allevegne i Peder Klausøns Undals Krønnikke.⁴⁵ **Vide**/ for det *adverbium late*. I den XV aff de Tragiske Vjser. De høge de galedede saa vide. Vor Froe tider⁴⁶ p. 198. som ere begraaffne saa vide/ som Christenheden er.

Bade for **baade**/ som er en eneste sted sat for Riimslutningens skyld. ll [16] Døde-Dantz⁴⁷/ trykt i Kiøbenhaffn Aar 1634. Saa kan den Død ey eder skade men meget mere gaffn og bade: Item/ dem blifver Døden til stor bade: Item/ det kunde meget gafne oc bade. Hundrede Vjser⁴⁸/ i den anden partis Sextende. Det skulde giffve dem stor bade. Ligesaa i den XXVI. XLII. LI. LII. LIV.

Paastand for strax. Hundrede Vjser⁴⁹/ i den anden partis XLI. I giffve mig Orloff **paa stand**. Tragiske Vjser⁵⁰ i den XXII. Hand spurde sin Moder paa stand. **Trøst** for modig eller frjmodig. Tragiske Vjser i den V. Falqvor hand vaar endda saa trøst. I den VI. Du være dig trøst oc haff god Nat. I den XV. og ville de hafve mig Svoger trøst. I den XVI. Hand vaar en mand saa trøst.

Hand for haand/ som ere to gange brugt for Rimets skyld. Og at det er ll [17] ret god gammel Danske/ er klart nok deraff: for det findis i det Ny Testamente/ Trykt til Antorp eller Antwerpen 1529.⁵¹ saa og i de Magdeborgiske Mosebøger⁵²/ i Malmøes Reformatz⁵³/ og i Vor Froe tider:⁵⁴ og det saa offte/ at mand i den sted næppe kand læse: hond eller haand/ uden ganske faa steder. **Offverhaanden** for offverhaand. De Magdeborgiske Mose-bøger Exodi 17. All den stund Mose holt sin Hand op/ da beholt Israel offver-handen: men naar hand lod handen neder/ da fik Amalek offver-handen.

Fær for færd saasom **ufær**. Og i Dødedantz:⁵⁵ alle de Urter i Apotecken er/ hielper mig ikke i denne **fær**. **Wiff** for Hustru/ som en eneste sted mit i verset/ for en sær aarsage skyld/ er indført/ og findis offte i gamle Skrifter og sange/ end ogsaa hvor Rimet det ikke behøffver: Saasom i den IX. aff de Tragiske:⁵⁶ Prøfve sig aldrig den **Wiff**/ som æren ll [18] haffver kiær. I hundrede Vjser⁵⁷/ i den første af den 2 part: Herre Gud naade mig elendige Wiff: Det stemmer ofver eens med det Tyske Weib/ ligesom schreib skriff/ treib driff/ reib riiff/ Og leib liiff: naar mand siger baade

Liff og Siæl/ det er Legem og Siæl. Brøden for brut eller Bruden. Iblant de Danske Ord-sprog⁵⁸ for halffhundrede Aar siden trykte: Brødnē Gryder er allevegne: Om hvilket mand og siger: Der er brøden Potter i alle Land.

Omsider atskilligt andet og ringere at forbigaa/ høre og dertil *Imperativi* eller byde-ord endede paa E/ saa som styrke for styrk/ beskierme for beskierm hvilket i den Danske *Grammatica*⁵⁹ er forgiet. I Kong *CHRISTIAN* den IV. Bibel⁶⁰/ som har den reniste Dansk aff alle Bibelens Versioner/ eller udtolkelser paa vort Sprog. Psal. 119. v. 117. Styrke mig/ at jeg bliffver karsk. Psal. 140. v.9. Styrke ikke hans skalkhed. II [19] Psal. 12. Beskierme os fra denne slekt. Prov. 3. v. 9⁶¹ ære HERren aff dit gods. Cap. 4. v. 5. anamme Wiisdom/ anamme Forstand. v. 10 hør min Søn og anamme min Tale. Ligesaa bevare/ Psal. 25 v. 20 frykte Prov. 3. v. 7. Straffe Ps. 5. v. 11. Psal 38. v. 1 Reffse/ der samme sted. Tukte/ helbrede/ redde Psal. 6. Loffve Ps. 103 v. 7. Ophøye Psal 7. v. 7. forfremme v. 10. vederqvege Psal 119 v. 149. 154 156. Haabe Psal. 130. v. 7. Psal 131. v. 3. Ps 37. v. 3 & 5. Forstyrre/ forderffve Psal 143. v. 12. forfærde Psal. 144. v. 6. Rense Psal. 26. v. 2. Velsigne Psal 28. v. 9. vaage Psal. 35. v. 23. Nære Psal. 37. v. 3. skynde Ps. 40. v. 14. Ps. 70 v. 6. stikke Psal 54 v. 1. Skue Psal. 80 v. 15. og dislige flere paa utallige steder. Er derfor klart nok/ at saadant er god Danske:

Og om mand vilde sige/ at saadanne slags Ord ere alt for gamle/ saa at mand nu sielden mere bruger dem i talen: saa bør mand at vide/ at gamle Ord hafve og II [20] sted i Vers/ saa som en (a)^{*3} 62 siger. *Prisca sunt Poëtarum licentia liberiora quam nostræ*: Og at de dem ikke vanhælde og vanskabe/ men heller zire og pryde: naar de ellers sparligen og paa sine steder brugis. Saa som det: Ieg bidde den kranke stund/ det er den onde. Hand blæste i forgyldene Ly/ det er/ Horn. Var du byrdig som du est bold/ det er deilig. De snakked saa mangt et gammelt Ord/ det er lystigt. Samt i de Latinske Poëter. *Dives equum dives pietati vestis & auri*,⁶³ *Olli cæruleus supra caput astitit imber*.⁶⁴ *Hoc pinguem & placitam paci nutritor olivam*.⁶⁵ *Semper honos nomenq; tuum laudesq;*⁶⁶ *manebunr*. I steden for *pictæ, illi, nutrito, honor*. Iligemaade: *Sin maculæ incipient*

3 Cicero 3. de oratore.

*rutilo immiscerier igne.*⁶⁷ *Lenibant curas & corda oblita laborum.*⁶⁸ *Mollibit aversos farre pio & saliente mica.*⁶⁹ Og dislige flere/ hvilke paa sit sted at klinge vel/ i det ringeste de maa bekiende/ som har i no || [21] gen maade Dikter-øren/ og ere ikke slet aldelis fremede fra Poeternis Læbning.

Derfore seer mand og/ at de gamle Talekyndige/ saa offte melde/ at saadanne slags Ord bepryde Talen (b).⁴ ⁷⁰ Og det ingen sted mere end i Vers/ saa at en (c)⁵ ⁷¹ regner det for en Dyd udi en Digtere/ at hand saadanne Ord atter bringer for Dagen/ og fører sig dem til nytte.

Saa ere og mange aff disse slags ord ja snart de fleste/ endnu i fuldkommen brug i adskillige aff Danmarkis Kronis Lande: || [22]

Hvilket ene/ om intet andet var at forsvare dem med/ gjør dem paa saadanne steder/ noksom gild og gieff. Efftersom mand i Dikten og vel maa laane noget aff vor rette Hovedsprogs *Dialecter* eller Mundarter/ naar det ikkun skier med beskiedenis.

Derfore merker *Plutarchus* om *Homero* ^{*6} ⁷² at alligevel hand mest følger || [23] den Attiske *Dialect* som sit rette adelsprog/ saa lader hand sig dog ikke slet binde der til/ men spatzerer og videre ud/ og blander sit Dikt aff alle slags Græske *Dialecter* eller mundarter: saa at deraff er klart og aabenbare/ at hand har reist det hele Græckenland igiennem.

4. *Qvintilianus lib. I. Cap. IX. Vetera majestas qvædam commendat. Cap. X. Verba á vetustate repetita afferunt orationi majestatem aliquam. Tullius 3. de oratore. Qvibus locò positis grandior atq; antiquior oratio sæpe videri solet. Ibidem. Neq. tamen utendum erit verbis, qvibus jam consuetudo nostra non utitur, nisi qvando ornandi causa parçt.*

5. *Horatius lib. II. epist. II, Obscul [22] rata diu populo bonus eruet, atq. Profere- ret in lucem speciosa vocabula rerum, Qvæ priscis memorata Catonibus atq; Cethegis, Nunc situs informis premit & deserta vetustas.*

6. De poesí Homérica. Λέξει δε ποικίλη κεχρημένος. τοὺς ἀπὸ πάσης δια- λέκτου τῶν ἐλλένων χαρακτήρας ἐγκατέμειξεν. ἐξ ὧν δῆλόν ἐστι. πᾶσαν μὲν ἑλλάδα ἐπελθὼν καὶ πᾶν ἔθνος. Paulo post. Μάλιστα δὲ τῇ Ἀττίδι διαλέκτῳ κέχρηται. Et rursus: Ὅπως μὲν οὖν τὰς πάντων ἐλλένων φωνὰς ἀντροίζων ποι || [23] κίλον ἀπογραζῆται τον λόγον, καὶ χρήται ποτὲ μὲν ταῖς ξέναις ---- ποτὲ δὲ ταῖς ἀρχαίαις ---- ποτὲ δὲ καὶ κοινᾷς καὶ συνήθησιν.

Det samme siger *Hermogenes* *⁷ ⁷³ ikke alleniste om *Homero*, men ogsaa om *Hesiodo*, og mange andre Poeter: Undertagende at hand legger dette der til/ at den *Dialect* de mest bruger er Ioniske. Hvilket ikke strider imod det forige/ efftersom *Jones* og *Attici* skille ||[24] ikke saa ganske meget ad/ og de *Attiker* ere og i fordum tid kaldet *Jones*, som *Eustathius* i sin udleggelse offver de første *Homeri* Ord Μηνιν ἄειδε (*a*)*⁸ ⁷⁴ vidner.

At og mange aff de gamle Romerske Poëter har udi deris Digteverk atskilligt aff deris Naboers/ helst de Oscers⁷⁵ og Attellaners⁷⁶ sprog og mundart ført sig til nytte og brug/ kand ikke lettelligen nectes. Og dette maa saa være sagt om Talen.

Hvad Melodierne omsider er anlangendes/ da ere de største parten tagne udaff den velbekante Johannis Ristii⁷⁷ Skrifter: Ikke som de der strax forekom/ men effter lang søgning/ effter de beste. De som ikke der vaare at bekomme/ || [25] ere aff andre dislige Bøger: Nogle og ved atskillige musik-forfarne ganske aff ny sammensatte: Nemlig til de sange/ hvor paa ingen anden aff det slags Melodier vaare at finde. De samme ere og siden offverseed aff den Velforfarne og Kunstrige *Musico*, *Martino Radich*,⁷⁸ Organist til Hellig Geistes i Kiøbenhaffn/ som og selffver har gjort aff ny den syttende.

Mand haffde gierne seet/ at Ordene aff hvert første Sangevers/ kunde hafve bleffven Trykt/ strax lige under Noderne: Men for sine Aarsagers skyld/ har mand mot lade det betemme. Giøris og ikke saa synderlig behoff: efftersom det lettelig gir sig selff tilkiende hvor meget af Noderne svarer til hver Verse-Line. Og endis det/ som manere er/ enten ved dette tegn ∩ offven offuer Nodestien/ saa som i den tredie: Eller og saa ved lange streger/ som giennemskiære den hele Node-stie/ saa som udi de fleste/ hvad heller slaget er ude eller || [26] ikke: Undertiden og ved *suspiria*, eller halffve slags Tegn.

7. De formis lib. 2. cap. 4. ἐπεὶ καὶ Ὅμηρος καὶ Ἡσίοδος κ' [en forkortelse for καὶ ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι τῶν ποιητῶν ἐχρήσαντο μὲν' καὶ ἄλλαις τις λέξεσιν ἐτέρων διαλέκτων. Τὸ πλεῖστον μὲν' Ἰάζουσι.

8. Αἰῶλον (inquit) ὅτι ἐν πολλοῖς ἐπικοινωνοῦσιν αἱ δύο αὗται διάλεκτοι διὰ τὸ καὶ ἀποίκους τῶν Ἀθηναίων εἶναι τοὺς Ἴωνας, Ἴωνων καλουμένων ποτὲ καὶ αὐτῶν ἀπὸ ἀρχοντος Ἴωνος.

Aarsagen/ hvorfore de ere tillagde/ er ikke denne/ at mand derfor skulde aflegge de gamle Melodier: aff hvilke de fleste ere saa kunstige/ beqvemme/ og vel laffvede/ at fast intet kand være bedre. Men det er altsammen kun for deris skyld giort/ som elske velklingende Toner/ og at de effter dennem motte jo saa gierne i deris Moders maal siunge sunde og Salige Ord/ som udi fremmede og Udlendiske. Saa og at mand undertiden kunde hafve en lovlig forlystelse og tidsfordriff deraff/ og være dißrigere derudi.

Er saa baade udi det og andet/ med all flid der paa arbeidet/ at alting motte bliffve paa det skikkeligste/ samt fauter⁷⁹ og forseelser/ saa vit mueligt vaar/ undgaais. Hvilke dog alligevel intet Dødelig og syndig Menniske kand sige sig frj for/ efftersom Kraffterne ere ikke altid lige dyktige og bekvemme/ men nu ll [27] fyrigere/ nu svagere. Ligesom Lufften er ikke stedse ved it pas/ men nu klar/ nu dunkel/ og aff Skyerne bemærked. I hvilken mening og En om sit Skrift siger/ ^{*9} ⁸⁰ at der udi vaar baade Ont og got og middelmaadigt/ det er/ somt vel/ somt ilde/ somt middelmaadig skrefven/ og at ingen saadan slags Verk anderledis færdiges og fuldkommes.

Hvis nu og her er noget saadant kunde befindis/ da er det en sag/ som med tiden naar mand der om bliffver advaret/ kand staa til at rette/ endre/ og bedre.

Imidler tid formodis/ at den Gunstige Læsere ikke dißmindre udtolker alting i en god mening/ og Ihukommer Christi Regel i Matthæi Sivende.⁸¹
Alt det som I ville at Menniskene skulle gjøre eder/ det gjører I og dem. Hvilket og dißmere skal bevege og op ll [28] muntre *Auctorem* til at arbeide der paa/ at og den anden part aff disse slags Sange maa og med tiden komme for Liuset. Vil saa her med slutte/ og den fromme Læsere Guds Naade og trygge Beskiærmelse til Ljff oc Siæl troligen haffve befaleet. Aff Herluffsholm den 4. Februarij Anno 1675.

Johan Brunsmann

9. *Sunt bona sunt q̄wædam mediocria sunt mala plura, Q̄wæ legis hîc, aliter non sit Avite liber.*

Noter

1. Værket er i dette århundrede genudgivet med indledning og noter af Anders Bæksted 1953. I øvrigt har det været planlagt meget større. I auktionskatalogen efter Brunsmands død i 1707 er der under håndskrifter i 4° som nr. 18 anført: *Kiøge Huus-Kaarses Forsværelse fire gange vitløftigere end det tryckte.*
2. Povl Engelstoft (red.): *Dansk biografisk Leksikon*, København 1933-1944, IV, s. 222 (Bjørn Kornerup).
3. Carl S. Petersen har ikke engang bogen med i sin *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, I, København 1929, hvor det især er *Kiøge Huuskors*, der har interesseret ham ved Brunsmand. Vi skal helt tilbage til Julius Paludan: *Fremmed Indflydelse paa Den danske Nationallitteratur i det 17. og 18. Aarhundrede. I. Renaissancebevægelsen i Danmarks Literatur* fra 1887, førend vi kan finde Brunsmands metriske overvejelser omtalt. Paludan kender imidlertid kun 2.-udgaven fra 1687, *Den Sjungende Himmel-Lyst*.
4. Arthur Arnholtz, Erik Dal og Aage Kabell (udg.): *Danske Metrikere*, I-III, 1953-60. En erstatning for de manglende kommentarer til Peder Jensen Roskilde kan man finde i Aage Kabell: *Hvem skrev Peder Jensen Roskildes Prosodia Danica?* i: *Festskrift til Chr. Westergård-Nielsen på 65-årsdagen den 24. november 1975*, København 1975.
5. Henrik Bertelsen (udg.): *Danske Grammatikere*, I-VI, 1915-29, fotografisk genoptrykt 1979.
6. Dette afsnit bygger i hovedsagen på følgende: Povl Engelstoft: *Dansk biografisk Leksikon*, København 1933-1944; Gustav Ludvig Wad: *Meddelelser om Rektorerne paa Herlufsholm fra Skolens Stiftelse 1565 til 1878*, København 1878, s. 171-94; Ellen Jørgensen i: *Personahistorisk Tidsskrift*, 7. Rk. V, 1921, s. 34-35; Gunnar Knudsen i: *Fortid og Nutid* XI, 1935-36, s. 149-52.
7. Wad (se slutnote 6), s. 172 oplyser, at turen fra Trondhjem til Uppsala blev foretaget til vands og over Lübeck og Hamborg, og at Brunsmand var tvunget til at opholde sig i Uppsala under hele krigen.
8. Se slutnote 6, citatet her er fra s. 187. I øvrigt kender Wad ligesom Paludan (se slutnote 3) kun 2.-udgaven fra 1687, *Den Siungende Himmel-Lyst*, der rummer hele 110 viser og salmer. Allerede i 1676 skriver Brunsmand, at han håber på at kunne udgive en ny og forbedret udgave senere: »Hvilket og dißmere skal bevege og opmuntre *Auctorem* til at arbeide der paa/ at og den anden part aff disse slags Sange maa og med tiden komme for Liuset«.
9. Dette tal er oplyst af Wad, se slutnote 6. Katalogen opgiver imidlertid 1108 numre i folio, 1409 i kvart og 531 i duodes, hvilket ikke giver helt samme slutsum.
10. Auktionskatalog: Hielmstjerne 1309, 4°: *CATALOGUS LIBRORUM, varii generis, Tam IMPRESSORUM quàm MANUSCRIPTORUM, horum qvidem junctim, Illorum, pro more, divisim, [...] Novembris 14, Anni 1707, [...] Mag: JOH: BRUNSMANNO relictis [...] .*
11. Disse værker er samlet i udgaven: *Johannis BRUNSMANNI Nidrosiensis Porticula Adverbiorum, exhibens MACTE in accusativo & vocativo funerationum in adverbio reviviscens juxta ac FACULAM Adverbialium Dictionum pro adjectivis usurpatarum*, København 1680 (Hjelmst. 2066, 8°).

12. *Et Almindeligt og Stedsevarende Kalender/ Hvor udi visis Hvad dertil hører baade almindelig/ saa og særdelis udi Aar/ Maaneder/ Uger/ Dage/ Regning ved Gammel og Ny Stil/ Samt Solens og Maanens Gang og Lysning/ Saavel som andet mere/ Sammenskrevet af J. Brunsmand, København 1688.*
13. For hjælp med klassikercitaterne takker jeg professor emeritus Niels Hastrup, professor Minna Skaftø Jensen, forskningsadjunkt Thomas Heine Nielsen og ph.d.-studerende, cand. mag. Pernille Flensted Jensen.
14. Korfitz Trolle (1628-84). Han var kammerjunker hos Frederik III og hemmelig politichef under Christian V, der gjorde ham til hvid ridder 1671 og understøttede ham økonomisk. Fra 1675 var han skoleherre på Herlufsholm, og det var i hans periode, at skolens gods kom i forfald, efter sigende på grund af hans uduelighed.
15. Begge er optrykt i *Thomas Kingo. Samlede skrifter*, ved Hans Brix, Paul Diderichsen & F. J. Billeskov Jansen, København 1975, I, s. 251-53.
16. I Hjemst. passer kusten fra Bredals digt til en fortsættelse med Kingos, nemlig ordet »Fryd«, mens kusten efter fortalen lyder »I. En«. Hvis ikke Kingodigtene stod der, ville det passe med den første salme, hvis titel netop lyder »En Morgen-Sang/ I den Tone Dir schöner ort zu Ehren/ som følger. Kand og siungis som: Vaager op I Christne alle« (s. 1).
17. J. Oskar Andersen: *Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor*, København 1931.
18. Her bygger jeg på Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482-1550* (1919, genopt. og suppl. 1996), *Danske Bibliografi 1551-1600* (1931-33), *Registre* (1935); V. Rosenkilde & C.J. Ballhausen: *Thesaurus Librorum Danicorum 15th and 16th Century*, København 1987; C.J. Ballhausen & Paul Johansen: *Thesaurus Librorum Danicorum 17. århundrede. Den lærde tid*, København 1990 – samt naturligvis selvsyn af de vigtigste af Brunsmands egne værker.
19. Det betyder dog ikke, at Brunsmand ikke senere har kendt Opitz. I auktionskatalogen efter hans død er nr. 1008 i 4°: *Opitii Lexicon Biblicum*, Lips. 1692, og *Opitii Græcismus*, 1687, nr. 561 i 8°. Også et af Opitz' idoler, Scaliger, findes i auktionskatalogen, nemlig nr. 1228 i 8°: *Scaliger de Subtilitate*.
20. I øvrigt er emnet grundigt behandlet af Nils Schiørring i *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang*. I, København, 1950, s. 234-44, der også bringer en kronologisk og normaliseret oversigt over indholdet s. 237-39.
21. Denne komposition adskiller sig i øvrigt fra de andre ved at være becifret, se Schiørring s. 235.
22. I *Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*, 1997, kan man læse mere om Martin Radeck i Henrik Glahns artikel: *Et musiktryk fra det 17. århundredes slutning med en passionslied sat i musik af Martin Radeck samt en 'ny' salme til en gammel melodi*.
23. Terkelsen arbejdede med *Astrea*-tekster to gange. Første gang d'Urfées *l'Astrée*, hvor Terkelsen efter den tyske oversættelse oversatte førstedelens tolv bøger i en prosaversion (1645-48), anden gang udgav han den populære *Astree Siunge-Choer*. Denne sidste udgivelse i bunden form har imidlertid ikke meget med d'Urfée at gøre, men rummer oversættelser af Johann Rists

- og Gabriel Voigtländers hyrdedigtning. Populariteten skyldes ikke mindst de i samtiden yndede melodier, der fulgte med udgivelsen (1648-54, 3 hæfter).
24. *Danske Metrikere* II, s. 152 + 153.
 25. *Nogle betenknninger om det Cimbriske Sprog*, kap. LXVIII, citeret efter *Danske Grammatikere* I, s. 168.
 26. Citeret efter *Danske Grammatikere* III, s. 272 + 273.
 27. Trykt i nyere tid i *Danske Metrikere*, 1953.
 28. Se fx J. Paludan (slutnote 3), s. 108-09.
 29. J. Paludan (slutnote 3), s. 272.
 30. Denne oversættelse eksisterer i ikke mindre end tre Wittenbergtryk fra 1624, hvoraf ingen dog består af mere end 20 blade. Og uanset hvilket tryk vi taler om, har Brunsmand byttet om på ordene i titlen, der ellers lyder *Ein weyse Christlich Mess zu halten vnd zum tisch Gottes zu Gehen*. Teksten er imidlertid ikke en original Luther-tekst, idet den er en oversættelse ved Paul Speratus af *FORMULA MISSAE ET COMMVNIONIS pro Ecclesia Vuittembergen-si*, trykt både i Wittenberg og Straßburg 1523.
Brunsmand har efter sine egne angivelser læst teksten i et flerbinds samleværk; og i auktionskatalogen efter hans død nr. 62-69 i 4° er netop en tysk 8-binds udgave af Luther-skrifter. Index til dette værk, nr. 70, er i katalogen opført som »Index in germanica Lutheri op: Jen, & witteb. 1603«. Men det er naturligvis ikke sikkert, at det var netop dette værk, han havde før auktionen efter hans hustrus død.
 31. Brunsmand kan her enten tænke på de viser, han kan finde i Vedels Hundredvisebog (se slutnote 48), eller genre-mæssigt på ballader i al almindelighed. Teoretisk har Brunsmand haft mulighed for at kende Syvs *Nogle betenknninger om det cimbriske Sprog* fra 1663, men naturligvis ikke Syvs folkevisseudgave fra 1695.
 32. Paulus' Andet Brev til Korintherne, vers 8. Ortografien er overensstemmende med Christian IV's Bibels.
 33. *PRATVM SPIRITVALE det er Messer. Psalmer, Motteter, som brugelig ere vdi Danmarck oc Norge*, København 1620. Det er hovedværket i Christian IV-tidens danske musik. Genudgivet med indledning af Knud Jeppesen, København 1933.
 34. Muligvis en hentydning til Første Samuelsbog 17,38-39.
 35. Matthæusevangeliet 26,15.
 36. Jobs Bog 21,14.
 37. *Den Danske Krønike som SAXO GRAMMATICVS screff/ halffffierde Hundrede Aar forleden: Nu først aff Latinen vdsæt/ flittelige offuerseet oc forbedret/ Aff Anders Søffrinssøn Vedel*, København 1575, genoptryk 1610. Facsimile ved Allan Karker, København 1967.
 38. Christiern Pedersen: *Vor Frue Tider*, 8°, Paris 1514, genudgivet i revideret udgave af Henrik Smith, Leipzig 1517. Brunsmands auktionskatalog angiver som nr. 519 i 12°: *Vor Froe Tider/ trykt mens Pavedommet var i Danmark*.
 39. Se slutnote 38.
 40. *Det Gamle Testamente. Med tro oc flijt fordanskedt aff M. Hans Taussen*, Magdeburg 1535. Facsimile ved B. Kornerup, København 1932.

41. Det vil sige Anden Mosebog kapitel 17, idet 'Exodus' betegner udgangen af Ægypten, som er omtalt i denne bog.
42. Peder Laurensen: *Orsagen oc een rett forclaring paa then ny Reformatsordning oc skick om messen [...] vdi then Christelige Stadt Malmö*, Malmö 1530.
43. Thomas Kingo: *Aandelige Siunge-Koors Første Part. Indeholdende 14. Gudelige Morgen- Og Aften-Sange, tillige med de 7 Kong Davids Poenitendse-Psalmer sangviis forfattede*, København 1674. Brunsmænd kan i 1676 ikke have kendt den nye udgave fra 1677.
44. *Den I. Part TRAGICA Eller Gamle danske Historiske Elskaffs Vjser, som ere lagde om saadan Kierligheds Øffvelse, som haffve taget en Tragiske eller Sørgelig Ende*, København 1657. Genoptrykt København 1994 ved Ebba Hjorth & Marita Akhøj Nielsen.
45. Snorre Sturlesøns *Norske Kongers CHRONICA Vdsat paa Danske/ aff H. Peder Claussøn/ fordum Sognepræst i Vndal. Nu nyligen menige mand til gaffu/ igiennemseet/ continuerit oc til Trycken forferdiget MDCXXXIII*. Forfatteren, der var provst i Norge og levede 1545-1614, går almindeligvis under navnet Peder Claussøn Friis. Denne oversættelse har en indledning af udgiveren Ole Worm.
46. Se slutnote 38.
47. Senmiddelalderligt drama, der er overleveret i flere udgaver. Brunsmænd kan have kendt trykket fra *Huorledis hwert Christet menniske skall berede sig mod døde[n] Oc tage orloff aff denne verden Och haffue sig i syn lifffuis tid oc døtzens nød, mod synde[n] døden oc helffuede. Sat i Malmö 1533* eller Hans Vingaardtrykket (ml. 1552 og 1558), hvoraf kun 32 blade er bevaret.
48. Anders Sørensen Vedel: *It Hundrede vduaalde Danske Viser/ Om allehaande Merkelige Krigs Bedriff/ oc anden seldsom Euentyr/ som sig her vdi Riget/ ved Gamle Kemper/ Naffnkundige Konger oc ellers forneme Personer begiffuet haffuer/ aff arilds tid indtil denne neruerendis Dag*, Ribe 1591. Genoptrykt i 12 oplag i de næste par århundreder og desuden i facsimile ved Karen Thuesen, København 1993.
49. Se slutnote 48.
50. Se slutnote 44.
51. *Det Ny Testamente*, oversat af Christiern Pedersen, Antwerpen 1529, 2. udg. Antwerpen 1531. Facsimile ved Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1950.
52. Se slutnote 40.
53. Se slutnote 42.
54. Se slutnote 38.
55. Se slutnote 47.
56. Se slutnote 44.
57. Se slutnote 48.
58. Det kan være lidt vanskeligt at afgøre, hvad Brunsmænd her tænker på. Men eftersom han ikke her nærmere angiver sidetal ell. lign., kan det være *PROBLEMATICA ET Proverbia moralia. Det er, Nyttige oc artige Fragstycker oc Ordsprog, ved forstandige giensuar vdlagde oc forklarede. L.P.I.S.R. Item,*

De Siu vise Mesters i Græcia skøne Sprog oc Sententzer. Dette værk, der er trykt i København 1611 (og i genoptryk 1624; *Danmarks gamle Ordsprog* IV, 1987), er netop upagineret. Peder Låles ordsprog eksisterer derimod ikke i udgaver, der i 1676 kan være henved 50 år gamle. Men i auktionskatalogen er der under håndskrifter i 8° som nr. 13 anført: *Nogle Danske Ordsprog.*

59. Brunsmænd tænker formentlig på Erik Pontoppidans *Grammatica Danica* fra 1668 (genoptrykt i *Danske Grammatikere*, se slutnote 5).
60. Der kan enten være tale om folioen: *BIBLIA Paa Danske*, København 1633 eller kvarten: *BIBLIA Paa Danske, Det er: Den gandske Hellige Skriftis Bøger, Paa ny igiennemseete, med flid, efter den Ebræiske og Grækske text det næste mueligt var [...]*, fire bind, København 1647.
61. 'Prov.' (Proverbia) er den ældre – og i fagkredse gængse – betegnelse for Ordsprogenes Bog.
62. Citatet stammer fra Bog III, kap. XXXVII, 153 og lyder i sin helhed: »Inusitata sunt prisca fere ac vetusta et ab usu quotidiani sermonis iamdiu intermissa; quae sunt poetarum licentiae liberiora quam nostrae«, altså at sjældne ord ofte kan være arkaismer, der på grund af deres ælde for lang tid siden er forsvundet fra daglig tale.

Kilde: Cicero: *De oratore in two volumes*, ved H. Rackham, London MCMXLVIII (Loeb).

I auktionskatalogen er opført flere Cicero-værker: nr. 583: *Ciceronis opera*, 1608; nr. 600: *Cicer: Operum pars oratoria &c fragmenta*; nr. 603: *Ciceron: Officia, cum comm.* Manut 1582; nr. 608: *Ciceronis topica cum comm.*, alle i 8°.

63. Vergil: *Æneiden*, 9. sang, vers 26: Rig på heste og rig på klæder med guldtrækkerier.

Kilde: *Vergil with an English Translation by H. Rushton Fairclough*, London 1916 (Loeb); oversættelse: *Vergils Æneide* ved Otto Steen Due, 1996.

Auktionskataloget oplyser os om, at Brunsmænd har ejet en Vergil-thesaurus: nr. 228 i 12°: *Vergil Thesaurus per Coisardum* og *Vergilii Opera*, nr. 1067 i 8°.

64. Vergil: *Æneiden*, 5. sang, vers 10: trak der et blåsort uvejr op over hovedet på ham.

Kilder: se slutnote 63.

65. Vergil: *Georgias*, 2. bog, vers 425: Begunstiget af Freden og næret af modne oliven.

Kilde: *Vergil with an English Translation by H. Rushton Fairclough*, London 1916 (Loeb).

66. Vergil: *Bucolica*, 5. sang, vers 425: Vil der for dig altid være ry og navn og ære. Dette værk blev endog oversat meget tidligt til dansk, idet Peder Jensen Roskilde i 1639 udfærdigede en rimet udgave af dette værk (genudgivet ved Viggo J. von Holstein Rathlou i *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning* nr. 78, København 1909).

Kilde: Friedrich Klingner: *Vergil, Bucolica, Georgia, Aenis*, Stuttgart 1967. Auktionskatalogen opgiver nr. 235 i 12°: *Graecerum Poëtarum Georgica, Bucolica &c.*

67. Vergil: *Georgias* 1. bog, vers 454: Men hvis pletterne [forsmædelserne] begynder at blandes med glødende ild.
Kilde: se slutnote 65.
68. Vergil: *Æneiden* 4. sang, vers 528. Dette vers overspringes i nogle udgaver, bl. a. den nyeste danske oversættelse af Otto Steen Due, 1996, men Brunsmann har åbenbart kendt udsagnet om den fønikiske dronning Dido: »Smerte var lægt, og Kummer var glemt og Arbejdet standset«, som det lyder i Johs. Lofts oversættelse fra 1941.
Kilde: se slutnote 63.
69. Horats: Ode XXIII, vers 19-20: de formilder de afvisende penater endog med helligt måltid blandet med saltkorn [der] springer [i ilden].
Kilde: *Horace, the odes and epodes* ved C. E. Bennet, London MCMXIV (Loeb).
Auktionskatalogen viser, at Brunsmann ved sin død har haft *Horat. de arte poetica*. Venet. 1562 (nr. 609 i 8°). Horats' poetik er imidlertid ikke det samme som hans oder.
70. De to Quintilian-citater stammer ikke fra moderne udgavers kapitel IX og X, men derimod fra kapitel VI (bog I, VI, 1 og bog I, VI, 39), og handler om, at arkaiske ord ikke blot er blevet brugt af ædle forfattere, men også giver stilen majestæt og charme, henholdsvis om, at de gamle vendinger har en vis kongelighed over sig. Brunsmann udelader i det første citat efter 'qvædam' Quintilians indskud »et, ut sic dixerim, religio«.
I det andet citat udelades »non solum magnos assertores habent sed etiam«.
Kilde: *The institutio oratoria of Quintilian with an English translation*, ved H. E. Butler, London MCMXXI (Loeb).
Også Quintilian er repræsenteret i auktionskatalogen: nr. 589: *Quintiliani Institutiones oratoriae*; nr. 590: *Instit. Orat. & Declamationes*; nr. 599: *Quintiliani liber X cum var. comm.*; nr. 611: *Mosellanus in Quintilianum*, alle i 8°.
Marcus Tullius Cicero har nemlig skrevet værket *De oratore*, i hvis III. bog, kapitel xxxviii, 153, der står, at mange ord – i den rette kontekst – netop kan tilføje stilen storhed såvel som antikt præg.
Kilde: se slutnote 62.
71. Citatet handler om, at den gode poet vil genoptage ord, der for længe siden er tabt i mørket, skønt de er blevet brugt af både Cato og Cethegus og i denne tid på usømmelig vis er blevet glemt.
Kilde: *Horace, satires, epistles and ars poetica with an English translation*, ved H. Rushton Fairclough, London MCMXXVI, Bog II, II, 115 (Loeb).
I auktionskatalogen finder vi som nr. 609 i 8°: *Horat. de arte poetica*. Venet. 1562.
72. Disse tre citater stammer ikke fra Plutarch, som man troede på Brunsmanns tid, men fra den såkaldte Pseudo-Plutarch: *De Homero*, bog 1.8 & 12 & 14.
I moderne, tekstkritisk udgave lyder de: Ἀέξει δὲ ποικίλην κεχρημένος τοῦς ἀπὸ πάσης διαλέκτου τῶν Ἑλληνίδων χαρακτῆρας ἐγκατέμιξεν. ἐξ ὧν δηλὸς ἐστὶ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα ἐπελθὼν καὶ πᾶν ἔθνος. Paulo post. Μάλιστα δὲ τῇ Ἀρθίδι διαλέκτῳ κέχρηται. Et rursus: Ὅλως μὲν οὖν τὰς πάντων Ἑλλήνων φωνὰς ἀθροίζων ποικίλον ἀπεγράφεται τὸν λόγον καὶ

χρήται ποτὲ μὲν ταῖς ξέναις [...] ποτὲ δὲ ταῖς ἀρχαίαις [...] ποτὲ δὲ ταῖς κοιναῖς καὶ συνήθεσιν.

De betyder: 1): [...] ved anvendelse af den farverige stil. For han blandede træk fra enhver græsk dialekt i. Hvoraf det er klart, at han havde besøgt hele Hellas og hvert folkeslag. 2): Han bruger især den attiske dialekt. 3): Kort sagt, han samler alle hellenernes dialekter og gør sit digt farverigt; han bruger snart fremmede dialekter, som de forud nævnte, snart gamle, som når han siger aor (sværd) og sakos (skjold), og snart fælles og gængse dialekter.

Kilde: *De Homero* ved Jan Fredrik Kindstrand, Leipzig 1990.

Der er ellers et par Plutarch-titler på auktionskatalogen efter Brunsmands død, nr. 1038-43: *Plutarchi Vita Parallela & reliqua Scripta* og nr. 1044: *Plutarchi quaedam scripta moralia*, alle i oktav.

73. Citatet er ganske rigtigt Hermogenes, hans *Retorik*: Περὶ ἰδεῶν λόγων, kap. 2, afsn. 4, l. 157: [...] og også Homer og Hesiod og andre – ikke så få af digterne – brugte også visse andre udtryk fra andre dialekter, dog mest fra den ioniske.

Kilde: *Hermogenis opera* ved H. Rabe, Leipzig 1913.

74. Citatet her stammer fra Eustathius' kommentar til Homers *Iliade*: [det er klart, at] i mange ting er disse to dialekter fælles om mange ting på grund af at ionerne var athenernes kolonister; og ionerne kaldte således også i sin tid sig selv efter arkonten Ion [der i sagnhistorien er deres forfader eller grundlægger af Athen].

Kilde: *Commentarii ad Homeri Iliadem*, ved M. van der Valk: *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vol. 1, s. 14, l. 11.

Homercitatet i brødteksten er den berømte indledning til hans *Iliade*: »Vreden, gudinde, besyng [...]«. Brunsmænd har i øvrigt også været i besiddelse af *Clavis Homerica*, 1655, auktionskatalogen nr. 531, og *Homerus cum Scholiste*, nr. 900, begge i 4°.

75. Folkestammer, som i oldtiden var bosat i Syditalien.
76. Romerske farcer fra ca. 300 f. Kristi fødsel, ofte improviserede, forløbere for figurerne i den senere *commedia dell'arte*.
77. Johann Rist (1607-67), præst i Wedel i den danske del af Holsten, medlem af 'Det frugtbringende Selskab', som især dyrkede modersmåls-digtningen, digter i den følsomt galante hyrdestil. Sammen med fx Opitz og Voigtländer var han meget læst i Danmarks på dette tidspunkt i øvrigt snævre litterære kredse. Den danske digter Søren Terkelsen kendte ham personligt.
78. Organist Martin Radeck (1640-1684).
79. Fejl; forseelser.
80. Dette distikon har jeg – trods god hjælp fra mange sider – ikke kunnet få verificeret. Oversættelsen fremgår af Brunsmands egne ord. Men måske er det alligevel Opitz, der søger. I alt fald har han følgende formulering i *Buch von der deutschen Poeterey*, 1624: »sondern zue niedrigen sachen schlechte, zue hohen anschnliche, zue mittelmässigen auch mässige [...]« (s. FI^o). Men Opitz taler her om forskellig stil til at fremstille forskellige ting. Kilde: *Buch von der deutschen Poeterei* ved Max Niemeyer, Halle 1896.

En anden – og måske mere nærliggende – mulighed er, at Brunsmand simpelthen taler om den klassiske opdeling i høj, lav og mellemste stil, som allerede Aristoteles omtaler i *Om digtekunsten*, og som på Brunsmands tid var barnelærdom.

81. Matthæusevangeliet 7,12.

Om Thomas Bartholins redaktionelle principper for udgivelsen af sin korrespondance

Af Niels W. Bruun

Da den danske læge og polyhistor Ole Worm i 1654 afgik ved døden, efterlod han sig en omfattende samling breve, som han siden sin ungdom havde vekslet med lærde i Danmark og ude i Europa. Brevene, hvis store videnskabs- og mentalitetshistoriske betydning næppe kan overvurderes, var i mange år i familiens eje, indtil Frederik Rostgaard, der i dag huskes for sin fortjenstfulde udgave af dansk nylatinsk digtning *Deliciæ Poetarum Danorum* fra 1693, overtog materialet med henblik på offentliggørelse. Selve udgivelsen af brevene blev dog ikke realiseret af Rostgaard, men af hans gode ven, den klassiske filolog Hans Gram, der omkring 1728 havde afsluttet sit arbejde med konstitutionen af brevenes tekst.¹

Filologen Hans Gram arbejdede med stor grundighed, og han har i det manuskript, han anvendte under forberedelsen af sin udgave, et par steder – formentlig til brug for det forord, han af forskellige grunde aldrig fik skrevet – nedfældet sine overvejelser vedrørende de breve, som forelå i to versioner og i større eller mindre grad afveg fra hinanden.

Vanskelighederne begyndte, da Hans Gram var nået frem til den brevveksling, som Ole Worm havde haft med sin søstersøn Thomas Bartholin. Sidstnævnte havde i årene 1663-1667 under titlen *Epistolæ Medicinales* publiceret et udvalg bestående af 400 breve fra sin korrespondance med lærde i ind- og udland, og heri optræder også nogle breve forfattet af morbroderen Ole Worm. Hans Gram kunne rigtigt fastslå, at Ole Worms egenhændige breve, der er overleveret i hans endnu bevarede konceptbøger, havde fået en anden udformning i Thomas Bartholins brevudgave. Til et af disse breve skriver Hans Gram følgende anmærkning: »Hæc epistula, sed multò auctor, præsertim ab initio & circa finem, legitur in Thomæ Bartholini Epistulis Medicinalibus ... ut appareat, eam postea quàm in adversariis scripserat Wormium auxisse«.²

Grams forklaring, at Ole Worm under renskriften har foretaget rettelser og tilføjelser, kan umiddelbart forekomme ganske plausibel, og han uddyber og udbygger dette synspunkt et andet sted i sit manuskript med ordene:

Hinc NB disco (id quod in Præfatione monendum) non profiteri nos Epistolas Wormii aliter repræsentari in nostra hac editione quàm quales in Autographis beati Viri adversariis ... inventæ sunt, primis adeo lineis ductæ conceptæque, cum inter rescribendum multa postea immutasse Wormium & addidisse vel his epistolarum, quæ ex datis ad se Bartholinus edidit, exemplis satis edoceamur.³

Det er altså Grams synspunkt, at Ole Worms breve, således som de foreligger i hans konceptbøger, kun kan betragtes som løst henkastede skitser, der først under selve renskriften har modtaget deres endelige form. Og ifølge Gram er det endvidere netop denne originalversion, som Thomas Bartholin har reproduceret i sin brevdgave *Epistolæ Medicinales*.

I nyere tid har nylatinisterne H.D. Schepelern⁴ og Niels W. Bruun undersøgt nogle originalbreve fra Ole Worm og sammenholdt dem med den version, der foreligger i Ole Worms konceptbøger. Undersøgelserne, der ingenlunde gør krav på fuldstændighed, viser klart, at Ole Worm under renskrivningen holder sig til sit forlæg, når lige ses bort fra ganske små og uvæsentlige rettelser. Når talen derfor er om Ole Worms breve, vil det ikke være forkert, hvis man sætter lighedstegn mellem koncept og originalbrev. I hvert fald må Grams opfattelse af konceptversionen som et løst udkast, der først færdiggøres af Worm under renskriften, afvises som urigtig. Når det er sagt, skal det til undskyldning for Hans Gram retfærdigvis betones, at han ikke havde den moderne udgivers bekvemme mulighed for at inddrage materiale i udenlandske biblioteker og arkiver og at han således i realiteten var afskåret fra at foretage en nøjere undersøgelse af forholdet mellem koncept og originalbrev.

Hans Grams problemer med at få Ole Worms brevveksling med Thomas Bartholin til at falde på plads blev ikke mindre, da han under sit udgiverarbejde stødte på et originalbrev skrevet af Thomas Bartholin og adresseret til Ole Worm. Det pågældende brev forelå allerede udgivet i Thomas Bartholins brevsamling *Epistolæ Medicinales*, men rigtignok i en version, der på mange ikke uvæsentlige punkter afveg fra det originalbrev, Gram havde i hånden. Det forhold mener Hans Gram at kunne forklare på følgende måde:

Crediderim Thomam Bartholinum, cum raptim & ex tempore scriberet multas epistolarum, quas ad Wormium aliosque mittebat, ut indicia cum alia tum ipsi in autographis characteres literarum &

ductus velocissima manu ... ostendunt, argumenta tantum earum in adversariis ac antigraphis suis consignata retinuisse, ex quibus postea, cùm statuisset Wormii responsorias ... Epistolis â se vulgandis ... inserere, novam Epistolam ... conflaverit.⁵

Det fremgår med andre ord, at også Thomas Bartholins konceptbog har indeholdt ufærdige skitser og at Bartholin, der ifølge Gram aftrykte Ole Worms breve til sig selv efter den renskrevne version, han havde modtaget, nu publicerer et så at sige nyskrevet brev til Ole Worm skabt på baggrund af en ufuldstændig kladde.

Når Hans Grams forklaringsforsøg ikke er i stand til at overbevise, skyldes det, at Thomas Bartholin i den periode, han korresponderede med Ole Worm, efter eget udsagn for det meste slet ikke anvendte kladdebog, men forfattede sine breve *ex tempore*.⁶ Hertil kommer, at Thomas Bartholin, da han i begyndelsen af 1660'erne forberedte udgivelsen af sine breve, havde adgang til Ole Worms efterladte brevsamling og dermed også til det pågældende originalbrev, som han derfor kunne have reproduceret i den form, hvori det forelå, hvis han da ellers havde ønsket det.

Når Thomas Bartholin ikke har udgivet sine svarbreve i deres oprindelige version, men undertiden både sprogligt og indholdsmæssigt har givet dem en anden udformning, skyldes det forhold og overvejelser, som han redegør for i forordet til tredje centurie eller samling af sine *Epistolæ Medicinales*, der udkom i 1667:

Non ægrè ferent amicæ mentes ... si responsionibus meis non pauca hic, forsân etiam diversa viderint esse addita. Hanc enim mihi licentiam condonari velim, qvôd interdum novas substituerim, si qvando vel amanuensium exemplaria deessent vel dignæ lectoribus aliis epistolæ. Hinc plerisqve meis velut condimenta in Medicæ exercitatione obvias Historias vel ab amicis Naturæ Consiliariis communicatas inserui, ut gratior familiaris esset pagina.⁷

Bartholin beder altså om pennevennernes forståelse for, at de publicerede svarbreve indeholder enten nogle mindre tilføjelser eller også måske næsten har fået nyt indhold, så at ligheden med det oprindelige svarbrev ikke længere er særlig stor. Som den ene af grundene til denne nok også dengang lidt overraskende disposition anfører han åbent og ærligt, at han i visse tilfælde har set sig nødsaget til at forfatte helt nye svarbreve, fordi han havde undladt at skrive kladde og ikke længere havde erindring om, hvad

han faktisk engang havde skrevet. Den anden bevæggrund til at foretage en redaktion er hensynet til læserne. Bartholin er fuldtud opmærksom på, at når det private brev går hen og bliver offentligt, er forudsætningerne for det ændret radikalt, og det er nødvendigt, erkender han, bl.a. at krydre fremstillingen med underholdende historier og beretninger, hvis man vil være sikker på, at brevene skal falde i god jord hos en bredere læserskare.

Når man i dag sammenholder Thomas Bartholins svarbreve med de trykte og af ham selv reviderede versioner, finder man kun i ganske få tilfælde, at det originale svarbrev er blevet ændret så radikalt, at der næsten foreligger et helt nyt brev. Som et eksempel herpå henviser jeg til nr. 1a og 1b, som hver for sig bringer begyndelsen af et brev, som Bartholin i 1662 skrev til sin gamle ungdomsven, polyhistoren Aprosio Vintimiglia i Italien.

1a

Til Aprosio Vintimiglia i Venezia. 24.2. 1662.⁸

Vir Religiose & Reverendissime,

Summam mihi lætitiam attulerunt literæ desideratissimæ scriptæ X. Nov. 1661, ex quibus commodè mihi allatis vivere Te & valere magna cum voluptate intellexi, nec minus altero nuncio affectus sum, quod nostri adhuc servaveris memoriam. Albo calculo hunc diem notavi. Quamquam enim multi iam effluxerint anni, ex quo nihil literarum vel dederim vel acceperim ob remotorum locorum difficultatem, tamen Vintimigliæ mei candidus animus, humanitas incredibilis & amicitia haud fucata animo meo semper insedit & ante oculos versata est. Tibi interea, Rev. Pater, quod cuncta ex animi sententia fluxerint & amplissimi Romæ honores obtigerint, gratulor publicoque nomine jam gaudeo, quod patriæ tuæ redditus in edendis varij argumenti libris occuperis, quibus nomen tuum ad posteritatem diffundas.

1b

Angelico Aprosio Vintimiglia, Genoam.⁹

Lectis Tuis humanissimis literis rediit mihi animus & revixit ingenti rigida hyemis frigore penè extinctus. Gaudeo quod adhuc vivas valeasque, utinam diutissimè, in literarum vestrarum, quibus assidue magna fama

vacas, solatium. Nos valemus & cum fratribus tui memoriam semper recolimus. Salutant illi Te perofficiosè, qvi inter vivos sunt. Sextus enim frater *Jacobus Bartholinus*, designatus olim in Academiâ Regia & Equestri Sorana Professor Historiarum, ante plusculos annos in Germania qvum reditum in patriam meditaretur, doloribus colicis confectus obiit. Ante obitum tamen Ebræorum nonnullos Magistros publica luce donavit in lingvis orientalibus perfectissimus, qvos Tibi in fasciculo mitto, ut videas nec illum Bartholinum ignotum vixisse, & si fata vitam illi prorogassent, qvamplurima in schedis relictâ promisisse.

Som det ses, bruger originalbrevet (1a) megen plads på at give udtryk for oprigtig glæde over, at forbindelsen med en gammel ven er genoptaget og at det er gået ham godt her i livet, medens den reviderede version på det punkt fatter sig i korthed for i stedet at kaste sig ud i en vidtløftig omtale af Bartholins broder, orientlisten Jakob Bartholin.¹⁰ Broderen omtales imidlertid slet ikke i originalbrevet, men hentes ind i den reviderede version – det offentlige brev – ikke blot fordi det lærde europæiske publikum antages at være interesseret i at høre om den afdøde slægtnings liv og arbejde, men også fordi Thomas Bartholin selv ønskede at sætte sin forresten allerede i samtiden ret ukendte broder et mindesmærke.

Inden vi forlader brevet til Apro시오, må jeg fortælle, at af de i dag eksisterende Bartholinbreve er dette det eneste, hvor Thomas Bartholin giver sig selv lov til at udtrykke oprigtige og varme følelser over for et andet menneske. Når det private brevs ægte hjertevarme ikke kommer til udtryk i den bogtrykte brevversion skyldes det, hvad der har overrasket mig, en redaktionel beslutning, som Bartholin i forordet til de to første brevsamlinger selv annoncerer således: »Id qvamqvam proprium epistolæ sit & germanum, veris affectibus plenum, publica tamen luce indignum censeo«.¹¹

Det er således hans synspunkt, at personlige tanker og følelser, som det jo er normalt at give udtryk for i et privatbrev, skal redigeres bort, når det pågældende brev offentliggøres. Han begrundet ikke sin opfattelse nærmere, men jeg formoder, at den er overtaget fra datidens brevteori snarere end den skal tages som udtryk for den nordiske mands traditionelle ulyst til at give udtryk for sine personlige følelser – eller *veri affectus* – som Bartholin så udmærket kalder dem. Vi har dermed fået forklaringen på, hvorfor en del af brevene i den trykte Bartholinske brevsamling er præget af en ejendommelig rigiditet.

2a

*Til Ole Worm i København. 31.3. 1642.*¹²

Id hactenus silentio involvi non semel in Gallia Tituli et Inscriptionis ordinem turbasse multos et extemporanei joci de Aureo Principis Cornu festivioribus ingeniis materiam ministrasse, ut sunt ad captiunculas prompti leviorum animi.

2b

Faceta alia ingenia nescio quid de cornu aureo jocantur.¹³

I 2a og 2b viser jeg, at Bartholin under redaktionen af sine egne breve også forkortede dem og i dette tilfælde så drastisk og omfattende, at læseren af den reviderede version næppe forstår, hvad sagen egentlig drejer sig om. Det er først ved læsningen af originalbrevet man begriber, at Ole Worms afhandling, som bærer titlen *De aureo Domini Christiani Qvinti ... cornu*¹⁴ og beskriver fundet af et guldhorn i Danmark fra omkring det fjerde århundrede e. Kr., har givet anledning til munterhed i Frankrig, fordi man dér ved en ændring af ordfølgen i værktitlen til *De Aureo Principis Cornu* spøgende mente at vide, at bogen handlede om arvefølgeren prins Christian af Danmark, der var blevet gjort til hanrej!

3a

*Til Marcus Aurelius Severinus in Napoli. 17.9. 1643.*¹⁵

Apud Columellam igitur pro *vipera* legendum *uiuerra* censuit Vir Summus Petrus Victorius, quod an recte ab alio nolim exquirere quam à Severino nostro, Naturæ arbitro & intimiori mysteriorum eius scrutatore, cui perennaturam tantæ famæ vitam ex meritis uoueo, virtutum eius sincerus amator

et Cultor indefessus

Thomas Bartholinus

Casp. f.

Pat. 17. Sept. 1643.

3b

Apud Columellam igitur pro *vipera* legendum *uiuerra* censuit Vir Summus Petrus Victorius, quod an rectè ab alio nolim exquirere quam à Severino nostro, Naturæ arbitro & intimiori mysteriorum eius scrutatore, cui perennaturam magnæ famæ vitam ex meritis uoueo, eruditionis illius indefessus cultor. Officiosissimam salutem nomine meo nunciabis Cl. Viro Mario Schipano, Parentis amico veteri, quem lætus humanis adhuc interesse accepi, utinam diu. Scripsi Pat. XVII. Sept. 1643.

T.T.

Thomas Bartholinus.¹⁶

I 3a og 3b bringer jeg afslutningen på et brev, som Bartholin i 1643 skrev til den neapolitanske læge Marcus Aurelius Severinus. Selve den reviderede version følger bortset fra nogle småændringer – *tantæ* er erstattet af *magnæ* og det omfattende *virtutum* indsnævres til *eruditionis* – nøje originalbrevet, men i slutningen af brevet findes der en tilføjelse, hvorved Bartholin håber at kunne sone den undladelsessynd, han begik, dengang han som ung mand i 1643 glemte at bringe en hilsen til sin faders gamle ven Mario Schipano. Hilsenen kommer nu – med 20 års forsinkelse. At både brevets adressat og faderens ven for længst er afgået ved døden er uden betydning, for med denne tilføjelse foreligger omsider brevet, således som den unge Thomas Bartholin burde have skrevet det. Jeg gør opmærksom på, at man kan finde tilsvarende supplementer i andre af Bartholins trykte breve.

4a

Til Johan Scheffer i Uppsala. 20.10. 1662.¹⁷

Quid sentias de Pygmæorum Historia lib. XV. cap. 29. consignata, nisi grave sit, indicabis. Fabulisne accensenda? Certè fabulosi Dij fabulæ huic ibi immiscentur.

4b

Quid sentias de Pygmæorum Historia lib. XV. cap. 29. Æliani consignata, nisi grave sit, indicabis. Fabulisne annumeranda? Certè fabuloso ævo contigit, quia Dii Deæque fabulæ huic immiscentur.¹⁸

I 4a bringer jeg et udsnit af et brev til den bekendte Johan Schefferus i Uppsala, hvor Bartholin udbeder sig hans mening om den pygmæbeskrivelse, der findes hos den græsk-romerske historieskriver Ælian. I originalbrevet var Ælians navn indforstået udeladt, men i den reviderede version indsættes det fornuftigvis til læserens orientering. Vi ser også, at originalens lidt sjældne *accensenda* erstattes med det mere gængse *annumeranda*. Den slags rettelser, hvor et sjældent forekommende ord erstattes af et mere almindelig brugt, antræffes hyppigt i brevene. I slutningen på 4a bemærker man, at den tanke, der søges udtrykt med *certè fabulosi Dij fabulæ huic ibi immiscentur*, først formuleres tydeligt og klart med den reviderede versions *Certè fabuloso ævo contigit, quia Dii Deæque fabulæ huic immiscentur*.

5a

Operæ nostræ Typographica in epistolis meis desudant et in Diatribe de Pulmonum Substantia & Motu, celerrimo calamo, qui meus est mos, nudius tertius conscripta.¹⁹

5b

Operæ nostræ Typographica in epistolis meis desudant et in Diatribe de Pulmonum Substantia & Motu, calamo extemporaneo, qui meus est mos, nudius tertius conscripta.²⁰

I samme brev – jeg henviser til 5a – omtaler Thomas Bartholin et par af sine litterære arbejder, som i skrivende stund befandt sig i trykken. Til skriftet om lungerne følger han den oplysning, at det blev færdiggjort for et par dage siden og det *celerrimo calamo*,²¹ »for sådan plejer jeg jo at arbejde«, betror han sin ven Scheffer. For den, der har læst nogle af Bartholins bøger, kommer indrømmelsen ikke som den store overraskelse, men bestyrker formodningen om, at Thomas Bartholin nok ikke altid har bevilget sig den nødvendige tid til udarbejdelsen af sine skriftlige arbejder. Bartholin udtaler selv et sted,²² ganske vist med henblik på sine egenhændige breve, »bis non scribo, vix bis lego«. Jeg tror imidlertid, at dette udsagn generelt beskriver Bartholins arbejdsmetode, og at det til en vis grad også kan forklare, hvorledes det har været muligt for én enkelt mand at efterlade sig en så uhyre og alsidig litterær produktion, der omfatter henved 100 arbejder.

Af 5b fremgår det, at Thomas Bartholin efter at have genlæst, hvad han i sit privatbrev betroede Scheffer, er blevet betænkelig ved den oprindelige og åbenhjertige formulering *celerrimo calamo* og har fundet, at den hellere måtte nedtones til det mere harmløse *calamo extemporaneo*,²³ så at ingen i den lærde verden skulle høre ham offentligt vedgå, at hans bøger blev til i huj og hast.

6a

Hafniæ XX Octobr. MDC LXII, qui mihi ante annos XLVII natalis fuit.

T.T.

Thomas Bartholinus.²⁴

6b

Hafniæ XX Octobr. MDC LXII.

T.T.

Thomas Bartholinus.²⁵

Med 6a er vi kommet frem til slutningen på brevet og her meddeler Bartholin, forekommer det mig, meget rørende, at han faktisk har siddet og skrevet brevet til Scheffer på selveste sin fødselsdag, som er den 20. oktober. Denne private og også lidt sentimentale notits overlevede ikke i den reviderede version, fordi følelser eller *veri affectus*, således som vi tidligere har set, alene var forbeholdt det private brev.

Efter at vi nu ved selvsyn har konstateret, at Thomas Bartholin med henblik på udgivelse redigerede sine egne breve, må man naturligvis gøre sig den overvejelse, om han mon ikke også underkastede de breve, han selv havde modtaget, et kritisk eftersyn, inden de blev befordret til trykken. Det er tankevækkende, at Thomas Bartholin hverken i et af forordene til sine trykte breve eller andetsteds har udtalt sig om denne vigtige sag. Jeg skal i det følgende søge at besvare dette spørgsmål.

7a

*Fra Marcus Aurelius Severinus. 30.5. 1643.*²⁶

Hactenus de his carptim & compendiosè, qvæ tu, syavissime Bartholinæ ... commode valcbis exercere ac dilatare.

7b

Hactenus de his carptim & compendiosè, qvæ tu, sapientissime Bartholine ... commode valebis exercere ac dilatare.²⁷

I det første eksempel (7a) har Bartholin fjernet det noget varmbloedige *svavissime*²⁸ – den tiltaleform yndede man bestemt ikke i de lærde kredse højt mod nord – og erstattet det med det akademiske og helt ufarlige *sapientissime*.²⁹

8a

Amorem mei fove in dies viridiorem.³⁰

8b

Amorem mei fove foveqve Clarissimorum Virorum Veslingi & Rhodi gratiam.³¹

Noget tilsvarende kan iagttages i 8a, hvor det meget følelsesladede *in dies viridiorem*³² er redigeret væk og erstattet med en hilsen til to personer, som brevskriveren efter Thomas Bartholins opfattelse burde have vist sin agtelse. Den efterfølgende tekstprøve, hvor det kraftigt betonedes *cuiquam* erstattes med det mere almindelige *alicui*, indeholder ligeledes et tekstsupplement, som for den udenforstående læser skal klargøre baggrunden for Severinus' anmodning til Bartholin om at optræde som medlemmand.

9a

*Fra samme. 20.2. 1645.*³³

Rogabaris, ut cuiquam Amico Lugdunensi Docto Viro commendares editionis meæ castigationem.

9b

Rogabaris, ut alicui Amico Lugdunensi Docto Viro commendares editionis meæ castigationem. Tuo isthoc officio plurimum opus est.³⁴

10a

Fra samme. 15.10. 1643.³⁵

Si condonent id liberi perturbationibus.

10b

Si condonent id liberi à perturbationibus.³⁶

11a

Fra samme. 1.7. 1643.³⁷

Nisi meus me animus meque dissertatio fallant.

11b

Nisi meus me animus meque dissertatio fallunt.³⁸

I 10 og 11 forekommer der nogle mindre sproglige rettelser, som jeg på dette sted skal undlade at berøre, da de vel kommenterer sig selv.³⁹ I stedet vil jeg kort omtale nr. 12.

12a

Fra samme. 13.4. 1643.⁴⁰

Judicium meum quoddam quod de Harvei monumine feceram.

12b

Judicium meum quoddam quod de Harvei monumento feceram.⁴¹

Læseren præsenteres her for substantivet *monumen*, som Bartholins penneven Marcus Aurelius Severinus må have fundet hos grammatikeren Priscian,⁴² hvis han da ikke selv har dannet det.⁴³ Da den singulære form måske kunne skabe usikkerhed om, hvad den lærde brevskriver ønskede at udtrykke – han sigter jo til William Harveys epokegørende afhandling om blodkredsløbet – har Bartholin i det offentlige brev indsat normalformen *monumentum*.

13a

Fra Thomas Reinesius. 22.4. 1657.⁴⁴

Sin autem propter verecundiam suam minus se Tibi obtulit.

13b

Sin autem propter verecundiam suam Tibi se minus obtulit.⁴⁵

I nummer 13, som er det sidste tekstudtog, jeg bringer, gives der eksempel på den hyppigst optrædende korrektion i Thomas Bartholins breve: Ændring af ordstillingen.

Vi har nu ved selvsyn forvirket os om, at Thomas Bartholin med henblik på udgivelse redigerede ikke blot de breve, han selv havde skrevet, men også dem, han havde modtaget. Hans redaktion af de modtagne breve kunne man sammenfatte på omtrent følgende måde:

- 1) Der foretages sproglige rettelser, som tilstræber enten tydelighed, forståelighed og nøjagtighed eller blot har karakter af normalisering. Forbilledet er naturligvis klassisk latin.
- 2) Ordstillingen ændres.
- 3) Har brevskriveren givet udtryk for varme personlige følelser over for adressaten, vil disse tilkendegivelser ofte, men ikke konsekvent, være bortredigeret i det offentlige brev.
- 4) Teksten suppleres med mindre tilføjelser, som har forklarende eller uddybende karakter eller også indfører personer, som brevskriveren efter Bartholins opfattelse burde have omtalt.

Det skal her betones, at supplementerne normalt er foretaget med nænsom hånd og i fuld respekt for afsenderen. Jeg gør samtidig opmærksom på, at der ikke findes eksempler på, at Bartholin ved udeladelse af længere passager i det modtagne brev har bortcensureret meninger eller synspunkter, der ikke var ham tilpas. Han er med andre ord loyal over for sit forlæg.

Når det er sagt, må jeg skynde mig at sige, at det, jeg netop har anført, slet ingen gyldighed har for de breve, Bartholin modtog fra sin morbror Ole Worm. Det er et iøjnefaldende paradoks, at brevene fra den mand, som han respekterede så højt, har Bartholin, da han udgav dem, i

flere tilfælde behandlet næsten respektløst. Jeg kan ikke her komme nærmere ind på dette forhold, men vil begrænse mig til at fortælle, hvad der efter min opfattelse kan være forklaringen: Da Thomas Bartholin i begyndelsen af 1660'erne forberedte sin brevdugave, havde han ikke længe de breve, han gennem årene havde modtaget fra Ole Worm. Dog gen fandt han dem alle i Ole Worms efterladte konceptbøger, og netop den omstændighed, at denne afsenders breve kun forelå i kladde, har bevirket, at Bartholin ikke, som ellers, har følt sig forpligtet af forlægget, men mente at kunne behandle det med stor frihed.

Men nu tilbage til Thomas Bartholins egenhændige breve! Ved redaktionen af dem har Thomas Bartholin fulgt de retningslinjer, han havde opstillet for de modtagne breve, men vi kan derudover konstatere, at han enten udbygger eller forkorter sin fremstilling, så at budskabet fremstår mere tydeligt og klart. Den afgørende forskel i redaktionen af fremmede og egne breve består imidlertid deri, at han lejlighedsvis forholder sig meget frit til sit oprindelige brev, idet han omarbejder det så kraftigt, at man må sige, der foreligger en helt ny version.

I indledningen omtalte jeg den danske filolog Hans Gram og hans synspunkt for nogle af de Bartholinske breves tilblivelse. Jeg påviste, at han med megen energi søgte at bortforklare det, han efter min formodning allerede havde set og erkendt, nemlig at Bartholin reviderede sine breve, før han udgav dem. Baggrunden for Grams forgæves bestræbelser var antagelig en dyb skuffelse over, at en europæisk berømtthed som Thomas Bartholin ikke udgav sine breve i den form, hvori de oprindelig forelå. Til trøst for Hans Gram og dem, der i den forbindelse har talt om »datidens ikke så stramme udgivermoral«,⁴⁶ er der grund til at minde om, at Thomas Bartholin befinder sig i godt selskab. Allerede Plinius den Yngre gjorde det, Sidonius Apollinaris gjorde det også, og alle de mange, der efter dem sidenhen selv forestod udgivelsen af deres egen korrespondance, gjorde det samme: De redigerede omhyggeligt deres breve, før de lod dem udgive. At forvente, at Thomas Bartholin skulle have sat sig udenfor denne ældgamle og ærværdige epistolografiske tradition, der mig bekendt har holdt sig levende til vore dage, er efter min opfattelse ikke rimeligt og forresten da heller ikke sandsynligt.

For mig som udgiver af de Bartholinske breve⁴⁷ har det selvsagt ikke været uproblematisk, at en del af brevene til eller fra Thomas Bartholin findes i to versioner. I et forsøg på at løse dette problem besluttede jeg mig først for at oprette et tekstkritisk apparat, hvor de af Bartholin foretagne tekstindgreb kunne opregnes. På *Konferanse om udgivelse av brev*

og dagbøger, som var arrangeret af Nordisk Netværk for Edisjonsfilologer og afholdt i Lysebu, Oslo den 17.-19. oktober 1997, fremlagde jeg dette sammen med de overvejelser og observationer, der er bragt ovenfor; jeg vil gerne understrege, at der alene er tale om en *Prodromus* eller *foreløbig meddelelse*, som bygger på en kursorisk gennemgang af en del af brevmaterialet. En fuldstændig studie må vente, indtil alle de Bartholinske breve, som foreligger enten i original, afskrift eller koncept, er blevet kollationeret mod de breve, som Thomas Bartholin selv lod publicere. På konferencen præsenterede jeg deltagerne for en tekstprøve, hvor den Bartholinske tekstversions afvigelser fra forlægget var forvist til apparatet.⁴⁸

Accedit Oppianus, qui⁴⁹ L. 5. de Piscib. Ἵ Coluber, inquit, aliquando nidum hirundinis invadit, ut pullos eius devoret, qui idem rei repetiit Ἰξευτικῶν I^o.⁵⁰ Ab his non dissentit Aelianus, qui Ἵ libro 8 de⁵¹ animal. 13 de Jaculo serpente disserens ait: *Persæpe etiam correpens in arborem ascendit*. Qui et alibi draconem mensa conscensa epulantem commemoravit. Est & in Anthologiæ l. 13. Epig. postremo Poëta, qui conscendentis in arborem aspidis meminit.

Ad hos Constantinus Ἵ in Geoponicis, non fas esset, ait, negotium serpens, si 4 illis angulis inscripseris hanc vocem Ἀδῶ, immo vero foribus etiam, si illas habet⁵². Id⁵³ rei non ignoravit Epiphanius, qui l. 1 tom. 2. contra Hæreses narrat Ἵ Physicorum nescio quorum traditione myoxum,⁵⁴ id est gliris, partos catulos à viperis venatione corripit.⁵⁵

Blandt konferencens deltagere herskede der delte meninger om dette forsøg: Den klassiske filolog var godt tilfreds, medens andre, der ikke havde samme ubesværede forhold til latinske tekster, foreslog en fuldstændig udgivelse og oversættelse af de to tekstversioner, subsidiært en oversættelse af teksten i det kritiske apparat.⁵⁶

Den udgave af Thomas Bartholins breve, som jeg har under udarbejdelse, ser det som sit formål, at teksterne skal nå ud til alle, der interesserer sig for medicinens og videnskabernes historie; af samme grund oversættes hvert eneste brev til engelsk.⁵⁷ For at leve op til den målsætning arbejder jeg på den måde, at hvor Bartholins tekstindgreb begrænser sig til f.eks. ændring af ordstillingen eller erstatning af et sjældent ord med et mere almindeligt, bliver disse beskedne afvigelser, som jo ingen betydning har for udformningen af oversættelsen, noteret i det kritiske apparat. Anderledes forholder det sig, når Thomas Bartholin går mere radikalt til

værks, således som tilfældet er i den tekstprøve, jeg netop har bragt. Hans redaktionelle indgreb er her så omfattende og væsentlige for indholdet, at det ud fra hensynet til den ikke-filologiske læser bliver nødvendigt at bringe den Bartholinske tekstversion fuldstændigt og med en dertil hørende engelsk oversættelse. Først på den måde – og kun på den måde – får også han, den »almindelige« læser, indsigt i væsentlige tekstforhold, som formidlet via det traditionelle tekstkritiske apparat ellers ville være forbeholdt den klassiske filolog.

Det er en beklagelig kendsgerning, at kendskabet til de klassiske sprog er støt vigende. Jeg finder, at vi som udgivere på alle tænkelige måder bør søge at afbøde følgevirkningerne af dette uafvendelige faktum.

Noter

1. Den udgave, som fraset fortalen, anmærkningerne og registret lå færdigtrykt i 1728, gik næsten helt til grunde ved Københavns brand samme år, og udgivelsen blev først gennemført i 1751, 3 år efter Hans Grams død, på initiativ af Luxdorph, Langebek og Hielmstjerne. Titlen på brevudgaven lyder: *Olai Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ*. Den indeholder 1034 breve; henvisninger nedenfor til *Gram nr. xx* refererer til et brev i denne udgave.
2. Det Kongelige Bibliotek, Gl. kgl. S. 3119^b, 4°, fol. 90^r. Grams bemærkning vedrører Thomas Bartholin, *Epistolæ Medicinales* (herefter forkortet: *epist.*) 1,4 (= Gram nr. 653).
3. Gl. kgl. S. 3119^b, 4°, fol. 97^v. Hans Gram sigter til Thomas Bartholin, *epist.* 1,6 (= Gram nr. 660).
4. H. D. Schepelern, *Breve fra og til Ole Worm*, bind 1, København 1965, s. X. Den af Niels W. Bruun foretagne undersøgelse er endnu ikke publiceret.
5. Gl. kgl. S. 3119^d, 4°, nr. 5, fol. 1^v. Den bearbejdede version kan ses Thomas Bartholin, *epist.* 1,5 (= Gram nr. 659).
6. Thomas Bartholin, *epist.* 4,58 s. 368 forklarer, at når han i de to første brevsamlinger, som omfatter perioden 1639-1660, selv kun er repræsenteret med ganske få egenhændige breve, skyldes det, at han for det meste ikke var i besiddelse af nogen koncept eller kopi. Han lover fremover at være mere omhyggelig, men det er antagelig blevet ved løftet (»Posthac tamen cautior ero, quanquam repetitum calamum non mercantur, qvæ stans pede in uno sæpe ef-fudi«). I øvrigt havde Bartholin allerede i forordet (fol. a6^v) til den brevudgave, som udkom i 1663 (*Epistularum Medicinalium ... Centuriæ I & II*), gjort sin læser opmærksom på dette forhold. Se også note nr. 7.
7. Fol. a3^v sq. Jeg antager, at det nedenfor i fortalen til tredje centurie anførte *amanuensium exemplaria* ikke dækker over andet end Bartholins egne private brevkoncepter. Der foreligger nemlig intet, som giver grund til den anta-

- gelse, at Bartholin skulle have ført sin private korrespondance med bistand af sekretær. Det betyder på den anden side, at Bartholin stadigvæk ikke har gjort det til en fast regel at opbevare sine brevklander – i det omfang han overhovedet skrev dem. Se også note 6.
8. Genova, Biblioteca Universitaria, Ms E. VI. 4. (10), fol. 137^r (originalbrev).
 9. Bartholin, epist. 4,48 s. 319.
 10. Han var født i 1623 og døde i 1653 under et studicophold i Heidelberg. Jakob Bartholin er ikke optaget i den seneste udgave af *Dansk Biografisk Leksikon*.
 11. *Thomæ Bartholini epistolarum medicinalium Centuria I & II*, Hauniæ 1663, fol. a4^r sq. Perioden fortsætter: »nisi vel à Magnis Viris, quorum etiam præcipitatas voces admiramur, profectum, vel ad comparandam eloquentiam fuerit comparatum«.
 12. Det kongelige Bibliotek, Gl. kgl. Saml. 3119^d, 4°, nr. 6a, fol. 1^r (originalbrev).
 13. Bartholin, epist. 1,19 (= Gram nr. 679) s. 94.
 14. Bogens fuldstændige titel er *De aureo Domini Christiani Quinti, Daniæ, Norvegiæ etc. electi principis, cornu diss.* Den udkom første gang i København 1641 og blev siden genoptrykt i Worms *Danicorum monumentorum libri sex*.
 15. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum epist. amœbaeae vol. 70, fol. 43^r (afskrift).
 16. Bartholin, epist. 1,40 s. 179.
 17. Uppsala, Universitetsbiblioteket, G 260a, fol. 18^r (originalbrev).
 18. Bartholin, epist. 4,37 s. 216.
 19. fol. 18^v.
 20. s. 217.
 21. dvs. 'med hastig pen'.
 22. *Thomæ Bartholini epistolarum medicinalium Centuria I & II* fol. a6^v. Citatet, som Bartholin tilskriver Justus Lipsius, kan gengives således: 'Jeg skriver aldrig kladde, og hvad jeg skriver læser jeg kun én gang.'
 23. egentlig 'med improviseret pen' dvs. uden at skrive kladde først.
 24. fol. 18^v.
 25. s. 217.
 26. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum epist. amœbaeae vol. 70, fol. 40^r (koncept).
 27. Bartholin, epist. 1,68 s. 284.
 28. dvs. 'sødeste'.
 29. dvs. 'viscste'.
 30. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum epist. amœbaeae vol. 70, fol. 40^r (koncept).
 31. Bartholin, epist. 1,68 s. 284.
 32. dvs. 'den kærlige hengivenhed, jeg nærer for dig, skyder hver dag nye skud'.
 33. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum Epist. amœbaeae vol. 68, fol. 7^v (koncept).
 34. Bartholin, epist. 1,65 s. 268.
 35. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum Epist. amœbaeae vol. 70, fol. 44^v (afskrift).

36. Bartholin, epist. 1,41 s. 180.
37. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum Epist. amoebaeae Vol. 70, fol. 52^v (afskrift).
38. Bartholin, epist. 1,35 s. 140.
39. Severinus har oprindeligt ladet adjektivet *liber* ('fri') forbinde med ablativ til angivelse af, hvad man er fri for, medens Bartholin i sin stadige bestræbelse på tydelighed tilføjer præpositionen *a*. I 11a optræder en ikke helt velbegrundet konjunktiv (*fallant*), som Bartholin erstatter med indikativten *fallunt*.
40. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum epist. amoebaeae vol. 68, fol. 12^v (koncept).
41. Bartholin, epist. 1,31 s. 128.
42. Prisc. gramm. II 126,4 findes formen *monimen*.
43. Marcus Aurelius Severinus ynder i sine breve at anvende sjældent forekommende ord og vendinger.
44. Gotha, Schloss Friedenstien, Chart. B, fol. 33^v (koncept).
45. Bartholin, epist. 2,89 s. 697.
46. H. D. Schepelern, *Breve fra og til Ole Worm*, bind 1, København 1965, s. X. Den første, som er opmærksom på, at Thomas Bartholin har redigeret sine udgivne breve, er medicinhistorikeren J. W. S. Johnsson. I sin artikel 'Nogle Breve fra Thomas Bartholin til Ole Worm', som er publiceret i *Thomas Bartholin ... Mindeskrift paa 300 Aarsdagen for hans Fødsel*, København 1916, konstaterer han (side 22) rigtigt – om end den indskrænkning, han foretager, er forkert – at »en Del af Brevene, nemlig saadanne, som har indeholdt Bidrag til Forstaaelsen af et eller andet videnskabeligt Spørgsmaal, er blevne omarbejdede, inden de gik i Trykken«. Johnsson demonstrerer klart i artiklen, at hans evne til at udgive latinsprogede breve ikke kan vurderes lige så højt som hans øvrige medicinhistoriske virksomhed, og det er antagelig grunden til, at hans rigtige påvisning er blevet overset af Bartholin-forskningen.
47. Projektet 'Udgivelse af alle kendte breve til eller fra Thomas Bartholin', som modtager støtte fra Carlsbergfondet, blev påbegyndt i foråret 1994 og er nu så vidt, at den latinske tekst er konstitueret og en engelsk oversættelse af brevene er under udarbejdelse.
48. I nedenstående apparat betegner *Bartholin*² den tekst, som Thomas Bartholin publicerede i sine *Epistulae Medicinales*.
49. Laur. Lippio interprete *add. Bartholin*²
50. $\cap$ Et veluti serpens, qui tigno nactus ab alto/ Altis est verna pullos sub tecta sonantes/ Mactat & occisos subicit sub dentibus artus *Bartholin*²
51. $\cap$ *om. Bartholin*²
52. $\cap$ de Agricultura Lib. 14. Cap. 5. Serpentes non infestabunt columbarium, si in quattuor anglos columbarii inscripseris *Bartholin*²
53. Adam *post id scripsit Bartholin*²
54. *myoxi Bartholin*²
55. *Fra Marcus Aurelius Severinus i Napoli*. 15.10. 1643. Rom, Biblioteca Lancisiana, M. A. Severini & aliorum epist. amoebaeae vol. 70, fol. 45^r (afskrift).

Bearbejdet version Bartholin, epist. 1,41 (*De Vipera scandente apud Colu-
mellam Responsio*).

56. Jeg har nærmere overvejet dette uortodokse forslag; det ville, tror jeg, foruden oversættelsen af teksten i det kritiske apparat yderligere kræve nogle forklarende anmærkninger af hensyn til den ikke-filologiske læser, og disse ville antagelig være så pladskrævende, at ideen allerede af den grund måtte opgives.
57. Det er planen, at den engelske oversættelse bringes på udgavens højre side, medens det latinske forlæg befinder sig på venstre side.

Patriotisk dannelse og biedermeier-idyl

Ved 200-året for Henrik Hertz's fødsel

Af Torben Hamann Hansen

Det er blevet sagt, at den danske guldalder sluttede i 1848; en naturligvis for kategorisk betragtning, som dog rummer den sandhed, at netop dette år i øvrigt markerer en radikal forandring af de politiske omstændigheder, som i mere eller mindre rigoristisk form havde været fremtrædende siden statskuppet i 1660. En forandring, som egentlig ligger uden for guldalderverdenens horisont og på ingen måde er dens fortjeneste, og heri består for så vidt det ironiske i vores egen til tider højstemte omgang med dette nationale klenodie. For uanset, hvad der kan siges af positivt om denne på enhver måde usædvanlige periode i dansk kulturhistorie, så er det et klenodie, der vender ryggen til os ved samtidig at underkende den fremdrift, der med 1848 som ydre skæringspunkt betegner overgangen til en egentlig moderne politisk og samfundsmæssig tænkning. Ud over, at disse ydre kulturelle forandringer i sig selv fører til en svækkelse af hele guldalderens tankeverden, kommer imidlertid også det forhold, at en række fremtrædende kunstnere som Martinus Rørbye, J. Th. Lundbye og Christen Købke alle dør i 1848 – altså i år for 150 år siden – og i det mindste i den forstand kan man sige, at guldalderen mister en væsentlig del af sit kunstneriske bidrag netop i dette skæbneår.

At guldalderen synes at rumme anledning nok i sig selv og ikke har nødig at skulle genopvækkes eller holdes kunstigt i live gennem særlige mærkedage og jubilæer, vidner de seneste års enorme interesse og stadig tilbagevendende succesfestivaler om. Mærkedagene er der ellers i rigt mål, og skulle det endelig have manglet på anledning, kunne vi i 1998 have fejret 200-året for både H. V. Bissens, N. L. Høyens, Carl Bernhards, Thomas Overskous og Ditlev Bluncks fødsel. Også Henrik Hertz hører til denne kreds af 200-årige. Det er ganske vist aldrig lykkedes præcis at fastslå, om Hertz er født i 1797 eller -98, men en række omstændigheder har ført til den i øvrigt ikke entydigt velbegrundede antagelse, at den 25. august 1798 måtte være det rigtige tidspunkt. Hvorom alting er, kunne den formodede anledning nok i dette tilfælde motivere en rekurs til et forfatterskab, som efterhånden hører til et af de mere marginaliserede i dansk litteratur.

Anskuet i højde med guldalderens eget udsyn består Henrik Hertz's væsentligste litterære indsats – ud over de såkaldte *Gjengangerbreve* – i en endog særdeles omfattende dramatisk produktion. Fra 1827, hvor hans første skuespil *Hr. Burckhardt og hans Familie* opførtes på Det kgl. Teater, og indtil Hertz – året før sin død – i 1869 skrev sit sidste skuespil, *Et Herreselskab*, tæller hans samlede skuespilproduktion ikke mindre end 53 dramatiske arbejder, heriblandt så væsentlige stykker som *Sparekassen*, *Svend Dyrings Hus*, *Kong Renés Datter* og *Ninon*. Væsentlige i det mindste for samtiden – for selv om de kendteste af skuespillene med jævne mellemrum har været opført op til omkring 1950, er de for en stor del også bundet til deres egen tid og ville formodentlig kun have en ringe appel overfor et anderledes tilvænnet, moderne teaterpublikum. Heri er der for så vidt intet usædvanligt; den samme skæbne er overgået langt det meste af guldalderens dramatiske repertoire, hvad enten det drejer sig om værker af Oehlenschläger, Heiberg, H. C. Andersen, Hostrup eller Thomas Overskou. Alligevel forholder det sig sådan, som Paul Rubow en gang har sagt det, at Henrik Hertz hører til de af guldalderens digtere, hvis forfatterskab er »blegnet mest for eftertiden«. Dele af hans lyriske produktion – først og fremmest digtsuiten *Erindringer fra Hirschholm* – indgår vel stadig i antologier og i gymnasiepensum, men den overvejende del af forfatterskabet er i dag stort set uden bevågenhed, og kun få af værkerne har været genudgivet i dette århundrede.

Det mærkværdige og paradoksale ved denne kendsgerning – om end litteraturhistorien rummer mange lignende eksempler – ligger i, at Hertz ikke bare var en hvilken som helst digterspire. Fra 1832, hvor han trådte offentligt frem og vedkendte sig sit hidtil anonymt udgivne forfatterskab, opnåede han en solid anerkendelse og fik efterhånden status som en af sin samtids mest betydningsfulde forfattere og dramatikere. Hans digterisk udformede opsang til den litterære verden, *Gjengangerbreve, eller poetiske Epistler fra Paradis* fra 1830, og senere det store læredigt *Naturen og Kunsten* fra 1832-33 var vel i sig selv nok til at sikre denne placering, men hertil kom et i 1832 allerede etableret dramatisk forfatterskab, som i sin lyriske tone og ved den mere nuancerede og realistiske persontegning skabte en fornyelse af dansk teater. Med *Gjengangerbrevene* havde Hertz kastet et stilsikkert æstetisk program ind i den hjemlige litterære debat og heri utvetydigt stillet sig på Heibergs side over for Oehlenschläger-skolens romantiske sværmeri og subjektive idealisme. Ud over det litterært polemiske bidrag demonstrerede disse spændstigt udformede vers i Baggesens stil imidlertid også et overlegent lyrisk talent, og netop dette er of-

te blevet fremhævet som det egentligt særegne ved Hertz's litterære begavelse – også når det gælder de dramatiske værker.

Udsendelsen af de samlede skrifter var da også udtryk for den tyngde, som foreningen af det lyriske og dramatiske talent har i Henrik Hertz's forfatterskab som helhed. Oprindelig var intentionen den at samle de dramatiske værker, lyrikken og prosaværket i tre selvstændige udgivelsesrækker, som efter overenskomst med C. A. Reitzels Forlag skulle forhandles særskilt. Udsendelsen af de dramatiske værker afsluttedes i 1873, hvorimod de lyriske arbejder under titlen *Digte fra forskellige Perioder* udkom, mens Hertz endnu levede. Prosaværket, der ud over de to romaner *Stemninger og Tilstande* og *Johannes Johnsen* omfatter en lang række noveller og eventyr, foruden rejsebeskrivelser, afhandlinger og en del småstykker, genrebilleder og lignende, er til gengæld aldrig kommet i nogen samlet udgave, og det til trods for et i øvrigt relativt vægtigt omfang. Eller måske nok så meget på grund af dette omfang; forlagsberegningerne har givetvis ikke levnet plads til et sådant eksperiment i forhold til en forfatter, hvis stjerne var for nedadgående allerede inden hans død. Hertil kommer, at prosaværket uden tvivl er det, der afslører de mest tvivlsomme litterære kvaliteter i Hertz's samlede forfatterskab. Hans to eneste reelle forsøg i romangenren er således begge teatraliske, grænsende til det trivielle i den alt for nøje udregnede intrige, men herved adskiller de sig i øvrigt ikke væsentligt fra en genrel tendens blandt denne periodes tidlige afprøvninger af romanformen. Og hvad de kan savne i litterær overbevisning, giver de til gengæld i genremotivet, hvor den intime og præcist sansede hverdagsskildring sætter liv til guldalderkunstnernes interiørbilleder og til de velkendte portrætter af det københavnske borgerskab. Alene af den grund kan det være relevant at opholde sig lidt ved Henrik Hertz's romaner, men herudover er det interessant, at begge romaner har en vis sammenhæng netop med den politiske situation, som kulminerede i systemskiftet i 1848.

Stemninger og Tilstande

Stemninger og Tilstande udkom i 1839 og medførte i virkeligheden et brat – om end forbigående – tilbageslag i den ellers feterede forfatters popularitet. Som litterært værk er det da også et besynderlig konstrueret monstrum, en uskøn blanding af nøgleroman, politisk kampskrift og bie-

dermeieridyl, hvor en række teateragtige forviklinger på kærlighedens veje munder ud til de retfærdiges gunst og – naturligvis – de moralsk anløbnets forsmædelse. Mottoet at 'når enden er god, er alting godt', havde Hertz anvendt direkte i *Sparekassen* fra 1836, men i god overensstemmelse med guldalderens harmoniserende formkrav – litterært begrebet i den noget tvetydige forestilling om en poetisk realisme – kunne det imidlertid gælde hele forfatterskabet, og også *Stemninger og Tilstande* er forsynet med en sådan passende lykkelig udgang.

Romanens hovedperson og fortæller, den midaldrende og flegmatisk anlagte Thomsen, er fra sit gods i provinsen rejst til København for her at opsoge datteren til sin egen tabte og nu afdøde ungdomselskede. Dette unge og på enhver måde naturlige og fordringsløse pigebarn skulle efter sigende befinde sig i trængende omstændigheder, og det er Thomsens hensigt at indtræde som en slags formynder og således – i det man med en senere terminologi kunne betegne som en form for sublimeret driftsoverføring – at indfri den kærlighed, han som ung ikke formåede at udtrykke. Det lykkes ham at finde frem til Mathilde, som pigen hedder; i en for romanen central lokalitet agerer hun stuepige i Madam Børresens pensionat, og herfra får Thomsen hende installeret i et respektabelt og kultiveret borgerligt hjem, hvor hun kan tilegne sig den fornødne dannelse. Med forudsigelig nødvendighed forelsker han sig i denne genspejling af sin egen tabte kærlighed, og da Mathilde også fatter godhed for sin pludseligt opdukkede faderlige protégé, er det heldige udfald sikret. En afslutning, hvor forfatteren på forunderlig vis har indskrevet sin egen skæbne. Som ganske ung mand havde Henrik Hertz således forelsket sig håbløst i grosserer Nathansons næstældste datter, Hanna, og næsten som opfyldelse af romanens profeti indløstes denne kærlighed, da Hertz mange år senere i 1850 giftede sig med Hannas 20-årig niece, Louise von Halle.

Kan det for en moderne læser være vanskeligt at godtage det noget forudsigelige og stereotype handlingsmønster, som kendetegner denne roman, så havde det læsende publikum i guldalderetiden for det første ikke dette problem, og for det andet er det, vi i dag vil betragte som litterære trivialiteter, fint afstemt af romanens poetiske intensitet, af de symbolske konstruktioner og af det psykologiske motiv, som romanen sammenfatter i Goethes motto: »Was man in der Jugend wünscht, hat man im Alter die Fülle«.

Romanens væsentligste problem er da også af en helt andet karakter og har at gøre med det politiske program, der med vold og magt synes at have skullet komplettere handlingens aktualiserende samtidsbillede. I en

serie langtrukne, postulerede og utroværdigt konstruerede monologer retter Hertz via en række af romanens mandlige personer skytset mod 1830'ernes liberale bevægelse, og ikke mindst A. P. Liunges *Kjøbenhavnsposten*, der i slutningen af 30'erne redigeredes af J. F. Giødward og Orla Lehmann og hørte til de liberales førende organer. Disse indlagte brudstykker af et politisk manifest kan være interessante nok som tidsdokument og som illustration og eksempel på guldalderæstetikens politiske konservatisme. Som handlingsindslag i et episk forløb fungerer de til gengæld som en effektiv bremse og bevirker reelt, at romanen som helhed falder fra hinanden. Det er i øvrigt karakteristisk for den politiske optagethed i perioden, at kritikken hæftede sig mere ved denne del af indholdet, og *Fædrelandets* anmelder var da heller ikke sen til at udnytte romanens titel til at betegne Henrik Hertz's bagstræberiske politiske holdning som 'Forstemninger og Stilstande'.

Trods en vis øjeblikkelig opmærksomhed har *Stemninger og Tilstande* ikke senere været genudgivet i sin helhed, men det er kendetegnende for en del af den litteraturhistoriske interesse i vort eget århundrede, at det udvalg fra romanen, man udsendte i 1948, netop samlede de afsnit, der indeholder de politiske diskussioner og ellers udelod alt andet vedrørende romanens egentlige handling og intrige. At fokuseringen således er flyttet ind på det, der litterært set er romanens mest problematiske dele, skyldes, at det er i disse afsnit, romanen har en vis karakter af nøgleroman, og at udfaldene mod de liberale er lagt i munden på de mandlige gæster omkring Madam Børresens 'sluttede bord', blandt hvilke man genkender trækkene af både H. C. Andersen, Søren Kierkegaard og P. L. Møller. Nogen nøgleroman bliver der dog ikke i egentlig forstand tale om; Hertz har ikke villet give noget præcist aftryk af sine forfatterkolleger, der mere tjener som modeller for karaktertegningen, og fremstillingen af f.eks. romanens naive og romantisk anlagte Amadis er da heller ikke noget portræt af H. C. Andersen, men nok en udstilling af de karakteregenskaber, Hertz ofte havde kritiseret Andersen for, blandt andet i *Gjengangerbrevene*.

Johannes Johnsen

Også Hertz's anden roman, *Johannes Johnsen* fra 1860, er båret af den teateragtige intrige, hvor et nøje afgrænset persongalleri sættes i spil i en række forviklinger, og bindes sammen i et skæbnefællesskab, der i høj

grad bestemmes ud fra tilfældets mere eller mindre lykkelige indgriben. Alene romanens omfang – over 900 sider – gør dog dramaturgien betydeligt mere kompleks og sammensat end den relativt enkle handlingsudvikling i *Stemninger og Tilstande*. Oprindeligt udkom *Johannes Johnsen* som føljeton i Hertz's eget tidsskrift *Ugentlige Blade* fra 1858-59, og denne udgivelses- og tilblivelsesform kan vel i nogen grad forklare det novellistiske præg og den højst uensartede fortællemæssige opbygning, der i vidt omfang præger dette værk.

Romanen er inddelt i tre næsten lige store dele, der også indbyrdes har en vidt forskellig karakter. Første del foregår således i København og er nærmest udformet som én lang dramatisk eksposition, der ud over at præsentere os for personerne ridser en række grundkonflikter og intriger op og i flash-back giver baggrunden for disse samtidig med, at der etableres en vis psykologi omkring personerne. Flere af disse fremstår ellers ofte i en noget karikeret aftegning og med lidt for entydige og unuancerede motiver i forhold til det overordnede handlingsforløb.

Efter denne langstrakte optakt, hvor vi er blevet introduceret til den centrale konflikt omkring titelfiguren Johannes Johnsen, kører romanen til gengæld uhjælpelig af sporet, idet næsten hele anden del er udformet som Henrik Hertz's eget – anakronistiske – bud på en dansk fortællekreds à la *Decameron* eller *Canterbury Tales* – oven i købet med en række indlagte skæmtsomme erotiske pikanterier kopieret helt efter forbilledernes mønster. Fra romanens første del placeres to af hovedpersonerne – den ældre Johnsen (Johannes' far) og vennen inspektør Crepp – om bord på et sejlskib, der i et i øvrigt velbegrundet ærinde skal føre dem fra København til Vejle, en rejse på normalt et par dage. Kort efter afrejsen løjer vinden imidlertid af, og for at fordrive tiden begynder skibets passagerer at fortælle hinanden historier. I alt omfatter denne fortællekreds *en miniature* 7 beretninger, der blandt andet fører læseren til Linz i Øst-rig, til Sevilla og Venedig og således både får indlagt et større europæisk dannelses- og kulturrum og en form for eksotik midt i den provinsielle danske biedermeier-idyl. At disse beretninger hver især – også i pastichen – rummer åbenlyse litterære kvaliteter er der ingen tvivl om; i forhold til romanens samlede fortællemæssige økonomi forekommer de til gengæld at være en unødvendig belastning, der ikke tilfører handlingen nogen væsentlig udvikling i øvrigt.

Et andet eksempel på denne til tider forcerede udnyttelse af de fortælle-mæssige greb viser sig i en for så vidt ubetydelig deltalje, der dog efterhånden bliver temmelig markant. For at skabe variation og afveksling

i overgangen mellem romanens forskellige scener benytter Hertz således flere gange det kneb at bryde af og forlade en person i en given situation – altså noget i retning af: »medens N. N. er på vej til det og det, vil vi imidlertid begive os forud for at se, hvad der er hændt, siden vi sidst forlod ...« osv., osv. I virkeligheden jo et elegant greb, når man møder det første gang, og et greb, som skal give læseren indtryk af at være særlig indviet og på fortrolig fod med en indsigtfuld og behændig fortæller. Imidlertid lykkes det Hertz at få dette fif anbragt så mange gange i løbet af romanen, at ikke blot det elegante fordufter i utroværdig gentagelse, men at man som læser også har indtryk af at blive ført på vildspor af en vejleder uden retningssans frem for at være intimt inddraget i begivenhederne.

Romanens tredje del foregår herefter overvejende i Jylland, hvor skuepladsen for den – også hos Hertz noget overvurderede – heroiske danske indsats under krigen fra 1848-50 danner en effektfuld og farverig baggrund for en efterhånden også lidt for forudsigelig opløsning af romanens konflikter.

Såvel i sit ydre som indre skelet følger romanen det mønster, vi kender fra den traditionelle dannelsesroman, og selv om handlingen til stadighed afspores i det imponerende væld af bipersoner og sideløbende intriger, så samles trådene efterhånden omkring Johannes Johnsen og omkring udfoldelsen af det dannelsesprojekt, der er romanens centrale, litterære hensigt.

Ved romanens start træffer vi den ældre Johnsen og vennen, inspektør Crepp, der deler husholdning og agerer et noget umage forsørgerpar for Johannes og plejesønnen Fritz, som Johnsen og hans nu afdøde hustru adopterede fra en kvinde i Jylland, mens harmonien og familieidyllen endnu var intakt, og før Johnsen helt hengav sig til sine akademiske luftkasteller og bortødslede familieformuen. Bag sit lidt naragtige og distræte selvbedrag er Johnsen imidlertid et velmenende og hjertensgodt menneske og Crepp bruger da gerne løs af sit rigelige økonomiske overskud, for at vennen og de to sønner kan opretholde en acceptabel, om end beskeden social status.

Det viser sig i øvrigt senere, at plejesønnen Fritz i virkeligheden er søn af netop inspektør Crepp, som i sine yngre dage i Jylland har gjort den fattige unge pige Kirstine gravid, men aldrig rigtig vedkendt sig sit ansvar. Ude af stand til at forsørge den nyfødte måtte Kirstine overlade barnet til en moster, og fra hende adopterede Johnsen og hans kone det –

uden at kende noget til de nærmere omstændigheder, endsige til barnets biologiske forældre. Under deres fælles rejse til Jylland mange år senere træffer Johnsen og Crepp ved et rent tilfælde Kirstine, der i sin forarmelse nu er syg og døende. Sagens rette sammenhæng kommer for dagen, og Crepp, hvem hele denne affære – retfærdig som han er – har naget livet igennem, når akkurat at gifte sig med Kirstine, inden hun dør med den genfundne og i hast tilkaldte Fritz ved hånden. Romanen er fyldt med den slags fuldstændig usandsynlige og i første omgang uventede sammentræf, men efterhånden bliver det hele dog temmelig forudsigeligt, og det er åbenlyst, at de mange intriger er lagt op som en sindrigt udtænkt kabale, hvis udfald på forhånd er omhyggeligt arrangeret.

På det tidspunkt, hvor vi først træffer Johnsen og Crepp, har Johannes forladt hjemmet uden nærmere at have angivet sit opholds- eller bestemmelsessted, og et væsentligt formål med Johnsens og Crepps rejse til Jylland er da også at opspore den forsvundne søn. Straks fra romanens start er Johannes således bragt ud i den identitetsmæssige konflikt, som udgør dannelsesprojektets grundlag, og i et tilbageblik giver fortælleren os baggrunden for denne konflikt.

Johannes Johnsen er juridisk student, og for at finansiere studierne må han påtage sig at give privatundervisning for det velstående borgerskabs børn. I den anledning er han blevet ansat som huslærer for Geheimeråd Falkmanns yngste sønner og har her forelsket sig i husets yndige datter Maria, en kærlighed, som viser sig at være gensidig, men også håbløs på grund af det sociale modsætningsforhold. Da Geheimeråden ved sin ond-sindede jyske søsters mellemkomst erfarer sagens rette sammenhæng, forhenes Johannes enhver adgang til den udkårne, et forbud, han under forskellige trusler ikke vover at overtræde. Dette er romanens hovedkonflikt, der som en afgørende forudsætning indebærer, at kærligheden er uomgængelig og fast, og at de to unge elsker hinanden vedblivende og på trods af alle hindringer og forbud.

Johannes opgiver herefter sit i forvejen utilfredsstillende juridiske studium og kommer via en ung, fransk Vicomte i forbindelse med det højere diplomati i hovedstaden og med et eksklusivt, dekadent miljø, hvor han med betydeligt held kaster sig ud på hasardspillets overdrev. Den ved spillebordene hurtigt erhvervede formue sættes dog over styr igen, men som den fornuftige unge mand, han trods alt er, når Johannes at sige stop i tide og komme ud af sin forbigående ludomani uden gæld. Dette tema omkring den pludselige – og på sin vis uretmæssige – økonomiske gevinst har Hertz varieret flere gange i forfatterskabet, først og fremmest

i *Sparekassen*, hvor hele intrigen er bygget op omkring den gevinst i klasselotteriet, familien Skaarup pludselig kommer i besiddelse af, og som selvfølgelig fører mere ondt end godt med sig – en morale, som uforandret gentages i *Johannes Johnsen*.

Efter sit nederlag i både kærligheden og ved spillebordet forlader Johannes København, flakker lidt om som landmåler ved en række fynske godser og bliver på et tidspunkt medlem af en omrejsende skuespillertrup, hvor han har en vis succes blandt andet som titelfiguren i Oehlen-schlägers *Correggio*. Selv om Hertz tilhørte den kreds omkring Johan Ludvig Heiberg, Blicher havde kaldt det københavnske formskærerlaug, så bevarede han dog altid respekten for Oehlen-schläger, og denne velanbragte intertekstualitet og de stående ovationer, Johannes modtager for sin præstation, er naturligvis i lige så høj grad en ærbødig reverens for den nordiske digterkonge.

Som det turde fremgå, er det et mangesidigt talent, Hertz har ladet sin hovedperson besidde, og trods spillelidenskabens momentane udskjelser er der intet dubiøst ved hans karakter. Johannes er dybest set en god dreng, udstyret med en uangribelig retfærdighedssans, som tværs igennem hans eget famlende livtag med tilværelsens fortrædeligheder sætter ham i stand til altid at kende forskel på godt og ondt og til at bevare kærlighedens mål for øjet. Heri består til gengæld også det paradoksale og postulerede i beskrivelsen af hans karakter. I virkeligheden er han jo anbragt i en voldsom identitetsmæssig konflikt, hvor den elskede er blevet ham nægtet, og hvor han er uden retning og sikkerhed i sin tilværelse. På trods af denne konflikt er Johannes aldrig for alvor præget af tvivl, af angst eller usikkerhed, men besidder et næsten sorgløst psykisk overskud, og som en lykkens yndling kaster han sig med held ud i de mange projekter, tilfældet stiller ham overfor. I denne forstand virker han psykologisk utroværdig og er nøjagtig lige så vagt aftegnet som Antonio i Andersens *Improvisatoren*. Problemet med disse guldalderhelte er det krav om entydighed, som den ideale forestilling påtvinger personskildringen, og som ikke tillader, at man for alvor skulle kunne drage de ædle motiver eller heltens moralske karakter i tvivl. Herved opstår imidlertid også en stærkt forenklet figurtegning, som er mere tilbøjelig til at fremstille typer med letfattelige og én-dimensionelle funktioner frem for egentlig sammenhængende og psykologisk troværdige personer.

Johannes Johnsen virker da også som en sådan statisk figur, der dybest set ikke udvikler sig ud over de karakteregenskaber, han på forhånd er

designet med. Den afgørende vending i hans livsomstændigheder og fuldendelsen af hans dannelsesvej sker således heller ikke i kraft af noget uventet og personligt erkendelsesskred, men indtræffer, da et større formål pludselig åbner sig, og den nationale historie på to fronter griber ind over det individuelle. Med striden om hertugdømmerne og den uundgåelige væbnede konfrontation i 1848 indrulleres Johannes i hæren, og ved endnu et af skæbnens lykketræf kan han straks tiltræde en stilling som sekondløjtnant. Han genfinder her den dybere bestemmelse ved tilværelsen, egentlig ikke som soldat, men som forkæmper for det højere nationale formål og ideal. Johannes er nu pludselig også blevet national helt, hvilket i sig selv bringer ham nærmere drømmenes mål og den elskede i København, og da de politiske begivenheder i hovedstaden samtidig har vendt op og ned på de hidtidig gældende magtforhold, og Geheimeråd Falkmann må se sin indflydelse og sociale status noget degraderet, er vejen åbnet for en genforening af de to elskende.

Romanens afgørende pointe består netop i denne kobling af den individuelle dannelsesvej til den nationale historie, i hvilken hovedpersonens indre konflikt opløses og dannelsesprojektet herved kan bringes til afslutning. Trods Johannes Johnsens mange fremragende kvaliteter træder han først egentlig i karakter på baggrund af den nationale identitetshistorie og genfinder sig selv i det øjeblik, han via sin indsats i treårskrigen bringes i forhold til det nationale, og dermed til dét, som også overskrider det individuelle og personlige. De mange projekter, han indtil da har flakket rastløst rundt imellem, har netop savnet denne samlende overordnede erfaring eller i det mindste evnen til at fortolke livsomstændighederne ud fra en sådan erfaring. Bag idyllen, bag intrigespillet og det ydre forløbs banale opbygning gemmer sig således – som i så mange andre af Hertz's værker – et relativt komplekst ideologisk motiv, og det er i udfoldelsen af dette nationalromantiske tema, at tråden også knyttes bagud til den tidligere roman *Stemninger og Tilstande*.

Trods det sene værks mere forsonlige holdning er Hertz ikke i 1858 pludselig blevet glødende tilhænger af liberalismen. Det er således karakteristisk, at den figur i romanen, som mere end nogen anden gøres til fortaler for de liberale ideer, er den ældre og lidt naragtig beskrevne Johnsen, som i forvejen lever i et omfattende selvbedrag. Således forholder det sig ikke med Johannes. Da han første gang – lige før han indtræder i hæren – erfarer de politiske omvæltninger i København, ser han bag den nyvundne politiske frihed en royal gestus – systemskiftet er så at sige blevet til ved og givet af kongen: »det er jo en prægtig Karl, den Kon-

ge«, udbryder han ved nyheden om, at Tscherning og Monrad er blevet ministre og en ny forfatning er i vente.

Ved således at understrege, at det ikke er gadens parlament, der har sejret, kan Hertz opretholde den forestilling, at de politiske begivenheder blot går op i en højere national forståelse, at de bliver til som en organisk udvikling af den nationale forestilling og identitet og ikke skabes ud fra mere eller mindre tilfældige og flygtige politiske bevægelser i Frankrig og andre steder. Det afgørende argument, som *Stemninger og Tilstande* rettede mod den liberale bevægelse, vedrørte da heller ikke i egentlig forstand den politiske substans, men det, Hertz kaldte »den udenlandske Smitte« – det forhold, at de politiske krav var skabt ud fra udviklingen andre steder i Europa og som sådan var uden sammenhæng med den nationale bevidsthed. Når det i en vis forstand er den politiske omvæltning og Geheimeråd Falkmanns svækkede indflydelse, der giver mulighed for, at forholdet mellem Johannes Johnsen og Maria kan realiseres, er det da også en afgørende pointe, at det ikke så meget er indholdet af denne politik, der gør udslaget, men det, at forandringen udvikler sig i overensstemmelse med denne nationale bevidsthed, og at der således skabes et dialektisk forhold mellem den store, nationale historie og individets personlige dannelsesveje.

Det er i udviklingen af disse sammenhænge, at forfatterskabet i sig selv kaster lys på hele guldalderperiodens selvforståelse og æstetik, og at Henrik Hertz er interessant mere end ved blot det rent udvendige forhold til f.eks. H. C. Andersen, til hr. og fru Heiberg eller andre af guldalderens mere farverige personligheder. Helt tilbage til *Gjengangerbrevene* er de overvejelser af forholdet mellem form og indhold, som romanen frem-skriver, et hovedanliggende i forfatterskabet, og det interessante både ved *Johannes Johnsen* og en række af Hertz's skuespil består netop i denne spænding mellem stoffets ydre, formelle organisering og det indhold, handlingen er sat til at formidle, og som i *Johannes Johnsen* forener guldalderens idylliserende biedermeieræstetik med en overgribende nationalromantisk forestilling. At de nationale og politiske begivenheder så nogle få år efter tog en anden og mere drastisk vending, antyder, at den visionære styrke i Hertz's politiske og æstetiske program allerede i 1860 tilhørte en anden og forbigangen epoke.

Mindre bidrag

Behandlingen af 'hvo/hvem' hos det 17. og 18. århundredes grammatikere

I min artikel *Hvem slugte hvo* i festskriftet til Poul Lindegård Hjorth fremsætter jeg midtvejs den betragtning at det anvendte tekstmateriale ikke tyder på nogen generel værditillæggelse til formerne *hvo* og *hvem* før i det 18. århundrede. Som en uddybning heraf skal jeg her kort fremstille hvorledes denne værditillæggelse er dokumenteret hos det 17. og 18. århundredes grammatikere.

I *Hvem slugte hvo* benytter jeg især dramatisk eller dramatisk formet tekstmateriale fra det 16. og 17. århundrede: *Dorothea Komædie*, *Per Smed og Adser Bonde*, Hegelunds *Calumnia*, Ranchs *Kong Salomons Hylding*, Tybos *Absolon*, Grevens og Friherrens *Komædie* og *Vincula Petri*; herudover prosatekst fra 16. århundrede: *Svar til Biskoppen af Odense's Sendebrev* (Tausen) og *Danmarks Prædikanters Gensvar* (Sadolin), og fra 17. århundrede: 230 sider af den ældre Christian den Fjerdes breve. Materialet illustrerer den generaliserede *hvem*-forms konsolidering. Tybos *Absolon* var den eneste tekst med både regelkonkurrence og hyperkorrektion, dvs. med eksempler ikke blot på *hvem* i *hvo*'s gamle subjekt- og prædikativkontekster, men også den anden vej: *hvo* i oblik kontekst (et enkelt eksempel). Intet tyder i materialet på at *hvo* i nogen sprogformer har været kandidat til at besejre *hvem*.

Også andre genrer tyder på den samme bevægelse. Tager man nemlig en formelt etableret genre som fx *Danske Lov* som grundlag, er *hvo (som)*-paragraffer aldeles dominerende. Ganske vist er *hvo som*-indledninger en ikke videre ofte anvendt rutineformel, fx er de langt sjældnere end spørgeformet konditionalsætning, men overalt hvor valget foreligger, er indledningsordene *hvo som ...*, fx:

Hvo som i Drukkenskab befindis den Dag hand haver faaet Afløsning, eller brugt Naderens Sacramente, skal staa aabenbare Skrifte. (DL II, 5,28)

Uden for indledningsformelen finder man både konservative og moderne træk, først et eksempel med prædikativisk *hvo*, dernæst med *hvem* som subjekt:

Ingen Ubekiente Personer skulle tilstædis at vidne, med mindre de giøre Rigtighed for sig, hvo de ere, hvor de have deris Ophold (DL I, 13,5)

Findis nogen rasende, eller galind, da maa, hvem der vil, hannem binde (DL I, 19,7)

Danske Lov viser således nok en genrenorm, men jo ikke nødvendigvis en socialt bundet gruppenorm, endsiges en generel norm eller værdidom over *hvem*-formen. Derimod viser forekomsten af *hvem*-ekspansion i formelle genrer noget om ændringsstyrke.

Værditillæggelsen kan derimod dokumenteres i den sprogrigtighedsdiskussion der udspiller sig hos det 17. og 18. århundredes grammatikere.

Desværre udtaler Erik Pontoppidan (1668) sig ikke eksplicit om den faktiske brug af *hvo* og *hvem*, men anfører et eksklusivt bøjningsmønster med *hvo* som casus rectus, *hvem* som casus obliquus, og i de syntaktiske afsnit er det udelukkende *hvo*-former der bruges i subjektskontekster. På baggrund af mit materiale må man tro at dette reelt er en normering. Problemet kunne have været nævnt, for Pontoppidan kan ellers godt advare mod fejlagtig folkelig sprogbrug; om 'nominativ for akkusativ' advarer han således: »Dispicendum ne ex vulgato more *Nominativus* De pro dennem vel contracto dem usurpetur. Dicendum *HERren* elsker dennem/ (non de) som frycte hannem« [Man må tage sig i agt for den folkelige sprogbrug at anvende nominativ *de* for *dennem* eller det sammentukne *dem*. Man bør sige *Herren elsker dennem*/ (ikke: *de*) som frycte hannem] (DG II:312-313).

I tilsvarende deskriptiv forklædning anføres det samme treleddede paradigme hos Gerner i *Orthographia Danica*, hvor det ét sted opføres som parallel til engelsk *Who? Whose? Whom?*, et andet simpelthen opføres som eksempel på pronominer som har tre kasus (DG III:40,127). Heller ikke i *Epitome Philologie Danicæ* modsiges billedet (DG III:285). Peder Syv (1685) har en tilsvarende beskrivelse (DG III:176), og P. Schulz (DG IV:76-78) understreger at der intet særligt er at bemærke.

Den tidligste klare værdidom jeg har fundet, mod *hvem* som subjekt, er fra H. O. Nysted: *Rhetorica laica* (1708, 1727). Fænomenet kaldes antiptosis:

Antiptosis, at een Casus bruges i stæden for en anden. f.r. det var **mig**/ men [i]kke **dig** (pro **jeg** men ikke **du** var den) som kom her først/ som Brevet burde leveris til. Freqvens est abusus tøv **hvem** pro **hvo** (nam differunt *Qvem* &c. *Qvi* vel *Qvis*) [Hyppig er misbrugen af **hvem** for **hvo** (thi *Qvem* og de øvrige (oblikke kasus) adskiller sig fra *Qvi* eller *Qvis*)] f.e. Livet det endes med Dødens || Tvang/ **hvem** det vil rettelig betencke (..) **Hvem** vil over mig forbarne sig? **Hvem** er den der os vil straffe? (DG III:329)

At der er tale om fejlagtig brug, begrundes Nysted altså med den morfologiske forskel mellem nominativ og de oblikke kasus i det latinske interrogative pronomen. Kun her finder man normering med direkte begrundelse i tilsvarende forskel på latin.

Surest er Holberg i *Orthographiske Anmærkninger* (i øvrigt den tidligste dokumentation af værditillæggelsen i *Gammeldansk Grammatik*):

De fleste confundere meget hæsliken udi dette Ord Nominativum med Accusativo og sige: **Hvem er der**, i Steden for **Hvo er der**. Det er klart, at dette pronomen declineres saaledes: **Hvo, hvis, Hvem**. (DG IV:173)

Holberg dokumenterer her indirekte en gennemført daglig talesprogsregel med *hvem*, jf. Høysgaard (1752):

Der kan tvistes om, hvilket man helst bør sige her, enten *hvo* c. *hvem*, al-
lermeest da man i daglig Tale aldrig siger *hvo*, neml. i Spørgsmaal e. i Pro-
positioner, som komme deraf. (DG V:285)

Flere grammatikere lader indirekte *hvem*'s ekspansion skinne igennem. Laurids
Kock anfører i *Introductio ad lingvam Danicam* (ca. 1660) den strukturelle for-
skel mellem *hvo* og fx *han*. Først opføres DG I:57 de interrogative pronominer
således: »Hvilken? Hvem? Hvo? Hvad? Hvadfor? Hvilkelunde? Hvilket?«. På
næste side har bøjningsmønstrer for *han* tre distinkte former:

N. Hand	G. Hans	D.A.A.	{	Hannem
				Ham

hvor D.A.A. står for Dativus, Accusativus og Ablativus. Derimod er der ingen
markeret forskel mellem nominativ og disse tre kasus i paradigmet for *hvo*:

Utriusque numeri. N.D.A.A. Hvem Hvo, Gen. hvis contractè pro ínusitato
Hvois.

[I begge tal (er) nominativ, dativ, akkusativ, ablativ Hvem Hvo, genitiv
hvis (bruges) sammentrøkket for det ikke anvendte Hvois] (DG I:58)

Beskrivelsen må bogstaveligt tolkes som fuld sammenblanding mellem *hvo* og
hvem, men er muligvis ikke fuldt gennemtænkt. Der kan siges alene til anven-
delsen af *hvem* også som subjekt og prædikat, jf. dog følgende.

Fra 1720erne er den grammatiske beskrivelse i GKS 789 fol. (*Dansk Rigs-
sprog*, udg. af Caroline C. Henriksen, 1976), der formentlig viser at *hvo* ikke til-
hører forfatterens eget sprog. Han anfører *hvo* og *hvem* som to parallelle prono-
miner med samme distribution, en opfattelse der teoretisk også kunne være Lau-
rids Kocks. *Hvo* antages altså at have funktion også som objekt, som regimen i
middelbart objekt osv. Under *hvo* anføres der dog ikke et eneste subjektseksem-
pel, men først et prædikativekseksempl og dernæst klare oblikke anvendelser
(DR:315):

hvo er den mand (..) ?
hvo hør dette til?
hvo skal jeg gi^ dette?
hvo elsker du?
hvo er dette fra?

Om nogle grupper af sprogbrugere i begyndelsen af det 18. århundrede har haft
en fuldstændig sammenblanding af *hvo* og *hvem* eller helt har gennemført *hvo* for
hvem, er et empirisk problem, men mit materiale (16. og 17. århundrede) tyder
med sit enkeltstående tilfælde (formentlig hyperkorrektion) ikke på det. Når jeg
tror det afspejler at forfatterens eget sprog har haft *hvem* som den eneste mulig-
hed, skyldes følgende marginalnote i manuskriptet, hvor han ytrer tvivl om hvor-
vidt *hvo* er et ægte dansk ord:

(m.10) om **hvo** er egentlig Dansk, eller en anden meddielekt tilhørende, indstillis til Dommeren at dømme pø! jeg har holt disse ord **hvem**, **hvo** **hvelken** for adskillige dielekters ord; men jeg merker, at **hvo** er allene uegt. man bruger **hvem** at spørre med, øg da uden at sette Tingordet hos (DR:534)

Det sprogvidenskabeligt mest kvalificerede udsagn er Høysgaards. I *Accentuered og Raisonnered Grammatica* (1747) anfører han kun en forbedret udgave af det traditionelle paradigme med *hvo* som nominativ (DG IV:318); men i *Methodisk Forsøg til en Fuldstændig Dansk Syntax* (1752) hedder det:

Jeg vil herom sige, hvad jeg holder for rimeligst: neml. at, dersom Spørsmåls-ordet er aabenbarlig Propositionens Subject (...) da maa *hvo* bruges: men hører det under Prædicatum, da bør siges *hvem*. (...) [Det skal således hedde:] *Siig mig, HVO DER skal være Præst i hans Sted.* (DG V:285-86)

Høysgaard brillerer derefter med følgende formidling mellem den almengrammatiske fornuft og den daglige tales syntaks og semantik:

Vil nogen endda paastaac, at man bør sige *hvem der* i steden for *hvo der*; saa, fordi *hvem* er 3die Casus, faaer han og at slutte, at de Ord *den er e. det er* skal forstaaes per Ellipsin imellem *hvem-der*, saa at Partiklen *der* i den Fald bliver et Pronom. Relativ. og Subjectet til sit følgende Verbum, men *hvem* Prædicatum til *den* (e. *det*) *er*. (...) Men jeg holder ved min første Mening; thi ellers bliver det tvetydigt at spørge, f. E., HVEM elsker den Gjerige? (DG V:286)

Høysgaard ser således problemets sammenhæng med kløvning og identitetsprædikation, men kan ikke tænke sig en almengrammatisk kategori som subjektet forfordelt ved uddelingen af udtryk. Set fra moderne funktionel grammatiks synspunkt kunne udgangspunktet have været at subjektskategorien ikke er så universel som Høysgaard antager, og at subjektsmarkering dermed godt kan underordnes andre kodninger.

Hvilket billede tegner der sig da? På grundlag af Høysgaards udsagn et billede af et talesprog ca. 1750 og givetvis langt før, der ikke længere kender *hvo*. Forfatteren af GkS 789 fol. støtter denne opfattelse med sin tvivl om hvilken status *hvo* egentlig kan tildeles. Og Kocks beskrivelse kan udtrykke den samme usikkerhed med hensyn til om *hvo* og *hvem* er bøjningsformer af samme ord eller selvstændige ord.

Pontoppidans beskrivelse kan være et reelt normeringsforsøg, tilsvarende Gerners, Syvs og Schulz' beskrivelser, mens Holberg og Nysted repræsenterer en mere ureflekteret opposition.

Vi ser formentlig her begyndelsen på et forsøg på skriftsproglig normering af den gamle modsætning. At følge denne bevægelse og dens relative skriftsproglige succes langt op i det 19. århundrede ligger uden for denne opgave.

Litteratur

- Danske Grammatikere I-VI* (DG), udgivet af Henrik Bertelsen. 2. udg. 1979.
Danske Lov (DL), udgivet af V. A. Secher. København 1878.
Dansk Rigssprog. En beskrivelse fra 1700-tallet (DR), udgivet af Caroline C. Henriksen. København 1976.
Heltoft, Lars: Hvem opslugte hvo – et bidrag til beskrivelsen af det danske kassystems udvikling, i: *Ord, Sprog og artige Dict. Festskrift til Poul Lindgård Hjorth*. København 1997.

Lars Heltoft

Anmeldelser

Hanne Ruus: Danske kerneord. Centrale dele af den danske leksikalske norm I-II. København: Gyldendal 1995. Kr. 478,-.

I avhandlingen *Danske kerneord. Centrale dele af den danske leksikalske norm I-II* er Hanne Ruus' prosjekt å finne fram til og beskrive sentrale deler av det ordforrådet som deles av alle med dansk som morsmål, og som alle derfor alle danske kan forutsette kjent hos en dansk samtalepartner. I beskrivelsen inngår også analyser av semantiske relasjoner mellom disse ordene. Når Ruus velger å kalle de betydningsenheterne som er felles for språkbrukerne, kjerneordene, for 'den leksikalske norm', tilsvarer dette bruken av ordet 'norm' i omtale av grammatiske og fonologiske regler som følges av innfødte talere. Norm betyr i denne forstand det vanlige, det utbredte, det normale.

Avhandlingen bygger på et omfattende empiriske arbeid og på teoretiske resonnementer fra flere fag og disipliner, først og fremst nordisk leksikografi, kognitiv semantikk og språkfilosofi. Det empiriske arbeidet som dokumenteres i avhandlingen, kan grovt sett deles i to deler, som er metodisk svært ulike og langt på vei bygger på ulike teoretiske forutsetninger. Den ene delen består av frekvensanalyser av trykte tekster som gir grunnlaget for utvelgelsen av de ordene (egentlig lemmaene) som ut fra gitte kriterier skal regnes til den leksikalske norm, og den andre er en analyse av logiske relasjoner mellom de ordene (lemmaene) som inngår i normen.

Generell karakteristik

Dette er en perspektivrik avhandling. Den er også klart skrevet, og redegjørelsen for metodene er presis og uttømmende. Det er derfor mulig å gå forfatteren etter i sømmene, hvilket hun også eksplisitt inviterer til i sin understreking av studiens etterprøvnbarhet. Dette gjør studien til et godt grunnlag for diskusjon av metodevalg for seinere studier av frekvensforhold i danske korpora, strukturen av det mentale leksikon og beskrivelse av semantiske nettverk. Ruus legger åpent ut de problemene hun har hatt i databearbeidingen og tolkningen. Noen vil kanskje synes at beskrivelsen av de mange trinnene i analysene er vel detaljerte, men jeg synes det er velgjørende å få premissene og framgangsmåten så presist og fullstendig beskrevet.

Selv om de metodiske valgene som er gjort, er godt dokumentert, og metode- ne konsekvent fulgt, vil man alltid kunne diskutere om de metoden som er valgt, er de beste. Metodevalget vil i mange tilfeller være et spørsmål om skjønn, og en del steder har forfatteren gjort andre valg enn jeg ville ha gjort i hennes situasjon. I tillegg til presentasjonen av arbeidet vil jeg konsentrere fremstillingen om di-

skusjon av de metodiske valgene som er gjort. Selve utføringen av arbeidet ut fra de valgte premissene har jeg langt mindre å si om ut over at den synes å være meget presis og god.

De to nevnte delene hører til to historiske lag i Hanne Ruus' faglige arbeid – ett fra 1970-tallet og ett fra de senere år. Det ordmaterialet hun har lagt til grunn for de analysene som fører fram til de utvalgte kjerneordene, er frekvenslister som stammer fra hennes og Bente Macgaards arbeid i det såkalte DANWORD-prosjektet på 70-tallet. Det formatet disse listene er lagret i, har satt rammene for frekvensanalysene. I avhandlingen er arbeidet med DANWORD-listene (kapittel 2 og 3) rammet inn av de kapitlene som representerer det andre laget, nemlig introduksjonskapitlet, som er basert på nyere språkfilosofi og et kognitivt semantisk fagsyn, og avslutningskapitlene, som bl.a. inneholder den semantiske analysen. Når en studie utnytter materiale fra et tidligere prosjekt, som opprinnelig ble samlet inn og analysert med et annet siktemål, er det naturligvis spesielt interessant å se i hvilken grad og på hvilke måter de tidligste delene har latt seg utnytte og inkorporere i en ny sammenheng. Jeg vil omtale avhandlingens deler i den rekkefølgen de er står i boka, med spesiell vekt på forholdet mellom på den ene side de premissene som er lagt i innledningen og frekvensanalysen av DANWORD-materialet, og på den annen side forholdet mellom de funne kjerneordene fra dette materialet og den semantiske analysen.

Det teoretiske grunnlaget

Ruus innleder hele avhandlingen med et kort kapittel som bl.a. inneholder språkfilosofiske betraktninger om menneskers forhold til språk og forholdet mellom form og innhold i språklige uttrykk. Hun framhever, med henvisning til språkfilosofen Peter Zinkernagel, at språk, mennesker og resten av verden henger uløselig sammen, og alle er like nødvendige for at vi i det hele tatt skal kunne vite noe. Når alle disse størrelsene er gitte som deler av verden, må man også kunne bruke språket til å snakke om resten av verden, og hun fastslår at man godt kan bruke språket til å beskrive betydning. At dette fungerer upåklagelig, finner hun bevis for i den leksikalske tradisjon.

Zinkernagel setter opp en nødvendig relasjon mellom størrelser som et vilkår for enhver beskrivelse – en gitt størrelse kan ikke beskrives uten at vi aksepterer at den er relatert til en annen. For undersøkelser av språk og språkbruk er forholdet mellom påstand og virkelighet, mellom person og situasjon og mellom kropp og person de viktigste. Men dette utgangspunktet drøfter Ruus inngående forholdet mellom betydning og forståelse, som hun mener man kan se som en nødvendig relasjon i zinkernagelsk forstand, og konkluderer med at vi kun kan identifisere betydning ved å referere til forståelse. Vi har en permanent forståelsesberedskap som ikke kan koples fra. Når man utsettes for språk, kan man ikke la være å forsøke å tolke og finne fram til en betydning.

I avsnittet »Sprogkundskab hører hjemme i hele kroppen« argumenterer hun med utgangspunkt i kognitiv semantikk for å se menneskelige oppfattelsesmøn-

stre som et aktivt sett av strukturer og prosesser som er basert på individenes erfaringer og interaksjon med omgivelsene. De språklige erfaringene er uløselig bundet sammen med de fysiske, kroppslige erfaringene.

Innledningskapitlet avsluttes med en redegjørelse for hva hun forstår med leksikalsk norm, og en kort redegjørelse for gangen i arbeidet. I denne redegjørelsen er det særlig én formulering jeg vil framheve. Hun skriver at ved å avgrense ordene ved hjelp av ikke-semantiske kriterier sikrer hun seg at ordene blir funnet uavhengig av de semantiske kriterier hun senere vil registrere hos dem. På denne måten sikrer hun seg, skriver hun, mot at undersøkelsen blir sirkulær. Dette forstår jeg ikke. Om det er gjort valg basert ikke bare på formelle, men også på semantiske kriterier (som f.eks. oppsplitting i ulike enheter basert på betydningsanalyse med utgangspunkt i kontekst) skulle det være fullt mulig å analysere de semantiske *relasjonene* mellom ordene – som er det avhandlingens siste del går ut på, uten at det er fare for sirkularitet.

De størrelsene Ruus vil fange inn i prosjektet, er ord som finnes i det mentale leksikon, det alle danske morsmålstalere kan forutsette kjent hos hverandre. Det har vi ikke direkte tilgang til, og som materiale har Ruus derfor valgt å bruke skriftlige tekster som leses av mange. Dette er ikke noe urimelig valg, men på bakgrunn av den sterkt betoningen av innholdets betydning («Det er innholdet det hele dreier seg om») tidligere i kapitlet, er det overraskende at hun av prinsipielle grunner ikke vil støtte seg til semantiske kriterier i analysen. Hva slags enheter er det hun får hentet inn fra sine tekster når det hun kaller kjerneord ikke har noen registrerte semantiske egenskaper, men er størrelser som i frekvensanalysen behandles som semantisk tomme bokstavkombinasjoner? Og hvordan vil seinere tilordningen av semantiske egenskaper foretas? Dette er spørsmål leseren ikke kan unngå å stille seg – og som jeg vil komme tilbake til.

Materialet

Det ordmaterialet Ruus har basert sin analyse på, er som nevnt hentet fra DANWORD-prosjektet. I dette prosjektet ble det utarbeidet frekvenssorterte ord-lister basert på et feldelt korpus av tekstprøver fra følgende 'tekstarter': ukeblader, aviser, fagtidsskrifter, romaner og barne bøker. Innenfor hver tekststart ble de mest leste tekstene valgt. Fra hver tekststart ble det tatt med 1000 prøver på 250 ord.

Alle som vil prøve å finne fram til et språks mest frekvente ord, må ta utgangspunkt i et konkret materiale – og frekvensene som finnes, gjelder bare for dette konkrete materialet. Hvis man likevel ønsker å kunne generalisere ut over det gitte datasettet, blir det vesentlig å finne et materiale som kan regnes som mest mulig representativt. Hanne Ruus har sammenliknet utvalget av graford i de fem listene og har funnet at listen fra ukebladmaterialet har det minst påfallende ordforrådet, dvs. den har størst andel av de ordene som finnes på alle de fem listene. Hun har derfor valgt å basere sitt arbeid med å analysere fram kjerneord på listen fra ukebladene. Dette virker som en god løsning når hun først vil bruke DAN-

WORD-materialet, men representasjonsproblemet er naturligvis ikke endelig løst med dette. I dette, som på andre måter, er rammene lagt gjennom de valgene som ble gjort i det første prosjektet.

Ett problem i spørsmålet om representativitet er selvfølgelig selve inndelingen i tekstarter. De fem tekstartene i DANWORD-prosjektet skiller seg fra hverandre på ulike måter, dels i utvalget av emner de normalt behandler, dels i distribusjonsform, dels i målgruppe. Det er grunn til å tro at de ulike faktorene ikke har samme vekt når det gjelder hvilket ordforråd som finnes i tekstene. I avhandlingen drøftes ikke hva som er lagt i selve begrepet tekstart, men siden 'tekstart'-begrepet i denne sammenheng følger med fra DANWORD-prosjektet, er det nærliggende å søke definisjonen i dette prosjektets publikasjoner. I det verket som presenterer ukebladsmaterialet (Bente Macgaard og Hanne Ruus: *Hyppige ord i danske aviser, ugeblade og fagblade*, Gyldendal 1986) er tekstart introdusert i forbindelse med en diskusjon av representativiteten til de valgte tekstene.

Vi har valgt at opfylde kravet om homogenitet ved at opgjøre ordhyppigheder i forskjellige genrer, *tekstarter*, og undersøge disse tekstarter hver for sig. Hver tekstart antages at indeholde et homogent sprog.

(Macgaard og Ruus 1986, side 5 i Bind 2. Kursiv i originalen.)

Siden ett av premissene synes å ha vært at ordforrådet henger sammen med tekstart (som her ser ut til å regnes som synonymt med sjanger), snarere enn f.eks. størrelser som innhold eller målgruppe, er det viktig å få fastslått hva som ligger i begrepet tekstart. Begrepet sjanger er litt problematisk i dette tilfellet i og med at noen av 'tekstartene', som aviser og ukeblad, inneholder mange tekster som vil kunne regnes til ulike sjangrer mens romaner kan regnes som én sammenhengende tekst i én sjanger.

I avhandlingen er det opplyst at det er de mest leste ukebladene som er kommet med, og i Macgaard og Ruus 1986 er det gjort rede for hvilke ukeblad dette er. Av de 8 ukebladene som er nevnt, er det 3 (*Hjemmet*, *Alt for Damerne* og *Hendes Verden/Flittige Hænder*) som spesielt har kvinner som målgruppe. De øvrige er henvendt mot et mer allment publikum, ikke spesielt mot menn eller kvinner.

Ruus har vært opptatt av at kjerneordforrådet egentlig er noe som burde søkes hos individene og ikke i tekster, og lufter tanken om å studere ordforrådet til et representativt utvalg av befolkningen. Muligheten for å gjøre dette avviser hun, og det er ikke vanskelig å være enig i at dette ville ha vært svært vanskelig og i hvert fall et altfor stort prosjekt for en enkelt avhandling. Men avstanden mellom dette og bruken av det materialet hun har tilgjengelig fra DANWORD er stor – og større enn hun hadde behovd å akseptere hvis hun hadde startet på ny frisk.

Selv om ukebladsmaterialet er det minst påfallende, og det beste valget hun kunne foreta når hun først skulle bruke det overleverte materialet, har det noen opplagte feilkilder når det er kjerneord i ordforrådet til dansker generelt og ikke danske kvinner, hun vil hente fram. Danske kvinner leser mer ukeblad enn menn, og mange av de mest leste danske ukebladene er derfor henvendt mot kvinner. Det betyr at kriteriet 'mest lest' fra DANWORD, som i utgangspunktet virker nøytralt og uangripelig, vil kunne gi en annen fordeling av emner enn hvis halv-

delen av ukebladene hadde vært manneblader og halvparten kvinneblader. Og det er vel sannsynlig at temaene styrer utvalget av ord i minst like sterk grad som sjangrene. I slutten av siste kapittel nevner forfatteren at det vil kunne være interessant å behandle en eller flere av de andre DANWORD-listene med samme metode, og nevner at stikkprøver viser at avistekster i større grad tilgodeser mannlige interesserferer idet **sport**, **fodbold** og **benzin** er meget hyppige i avisene. Dette burde ikke være overraskende at det er nettopp slike forskjeller mellom de to tekststartene når en vet at ukebladsmaterialet har en overvekt av kvinneblad – men dette er ikke gjort synlig for avhandlingens lesere.

Så om det overleverte materialets form. Det materialet fra ukebladstekstene som Ruus har hatt tilgjengelig for analysen, er to ting: en grafordliste som inneholder graford fra tekstprøvene, og en konkordanse basert på de samme tekstprøvene. De opprinnelige tekstfilene er dessverre ikke tilgjengelig i et format som nå er leselig datamaskinelt. Grafordlisten og konkordansen er to datasett som ikke passer helt sammen. Grafordlisten har færre ord enn de 250 ordene i hver av tekstprøvene fordi graford med frekvenser lavere enn 4 er fjernet. Frekvenser med lavere tall enn 4 var statistisk tilfeldige forekomster og derfor ikke interessante i DANWORD-prosjektet siden grafordlistene der var et sluttprodukt. Mens grafordlisten altså er for kort til å være ideell for en analyse der grafordene skal lemmatiseres (se nedenfor), er konkordansen på den annen side for stor – ikke bare i forhold til grafordlisten, men også i forhold til tekstprøvene. Den er basert på et korpus der prøvene på 250 ord har fått en utvidelse i for- og etterkant. Utvidelsene ble foretatt for å gi kontekst på begge sider for ordene i avkuttete setninger først og sist i prøvene. Den manglende overensstemmelsen mellom de to datasettene fra tekstprøvene har ført til et svært omfattende justeringsarbeid for å få mest mulig nøyaktige resultater. Både når det gjelder tekstutvalget og når det gjelder det overleverte formatet av materialet fra DANWORD har altså det fulgt en god del problemer med på lasset.

Frekvensanalysen

I DANWORD-prosjektet ble ikke grafordlistene lemmatisert. Det betyr at alle bøyingsformer av samme grunnord var oppført for seg. Det er ikke gitt at graford er det rimeligste utgangspunktet for frekvensstudier som skal fange opp de enhetene som er mest sentrale i 'den leksikalske norm', og Ruus har da også foretatt en lemmatisering av grafordene.

I lemmatiseringen har hun valgt å bygge på en formell lemmadefinisjon som hun har hentet fra Retskrivningsordbogen (RO) 1986:

Tilsvarende er opdelingen i opslagsord principielt uafhængig af ordenes betydning. Det bevirker, at ord med forskellig betydning er slået sammen i ét opslagsord, hvis de i øvrigt har samme stavemåde, udtale, ordklasse, bøjning, og hvis de indgår i sammensætninger på samme måde (RO 1986: 16)

Hun har modifisert dette prinsippet på enkelte punkter, men dette vil jeg ikke komme nærmere inn på her.

Ruus begrunnelse for valget av lemmadefinisjon er som følger: »Når man vil lemmatisere en ordliste, der er fremkommet ved at opdele en tekst ved hjælp af en grammatik baseret på tegnklasser og formelt bestemt kontekster, er det nærliggende at benytte en lemmadefinition, der bygger på formelle kriterier« (side 20). Her savner jeg en diskusjon av hvilke likheter og forskjeller det er mellom hennes oppgave og den oppgave en ordboksredaktør for en rettskrivningsordbok har. For en redaktør av en rettskrivningsordbok er det en sentral oppgave å bestemme hvor mange oppslagsord som skal med, og hvilke enheter som skal med under hvert oppslagsord. Om et ord som kan ha flere grammatiske funksjoner eller flere betydninger, skal ha ett eller flere oppslagsord, er i stor grad et spørsmål om hva som er hensiktsmessig i et oppslagsverk. Under oppslagsordet spesifiseres så underkategoriene. Den samme informasjonen kan tas med i ordboka uansett om en velger ett eller færre oppslagsord. Ordningen som velges av en ordboksredaktør foregir ikke å skulle utsi noe om hva som er enhetene i det mentale leksikon. Valget av lemmatiseringsprinsipp har langt større konsekvenser i en analyse som vil fange inn sentrale deler av den danske leksikalske norm fordi den må bygge på en forestilling, en teori, om hva slags enheter som inngår i denne normen. Det er langt fra sikkert at en lemmadefinisjon som er egnet for ordboksredaktører, er den som best kan samle ordformene i de enheter som er mest relevante når det er det mentale leksikon man vil beskrive. Det er liten grunn til å tro at det mentale leksikon er ordnet som en ordbok. Ved sin prosedyre får Ruus f.eks. samlet alle bøyningsformer av verb som hører inn i samme paradigme, men avledede ord som er produsert ved produktive avledningsregler oppføres skilt fra de grunnordene de er avledet fra. Og hun får ikke skilt mellom homografer med like bøyningsparadigmer og altså ikke mellom lemmaer som er like i skrift, men skiller seg fra hverandre i uttale. Skal en vurdere om dette er rimelig ut fra målet om å finne fram til den danske leksikalske norm, synes jeg det er vanskelig å komme utenom en diskusjon om hva slags enheter som faktisk er lagret i det mentale leksikon, og hvordan leksikonet er strukturert. I avhandlingens siste kapittel beskriver hun logiske relasjoner av ulike slag mellom de funne kjerneordene, men her starter hun med abstrakte logiske relasjoner og ser hvilke ord som lar seg kople sammen i det nettverket relasjonene kan gi. Det er noe annet enn å undersøke hvilke sammenhenger de fleste dansker faktisk har etablert mellom enhetene i sitt mentale leksikon. Det er urimelig å kreve at forfatteren skulle ha gjort et enda større arbeid enn hun har, og også urimelig å kreve at hun skulle kunne finne uproblematisk løsning på så komplekse problemer som det her er snakk om, og som en bare ville kunne nærme seg gjennom å trekke inn enda flere fagdisipliner. Men en kunne ha ventet at problemene med å skulle analysere fram sentrale deler av det som inngår i alle danskers mentale leksikon på grunnlag av graford fra ukebladstekst, burde ha vært løftet fram og belyst litt mer inngående.

Lemmatiseringsprosedyren Ruus har valgt å følge, har ført til et svært omfattende analysearbeid, bl.a. fordi datasettene – som nevnt ovenfor – ikke er helt samsvarende. De enkelte trinnene i analysen fører det for langt å komme inn på her. Ved hjelp av hele DANWORD-materialet etablerer Ruus en norm for den re-

lative fordeling av de ulike mulige lemmamedlemmer og bruker RO som autoritet for å sammenføre ord med ulik ortografisk form til samme lemma (som f.eks. sammenføring av *moder* og *mor* osv.).

Begrunnelsen for at Ruus ikke har villet foreta en homografseparering er dels den som er gitt i innledningen om at hun vil unngå sirkularitet ved å holde seg til rent formelle kriterier. Hun påpeker imidlertid også at

Der findes ikke et sæt alment anerkendte kriterier for, hvornår man skal regne med polysemi, dvs. ét lemma med flere betydninger, og hvornår med homografi, dvs. flere lemmaer med hver deres betydning. Principperne for afgrænsning af lemmaer varierer med forskellige slags leksikografiske værkers oplysningstyper og målgrupper (The DANLEX-Group 1987:33). Når man vil lemmatisere en ordliste, der er fremkommet ved at opdele en tekst ved hjælp af en grammatik baseret på tegnklasser og formelt bestemte kontekster, er det nærliggende at benytte en lemmadefinition, der bygger på formelle kriterier (side 20)

Her er det som om hun selv ikke tar konsekvensen av det prinsippet som først nevnes, nemlig at enhver lemmatisering må ta utgangspunkt i hensikten med arbeidet. Det gjelder ikke bare for ordboksredaktørene, men også for hennes arbeid, som jo går ut på noe annet enn å lage et oppslagsverk. På den ene siden bygger hun altså på leksikografenes praksis, på den annen foretar hun ikke noen analyse av hvor sammenliknbare leksikografenes og hennes egne mål er. Valget av lemmadefinisjon har store konsekvenser for resten av arbeidet. Avvisningen av mulighetene for å foreta en homografseparering er også litt overraskende sammenholdt med den sterke betoningen i innledningen av at betydning kan forklares.

Ruus uvilje mot å trekke inn betydningsanalyse fører f.eks. til at hun ikke har kunnet skille mellom *km* i betydningen 'kjedemaske' og i betydningen 'kilometer' (s. 117). Selv en meget grov semantisk analyse hadde kunnet gi et bedre resultat på dette punktet. Ønsket om å holde semantikken utenfor begrunnes, som nevnt ovenfor, på flere måter. Men vurderer vi de mulighetene Ruus hadde hatt for å trekke inn konkordansene i arbeidet, ser vi at hun også ville ha hatt et annet problem. Når det materialet hun har, er en grafordliste og en konkordanse som ikke passer sammen, er det ikke mulig å fastslå hvilke av nøkkelordene i konkordansen som er med i grafordlista. Men det er bare hvis en holder fast på kravet om at hver tekstprøve skal være på akkurat 250 ord, at dette er et stort problem. Hun kunne ha valgt å etablere en ny grafordliste ved å plukke ut nøkkelordene i konkordansen og da ha fått en konkordanse og en grafordliste som stemte overens og var basert på tekstprøver av en lengde på ikke akkurat, men omtrent 250 ord. Det er vanskelig å tro at et slikt valg ville ha gitt vesentlige utslag for resultatet. I så fall ville også for den metoden som Ruus har valgt, være problematisk.

Når det gjelder forholdet mellom objektive og strengt målbare kriterier og vurderinger basert på skjønn og språkfølelse, synes jeg heller ikke Ruus alltid er konsekvent. På den ene side vil hun unngå det skjønn som ville måtte ligge i arbeid med homografseparering. På den annen har hun valgt å legge inn »et hu-

mant ususfilter« på et annet sted i analysen når hun lar lemmatisørens språkkunnskap begrense den ortografiske norm til de ordformer man vil møte i praksis.

Da DANWORD-prosjektet ble gjennomført, var dataverktøyene ikke på langt nær så gode som nå. Arbeidet med å få etablert dette korpuset må ha vært svært omfattende – også hva angår innsamlingen av tekstene som skulle ekserperes. På en gjesteforelesning i Norge gav Bente Maegaard en gang en malende beskrivelse av hvordan hun og Hanne Ruus fraktet bøkene hjem fra biblioteket på nedlastede sykler i omgang på omgang. Der er ikke vanskelig å forstå at det da har vært nærliggende å benytte dette materialet istedenfor å skulle etablere et nytt tekstgrunnlag for arbeidet med kjerneordene. Men jeg er likevel i tvil om det har vært fornuftig, for de begrensningene hun må ta hensyn til, og de justeringsmånvorene hun må foreta fordi ordlistene og konkordansene ikke dekker samme ordmengde, har også vært arbeidskrevende. Jeg synes det er rimelig å spørre om det ikke nå når så mye tekst produseres og lagres elektronisk, hadde vært bedre å starte på ny frisk med et nytt materiale. Det burde ha kunnet la seg gjøre med langt mindre sykkelfrakt enn på 70-tallet.

Et spørsmål jeg har stilt meg flere ganger i lesningen av avhandlingen, er om ikke kravet om kravene til eksakthet i prosedyrene og det presist målbare har fått dominere i forhold til det rimelige. Er det alltid bedre med resultater som er framkommet ved hjelp av helt eksakte og hundre prosent etterprøvbare prosedyrer, men som man vet må gi resultater som ligger et stykke fra det man vil oppnå, enn resultater som er framkommet ved en mindre stringent metode, men der en vet at resultatene av beskrivelsen må ligge tettere på den virkeligheten en vil fange inn? Dette er kanskje i mange tilfeller et spørsmål om den enkelte forskers temperament og arbeidsstil. Noen foretrekker en metode som kan gjennomføres formelt helt konsekvent og er uangripelig (selv om de vet at resultatet nødvendigvis må avvike fra det de har som mål å fange inn). Andre vil heller akseptere en mindre formelt uangripelig prosedyre (som f.eks. å homografisere selv om analyse-redskapene for dette ikke er de beste) hvis de er sikre på at resultatene tross alt ligger nærmere målet. Min kritikk – eller kanskje snarere forundring – over at Ruus ikke har villet trekke semantikken inn i frekvensanalysen, skyldes nok i stor grad ulike preferanser i slike spørsmål.

De semantiske nettverkene

Kapittel 3 gir en oversikt over de funne kjerneordene. De er oppført med både lemmaform og lemmamedlemmer med oppgitte frekvenser og kommentarer som angir hvor stor andel av en polylemmatisk form som hører hjemme i det aktuelle lemmact.

Kapittel 4 handler om ordnettverk og semantiske relasjoner og danner det teoretiske grunnlaget for analysen av semantiske relasjoner mellom kjerneordene som følger i Kapittel 5. Hun tar utgangspunkt i at språkkunnskap er relasjonell, og at vi ikke kan la være å ta hensyn til at språk inngår i relasjoner med andre størrelser – som hun gjorde rede for i første kapittel, og at de elementene som fin-

nes innenfor språket også er relasjonelle og bare kan forstås i forhold til hverandre. I innledningen til de semantiske analysene trekker hun fram tre relasjoner som er viktige: motsetningsrelasjoner, over- og underordningsrelasjoner og delhelhetsrelasjoner.

Hun fastslår at det er vanskelig å arbeide kontrollabelt med språklig betydning fordi det er vanskelig å sette opp formelle prøver som avgrenser det akseptable fra det uakseptable. Hun fortsetter med å gjennomdrøfte egenskapene ved de tre semantiske relasjonene, antonymi, hyponymi og meronymi, etter tur, og hun setter opp prøver for hvordan man skal kunne skille disse tre relasjonene fra hverandre. Dette er ryddig og klart gjennomført, og det mest originale er hennes sammenlikning av hyponymi-relasjonen og meronymi-relasjonen, der hun viser at disse kan skilles fra hverandre gjennom iaktakelse av hvilken vei egenskapstransporten går: fra overbegrep til underbegrep i hyponymi-relasjoner og motsatt vei i meronymi-relasjoner.

Kapittel 5 begynner med en redegjørelse for hva som skal til for å gjendrive de påstander som fremlegges i dette kapittelet. Hun minner om at de kjerneordene som er analysert fram i frekvensanalysen, består av uttrykk uten bestemt betydning, men med en rekke kvalitative og distribusjonelle karakteristika. At de ikke har betydning, utdyper hun slik:

Det er også værd at bemærke, at læseren ved gennemlæsningen af kernelemmaerne fra de forskellige ordklasser har forstået det enkelte lemma i det betydning, som for hende eller ham var mest oplagt. Tilsvarende har også forfatteren forstået noget ved kerneordene, mens de blev fundet frem, ordnet og kommenteret. Et ord er nemlig kun et ord, hvis det har både et udtryk og et indhold – en betydning. Uden et indhold bliver et udtryk til en samling meningsløse bogstaver, og uden et udtryk kan betydning ikke meddeles.

Det er endelig værd at bemærke, at der ikke er noget grundlag for at antage, at alle læsere vil have forstået det samme ved det enkelte kernelemma. Hvis vi som eksempel tager kernelemmaet **fisk sb**, er det ikke svært at forestille sig én læser, som netop havde tænkt på, hvad der skulle serveres til middag, og derfor brugte madbetydningen af **fisk**; en anden kan have tænkt på torsk fra fisketuren i søndags, og en tredje er født mellem d. 20. feb. og d. 20. mar. og brugte derfor den astrologiske fiskebetydning.

Disse tre sprogbrugere forstår alligevel normalt hinanden, når de taler om **fisk**. Det skyldes ikke kun konteksten, men også, at **fisk** er kædet semantisk sammen med andre ord på en måde, som forudsættes i al sprogbrug. (Ruus, side 139-140).

Her synes jeg eksemplet bidrar vel så mye til å tildekke som til å klargjøre problemene med at de framanalyserte enhetene ikke har noen semantisk beskrivelse. Er det her snakk om en eller to eller tre enheter i det mentale leksikon? Uten en diskusjon om dette leksikonets struktur, blir det umulig å ta stilling til dette spørsmålet og dermed også vanskelig å forholde seg til hva de funne kjerneordene

egentlig er for noe. Og hva med de tilfellene der det ikke er like klare sammenhenger mellom de ulike betydningene som i dette tilfellet? De forbigås i taushet.

Når hun skal gå over til den semantiske analysen, beskriver hun relasjoner mellom kjerneordene hun har analysert med utgangspunkt i *Dansk Begrebsordbog* og *Ordbog over det danske Sprog*. Med dette utgangspunktet tillegger hun ordene de betydninger ordbøkene oppgir at de kan ha, men vi har ingen mulighet til å kontrollere hvor mange av disse eller hvilke av dem som danske kan forutsette kjent hos hverandre. Jeg har vanskelig for å forstå at ikke selv en enkel og grov semantisk klassifisering med utgangspunkt i konteksten gitt i konkordansene ville ha vært en bedre løsning enn dette når målet er å finne fram til hva som er det mest sentrale fellesordstoff for danskstalende. Ordbøkernes rolle er ikke minst å skulle forklare betydninger som går ut over de mest banale og opplagte – i mange tilfeller er det grensene for betydningsområdet snarere enn det prototypiske som brukerne er interessert i å slå opp. Jo bedre ordbøkene er egnet til dette formålet, jo dårligere kan man tenke seg at de vil være som grunnlag for å fastslå hva som er relasjonene mellom de mest sentrale delene av den danske leksikalske normen. En tilsvarende argumentasjon – det at det jo er de mest selvfølgelige betydninger som er av interesse for hennes analyse – bruker forfatteren til å begrunne at hun har nøyd seg med å bruke én kilde til verifisering av den enkelte relasjon. I arbeidet med å avgrense sentrale fra mindre sentrale betydninger i ordbøkene baserer hun seg på et prinsipp som hun beskriver slik:

Man må derfor søge relationerne i den forædlede råvare, der bliver tilbage, når man har behandlet ODS-artiklerne efter Anne Duekildes anvisning: »... man kan tage en gedigen, kødfuld ODS-artikel og en skarp kniv. Først fjernes de ældre sprogslag. Derefter befries den for fagsprog. Så piller man forsigtigt idiomerne fra. De lægges til side til selvstændig servering. Ordets centrale, levende betydninger skulle så være klar til tilberedning efter ønske og smag, med forklaringer og syntaktisk garnering.« (Ruus, side 143-44)

Men om det faktisk er de betydningene hun blir sittende igjen med her som finnes i ukebladmaterialet, har hun ikke kontroll over. Og ved bruk av den metoden som hun har referert til i sitatet fra Duekilde, synes hun her å være et godt stykke fra de kravene til faglig presisjon i analyseredskapene som holdt henne fra å gi seg i kast med en homografseparering.

Med utgangspunkt i egen språkfølelse og med etterfølgende verifisering av relasjonene i de to ordbøkene, beskrives så relasjonene mellom kjerneordene. De relasjonene hun beskriver er antonymi, hyponymi og meronymi. Analysene viser at det er svært tette sammenhenger mellom kjerneordene. En svært stor andel av dem kan relateres til andre kjerneord gjennom disse analysene, og ordsamlingen kan derfor sies å utgjøre et tett nettverk. Dette er interessant, i sær hva angår hyponymi-relasjonen og antonymi-relasjonene. Jeg er litt mer i tvil om hva meronymi-relasjonen forteller i og med at man kan kople sammen svært vide betydningsområder bare man velger tilstrekkelig vide holonymer for meronymene. Under **menne**ske samles både alle mulige kroppsdeler og alle mentale egenskaper og tilstander (som **opplevelse**). Under **natur** samles **dyr, jord, luft, sol, vann** og **vær** (men

ikke **menneske**!). Under **tilværelse** finner vi **interesse**, men ikke **opplevelse**. Dette gjenspeiler da ordbøkernes opplysninger. Problemene med den manglende homografsepareringen – som jeg er redd har blitt et trettende gjennomgangstema i denne anmeldelsen – viser seg også her. Under holonymet **kasse**, finner vi **bund**, **låg** og **side**. Men det er lett å mistenke at det er **side** i en annen betydning, nemlig som sidene i ukebladet, som har hatt stor frekvens at det har kommet med. Er dette »samme ord« i danskenes felles mentale leksikon? Ut fra de premissene Ruus har gjort rede for at hun har fulgt, er denne oppføringen av **side** som meronym til holonymet **kasse** helt rimelig, men det gir meg som leser en viss usikkerhet når det gjelder tilliten til at de nettverkene som er oppført her, faktisk gjenspeiler de semantiske nettverkene mellom de mest frekvente ordene, og usikkerheten gjelder både for ukebladene og for det mentale leksikon. Mye henger her på lemmadefinisjonen og på i hvor stor grad ordbøkernes angitte relasjoner samsvarer med de relasjonene som finnes i de fleste danskers mentale leksikon.

Når det gjelder analysene av relasjonene mellom kjerneordene, kan en undres om det ville ha gitt et mer konsistent resultat om Ruus bare hadde bygd på sin egen språkfølelse og logiske resonnering istedenfor å basere seg på ordbøkene. Det er oftest mange personer som arbeider med samme ordbok – eller arbeidet strekker seg over lang tid. Begge disse faktorene vanskeliggjør en helt enhetlig beskrivelse. At det dreier seg om trykte og velrenommerte kilder, og at presisjonen i Ruus' analyser kan kontrolleres mot dem, er ikke nødvendigvis en garanti for at det er disse bøkernes opplysninger som gir henne det beste analyseresultatet. De gir henne faglig ryggdekning, men hvis det ikke – mot formodning – har vært en kontrollprosedyre i arbeidet med ordbøkene som systematisk har sammenholdt alle opplysninger om relasjoner, er det vel ingen grunn til å tro at ordboksmedarbeidernes skjønn ville være bedre enn hennes eget eller at alle medarbeiderne vil – hvor godt de enn har samarbeidet – ha et helt samstemt skjønn. Og så i dette synes jeg det kan være grunn til å spørre om det formelt etterprøvbare har fått dominere på bekostning av rimeligere løsninger.

Når dette er sagt, er det grunn til å understreke at den semantiske analysen likevel gir grunnlag for svært interessante hypoteser om tettheten i de semantiske nettverkene i de delene av leksikonet som inneholder de mest frekvente enhetene. For meg var den tette sammenhengen i nettverket som ble beskrevet mellom de funne kjerneordene noe av det mest spennende i hele avhandlingen.

Helt til slutt kommer Ruus inn på hvilke bruksområder kjerneordinventaret på 1117 lemmer kan ha. Hun nevner bl.a. at kjerneordene kan brukes som basis for vokabularer både til bruk for danske barn og for barn og voksne som skal lære dansk som fremmed- og andrespråk.

Avslutning

Den gjennomgående presisjonen og klarheten som preger avhandlingen, viser seg også i at den er formelt sett i meget god stand. Det er – i hvert fall for en norsk leser – svært få trykkfeil å finne. Men én feil – som viser at tolkingen ikke

bare skjer på ordplanet, har jeg merket meg: boktittelen »Men hva betyr det, lærer?« er gjengitt som »Men hva betyder lærer?« (side 223). Her er ikke bare stavemåten i verbet blitt dansk, men hele replikken som utgjør tittelen har fått en annen betydning enn i originalen.

Jeg regner med at mange av de innvendingene jeg har kommet med i det forestående, er forhold som forfatteren selv godt er klar over, og som nevnt er mange av dem en følge av at jeg ville ha gjort andre valg enn hennes. Det er mange bemerkninger som viser at forfatteren er meget bevisst om problemer og begrensninger i metodene og materialet. Likevel er det som om noen av forbeholdene blir borte på de aller siste sidene. Der omtales kjerneordforrådet nesten som en størrelse som nå endelig er funnet. Slik er det naturligvis ikke, og det mener nok heller ikke forfatteren. For det er mange trekk i listen over kjernelemmaene som tyder på at den ikke bør betraktes som endelig. Er f.eks. **onsdag** virkelig en så mye mindre vesentlig dag for dansker at det kan forklare at den mangler mens alle andre ukedager er med? Det er likeledes påfallende at **spiseskefuld** er med, men verken **ske** eller **spiseske**. Her må det være ukebladens oppskrifter som har slått ut. Slike opplagte skjevheter vil en alltid kunne finne i et frekvensbasert liste basert på en gitt tekstmengde. Enhver som har arbeidet med frekvenslister, vet at slikt ikke er til å unngå. Når jeg trekker fram disse eksemplene, er det ikke en kritikk av det utførte arbeidet, men en påpeking av at Hanne Ruus' avhandling ikke kan være sluttpunktet i arbeidet med å avgrense et kjerneordforråd for dansk. Det ville heller ikke være rimelig å vente at en enkelt avhandling skulle kunne frambringe en endelig liste. Men det bør også sies at de fleste ord som er fanget inn gjennom den valgte metode, sikkert vil dukke opp på lister fanget inn gjennom andre analytiske grep og ved bruk av et annet materiale. Selv om dette altså ikke kan betraktes som en endelig liste over kjerneordene i dansk, synes jeg det er en meget god begynnelse og et godt utført og spennende arbeid.

Anne Hvenekilde

Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth. Redigeret af Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen. Universitets-Jubilæets danske Samfund og C. A. Reitzels Forlag, 549 sider. Kr. 350.-.

Dansk renæssance og barok. Det er kongelige prestigeslotte som Kronborg og Frederiksborg; det er byhuse som det Thottske palæ og Charlottenborg, der kranser Kongens Nytorv, Danmarks fornemste barokplads med Lamoreux' rytterstatue af den enevældige Christian 5. i centrum. Endnu markerer de spirklædte herremandsboliger, Hesselagergaard, Rosenholm, Arreskov, Gisselfeldt, Torup og hvad de nu hedder, sig i landskabet som monumenter over 1500-tallets adelsvælde; færre men ikke mindre imponerende er de regulerede anlæg fra den ældre enevælde, stateligst Clausholm, smukkest Præstøborgeren Jens Lauridsens Nysø. Om elitens selvvisenesættelse vidner Karel van Manders pompøse portrætter af Christian 4. og hans adelige modspillere.

Renæssancen og barokkens arkitektur og kunst er fast forankret i dansk bevidsthed. Monumenterne ligger uden for døren, i by og på land. Derimod er periodens litterære og sproglige frembringelser næppe i samme grad en del af dansk bevidsthed. Bortset fra Kingo og Leonora Christina tilhører perioden litterære antikvarer og andre lærde. Der er på dansk ingen Cervantes, ingen Shakespeare, ingen Milton. Dermed er der intet litterært identifikationspunkt, der som Holberg for det 18. århundredes vedkommende fastholder perioden i den almindelige bevidsthed. Men lukker man sig ind i det ældre danske rum, opdager man både talent og mangfoldighed. Og just det gør festskriftet til Poul Lindegård Hjorth til en lystvandring.

Det tilkommer ikke en historiker at blande sig, når litterater og filologer diskuterer høylærde materier. Men det må være tilladt at pege på nogle almene perspektiver. Et overblik og 28 indblik lyder undertitlen. Overblikket leverer Flemming Lundgreen-Nielsen, der sætter de øvrige bidrag ind i en lærdomshistorisk oversigt, et vellykket forsøg på at få sproglige, litterære, mentale og politiske udviklingslinier anbragt i et sammenhængende og forståeligt mønster. Lundgreen-Nielsen skriver med distance og behersket munterhed, om end den kritiske overbærenhed overfor de danske kongers krigspolitik er på kanten af det uretfærdige. Frederik 2. og Christian 4.s udenrigspolitik var i mine øjne grundlæggende rigtig og der var ikke noget alternativ. Problemet var, at et forældet fiskalt og administrativt system, som rigsråd og adel af politiske grunde ønskede opretholdt for en hver pris, forhindrede Danmark i at mobilisere sine ressourcer på en hensigtsmæssig måde.

Som supplement til overblikket over periodens sproglige frembringelser kan der være grund til at gøre opmærksom på, at i modsætning til nutidige politikeres af marketingsindustrien inspirerede uklarheder og maltraktering af det danske sprog, er det sproglige niveau i rigsrådets betænkninger fra Christian 4.s tid ofte højt. Ikke mindst Jakob Ulfeldt, Corfitzes fader, og den skånske rigsråd Tage Thott præsterede fremragende ræsonnerende dansk prosa. Hverken Christian 4. eller hans råder havde uld i munden, endsige i pennen.

Upåagtet af litteraturforskningen er de hyldestdigte, som smykker de mange portrætkobberstik af samfundets spidser. Her bolttrer koryfæer som Anders Bording og Vitus Bering sig på både latin og dansk. Som smagsprøve skal anføres en strofe fra et digt på et stik fra ligprædikenen over Danmarks rigeste mand rigsråd Otte Thott (1657), hvor man på en gang ser de sørgende efterladte og den afdøde på vej til de himmelske sale:

Af godtz, formufve, peng' oc ær'
oc huad i verden elskis meer'
Haffde Jeg nock, mens Jeg var till:
Nøyes nu vel med huad Gud vill
Min fader, børn og kiærest Ven,
Far vel til Gud far jeg nu hen.

Vi kender ikke ophavsmanden til de anonyme vers, men da Anders Bording i disse år blev underholdt på de thottske godser i Skåne, kan det godt være ham. I det hele taget tilbyder det 17. århundredes panegyrik mange forskningsmæssige mu-

ligheder, hvilket Sebastian Olden Jørgensen har demonstreret i sin bog om politisk lejlighedsdigtning i forbindelse med enevældens indførelse.

Det vil føre for langt at gå ind på alle 28 indblik, og det er ikke udtryk for nogen kvalitetsvurdering, når ikke alle nævnes i det følgende. Men man kan sikkert aflæse noget om anmelderens fordomme. Og så skal det slås fast, at trods de anvendte betegnelser er det ikke kun Lundgreen-Nielsens bidrag, der udmærker sig ved overblik. Mange af de øvrige bidrag rummer både udsyn og perspektiv. Karen Thuesen tager fat i den gamle forestilling om folkevisernes mulige vestnordiske oprindelse. Adskillige danske viser rummer udtryk som *den brune brand*, *salte rin* etc., der er velkendte i vestnordisk, men som i østnordisk ikke kendes uden for folkeviserne. Karen Thuesen betvivler, at den verbale afhængighed af vestnordisk, som kan konstateres i flere tilfælde, indicerer genrens vestnordiske oprindelse. Hun peger på, at de forskellige visetraditioner låner hos hinanden, og er i øvrigt knapt så pessimistisk, som Poul Lindegård Hjorth var det, omkring sproget som kilde til datering af viserne. Hun er vist af den opfattelse, at ordforråd og vendinger i mange tilfælde må være et problem for den sene datering af viserne, som en del forskere for øjeblikket går ind for.

Med hensyn til den verbale afhængighed af vestnordisk kan man måske pege på, at gennem hele 1300-tallet var Varberg et centralt politisk knudepunkt for hele Norden. Varberg og Nørrehalland var reelt på norske hænder fra 1305 til 1377. Midt i århundredet var Varberg centrum for Magnus Erikssons norsk-svensk-skånske unionsrige og måske kan man arbejde med den hypotese, at Magnus Erikssons hof, hvortil der var knyttet både norske, svenske og danske stormænd, har været udvekslingscentral for forskellige visetraditioner og sproglige vendinger. Derimod kan man vist roligt udelukke nogen større reception af vestnordiske vendinger i dansk i den egentlige unionstid efter 1397.

Også af andre grunde fortjener det 14. århundrede interesse ud fra et folkevisesynspunkt. Mange historikere antager, at det voldsomme folketab som følge af den sorte død – måske mere end en tredjedel af befolkningen – førte til en social omstrukturering af de europæiske, herunder det danske samfund, der blandt andet yrede sig ved, at den tidlige middelalters storgodsdrift blev afløst af det fæstesystem, som eksisterede frem til landboreformernes tid. Der er tale om en social omstrukturering af så vidtgående karakter, at der må have været tale om en delvis udskiftning af eliten. Måske er det værd at overveje, om ikke det samfund og de miljøer, hvor folkeviserne bliver til, er resultatet af de sociale omvæltninger i det 14. århundrede. Af de slægter, der er repræsenteret i rigsrådet omkring 1500 synes de færreste at gå længere tilbage end første halvdel af det 14. århundrede. Undtagelserne er Ulfeldt og Urne, der muligvis kan påvises allerede i det 12. århundrede.

Folkeviserne vrimler med dyr både fra den zoologiske virkelighed og fablernes verden. Basse, lindorm, mår, høg, ulv, hjort, hund er bare et udpluk. Ved hjælp af præcist definerede semantiske felter strukturerer Hanne Ruus denne zoologiske have og får afgrænset betydninger og metaforer i forhold til hinanden. Relevante semantiske felter til at strukturere gruppen dyreliv er fx heraldik og beklædning.

Vibeke A. Pedersen griber fat i en overset del af folkevisehåndskrifterne, nemlig de småbemærkninger og kommentarer af privat karakter, der findes indført i

visebøgerne. Fx blev dronning Sophies visebog også brugt som stambog. Indførslerne går med Vibeke A. Pedersens ord fra det gudelige moraliserende til det lettere frivole. Det interessante er det mentale univers, som disse småbemærkninger åbner for. Selv om en enkelt adelsdame ønsker sig en »frisk broder« til at varme sig i sengen, er de fleste bemærkninger moraliserende og gudfrygtige i modsætning til mændenes mere verdslige ønsker, hvor det mere drejer sig om ære end om dyd. Ingen kan være uenige med forfatteren i, at bemærkningerne afspejler opdragelsesmæssige forskelle på de to køn.

Det kan diskuteres, hvornår viserne er blevet til, men et er sikkert: i visernes verden er ære et nøglebegreb. Ære var ikke kun noget personligt, det var også et politisk begreb. Det kom til udtryk i forbindelse med Malte Juuls gesandtskab til Moskva i 1631, emnet for en væsentlig afhandling af Niels Haastrup. Christian 4. instruerede Malte om, at når han kom i audiens hos zaren, måtte han kun tale dansk, ikke tysk. Opfordringer til at tale tysk skulle afslås med den begrundelse, at det ikke var hans eget sprog, hvilket er interessant, da den veluddannede Malte Juul fra lange dannelsesrejser i udlandet uden tvivl har talt udmærket tysk. I øvrigt kan tysk i det 17. århundredes Danmark næppe kaldes et fremmedsprog. I København var det ligefrem et gadesprog.

Christian 4.s motiv til at insistere på, at gesandten skulle gøre sin entre på dansk, har været knyttet til, hvad han selv betegnede som sin *reputation*. Ved at stå fast på brugen af dansk har kongen villet hævde sin prestige over for den russiske zar. Christian 4. følger i dette internationale normer, hvor fyrsterne insisterer på, at deres udsendinge skal bruge deres eget sprog ved de officielle modtagelser. Sproget blev på denne måde et led i den statslige hierarkisering. Da Corfitz Ulfeldt var i Paris i 1647 skete entréen på fransk; den danske konge kunne hævde sin *reputation* på det sproglige område overfor en halvbarbarisk fyrste som zaren, men ikke over for den franske konge. Man skal være opmærksom på, at det kun drejer sig om den ceremonielle side af gesandtskabet; de egentlige forhandlinger blev i reglen ført på det mest bekvemme sprog. Ære og *reputation* var ikke kun relevante politiske begreber i det 17. århundrede. De er det stadigvæk. Den internationale hierarkisering træder i kraft hver gang EUs statschefer stiller op til officiel fotografering. Det er ikke den danske statsminister, der står i centrum.

Minna Skafte Jensen udpeger i sin artikel Peder Hegelund som forfatter til det tosprogede epitafium (latin og dansk) over rigsråd Jørgen Rosenkrantz i Hornslet kirke. Hegelunds digt er enestående i kraft af forfatterens tekniske dygtighed og lærdom, men ligesom digtenc på portrætstikkene er epitafielyrikken en væsentlig del af det 17. århundredes danske digtning, som endnu ikke er blevet undersøgt konsekvent. Epitafiepanegyrikken har forskningsmæssigt hidtil været et lukket rum, men Minna Skafte Jensen demonstrerer de lærdomshistoriske og mentalhistoriske muligheder.

I sin fine artikel om Anders Rasmussøn Gryderop delagtiggør Billeskov Jensen sine læsere i sin glæde ved at lukke sig ind i en ældredansk tekst. Gryderop hører nok ikke til periodens stjerner, men hans tekster er et smukt udtryk for den melanchtonske humanisme, der prægede de åndelige miljøer i Danmark i de første generationer efter 1536 inden den blev overmandet af det 17. århundredes teologiske og videnskabelige ortodoksi.

Iver Kjær lukker rent bogstaveligt læseren ind i et ældre dansk sprogrum, idet han præsenterer og aftrykker »Morten Nielsens bindegilde«, en hidtil upåagtet dansk skuespiltekst, som Kjær daterer til 1630erne og henfører til miljøet omkring Viborg skole. Forfatteren har ret i, at da tobak optræder i forbindelse med andre nydelser, kan teksten næppe være meget ældre. Den studentikose tekst er ikke noget mesterværk, men er interessant ved at belyse det provinsielle latinskolemiljøets forestillingsverden og dannelseshorisont. Perspektivet ligger i, at det var fra disse miljøer, at den ældre enevældes åndelige elite blev rekrutteret.

Blandt de øvrige bidrag har jeg hæftet mig ved Bertel Ejders bidrag til den fascinerende historie om Lars Wivallius og Gertrud Grip. Denne blanding af tragedie og sæbeopera fra Christian 4.s tid udspillede sig på den lille herregård Bjørkeberg i Gønge herred, Birkebjerg ville kongen nok have sagt. Som et kuriosum nævner Ejder, at Bjørkeberga 300 år senere påny blev indskrevet i litteraturhistorien, nemlig da Erich von Ludendorff i vinteren 1918/19 skrev sine krigserindringer på den skånske gård. Videre skal nævnes Flemming Conrads interessante indblik i den litterære kanondannelse i Danmark før 1700, Allan Karkers overbevisende opgør med forestillingen om en primæroversættelse af Bibelen ved Christiern Pedersen som forudsætning for Christian 3.s bibel 1550, Marita Akhøj Nielsens opsats om Anders Sørensens Vedels udgivelsesprincipper samt en række bidrag til leksikografiens historie, der afspejler, at festskriftmodtageren også på dette område havde en fremstående placering. Et fint indblik er Sv. Eegholm-Pedersens artikel om Matthias Moths ordbogsarbejder. Moths arbejdskraft forekommer nærmest frygtindgydende, men det gælder for mange af periodens stjerner inden for litteratur og videnskab, at de med eftertidens øjne overkom det utrolige. Man kan nævne den spanske dramatiker Lope de Vega, der har efterladt sig mere end 500 dramaer og som efter sigende kunne skrive et teaterstykke på mindre end en uge. Også naturvidenskabsmænd som Newtons og Leibniz' produktion har et for nutiden nærmest uforståeligt omfang. Kan forklaringen være den banale, at datidens lærde var opvokset i en undervisningstradition, hvor udenadslære og hukommelsestræning spillede en afgørende rolle, således at de ikke i samme grad som deres videnskabelige og litterære arvinger var afhængige af ajourførte kartotekssedler? Festskriftet afspejler den stigende interesse for dansk renæssance og barok, der tidligere stod noget i skygge af middelalderen og romantikken. Uden tvivl er det en periode, hvor der er meget at vinde ved tværfagligt samarbejde. Hvilket man også kendte til i renæssancen. På Pieter Isaacs' bekendte portræt af den unge Christian 4. (Frederiksborg) er der på et postament i billedets højre side indmalet et miniportræt af samme konge stående i en romersk triumfvogn, mens han bliver laurbærkranset af Viktoria, sejrgudinde. Scenen er uden tvivl en hentydning til Kalmars erobring i efteråret 1611. Netop da udsendte Lyskander sit panegyriske digt »Den calmarske Triumph«, hvor han i ord tegner billedet af Christian 4. som romersk triumfator. Digteren og maleren bruger her samme panegyriske motiv, og det er karakteristisk for perioden, at litteratur, kunst og arkitektur er fælles om billeder og allegorier. Viktoria, sejrgudinden er allestedsnærværende i skulpturudsmykningen på Frederiksborg. Digtere, malere, bygmestre, billedhuggere, historikere, gram-

matikere, alle skulle de hævde kongen og rigets reputation, ganske som Malte Juul i Moskva.

Fortegnelsen over Poul Lindegård Hjorths produktion vidner om en alsidighed og flid ud over det sædvanlige. Festskriftet, som han lykkeligtvis nåede at modtage, afspejler de mange områder, hvor han var igangsat, og gør det klart, hvor stort et tab hans bortgang i virkeligheden er for studiet af ældre dansk sprog og kultur.

Steffen Heiberg

Hans Brøchners rejsedagbøger fra årene 1847 og 1852-1853, udg. med indledning, kommentar og registre af Carl Henrik Koch og Vibeke Koch. Kbh. 1996. Kr. 280,-.

I den efterhånden ganske omfattende række af brev- og dagbogs-udgaver fra danske i 1800-tallet, som især Det Danske Sprog- og Litteraturselskab har stået for, foreligger nu også en udgave af den senere filosofi-professor Hans Brøchners dagbøger fra et par ungdoms-rejser til og i Italien i 1847 og 1852-53, udgivet med videnskabeligt apparat af Carl Henrik og Vibeke Koch. Det er en udgave, der vil kunne imødekomme forskellige arter af interesse: Her er omfattende bidrag til identificering og lokalisering af de mængder af kunstværker, som var et vigtigt rejsemål, når vore forfædre i det 19. århundrede tog turen gennem Europa. Her er supplement til de indtryk af rejselivets strabadser, af natur, af kunst og folkeliv, af det sociale liv blandt skandinaver i Italien, som vel kendes fra tidens øvrige digteriske og ikke-digteriske litteratur, men som her fremstår så frisk som nogensinde. Og her kan man erfare, at dannelsesromanens typer og forestillingsverden med dens kredsen om kunst og litteratur samt politik og ikke mindst erotik ikke blot hører fiktionsverdenen til, men i høj grad også udgjorde dannelseselitens håndgribelige virkelighed: Socialt, psykologisk, endog af udseende ligner Hans Brøchner til forveksling århundredets romanhelte.

Genremæssigt er der tale om en rigtig dagbog, præget af denne teksttypes nære forhold til stort og småt og manglende overblik over begivenhedernes samlede forløb; den er i almindelighed ført dag for dag, vistnok kun sjældent er nedskrivningen udskudt til den følgende dag, og undertiden er notater endog nedfældet i flere omgange i dagens løb ind imellem de øvrige gøremål. Vi kommer tæt på fortælleren, hans situation og genstandene for hans betragtninger. Hertil svarer et vekslende stilbillede: Undertiden nedfældes indtrykkene i hastig staccato, der kan give læseren et udækket behov for videre indsigt: »Brasilianerens Jagt efter Fruentimmere« (138) havde man vel gerne hørt mere om. Men i de afsnit, der bl.a. derved kommer til at stå centralt, udfolder han sig bredt fortællende, reflekterende over sin situation eller beskrivende: tingene skal fastholdes; vi er i tiden, før fotografens blitz satte sit præg (også) på rejselivet.

Notaterne åbner i marts 1847 med et afskeds-spark til det åbenbart kedsommelige Berlin, hvor Brøchner havde studeret det meste af et år. På små 3 uger nås

Rom efter en tur over stok og sten med alskens transportmidler og med en udholdenhed over for rejselivets strabadser, der må forbløffe en eftertid. Det er som antydet en dannelsesrejse med omhyggelig registrering af naturoplevelser, folkeliv og indtryk af billedkunst, dertil rapport om nogen læsning. Sit præg af medrivende romantisk fortælling får dagbøgerne gennem Brøchners møde med den unge romerinde Costanza Testa, der ligesom dagbogens øvrige indhold kendes fra S. V. Rasmussens monografi over *Den unge Brøchner* (1966) og Harald Høffdings desværre alt for diskret redigerede udgave af brevvekslingen mellem *Hans Brøchner og Christian K. F. Molbech* (1902), men nu fremstår samlet og med den umiddelbare oplevelses styrke. Det er en historie, der med sine sælsomme sammenfald af begivenheder og (jo utilsigtede) varsler ikke står tilbage for nogen roman: På selv samme dag, hvor Brøchner i Rom erfarer, at hans elskede Anna Fabricius hjemme i Danmark har bestemt sig for en anden, møder han mirabile dictu for første gang Costanza Testa, der nu bliver den røde tråd i hans liv under begynde de to Italiens-rejser og videre frem – skønt noget afbleget – til de blev gift hver for sig o. 1860. Særlig appel får forløbet, fordi læseren modsat forfatteren kender den sørgelige udgang på historien og fx, når Brøchner finder kirken S. Costanza lukket, kan begræde hans manglende sans for at tage varsler (107). Det bliver nu til en række ofte pinlige scener mellem dem, hvor man kun må beklage savnet af replikkerne; afsked på afsked sættes i det tomme, og stadig cirkles om bekymringen over den geografiske afstand mellem Danmark og Italien og de impliceredes incompatible religiøse holdninger, som Costanzas moder ikke var ene om, men dog ene om at drage afgørende konsekvenser af. Stillet over for modrens umanerlige bornerthed afslører Brøchner sig som til det pirrelige øm om sin stolthed. Hvis evne til at justere sine standpunkter efter de herskende magtkonstellationer er en dyd for diplomater, hørte Brøchner ikke til dette korps. Som hans kompromisløshed tidligt sikrede ham en plads i universitetshistorien, da han nægtede at moderere ytringerne af sin religiøse holdning for derved at opnå adgang til det teologiske eksamensbord, måtte han nu uden gustent hensyn til konsekvenserne sige Costanzas moder »adskillige Sandheder, som hun kunde trænge til at høre« om indskrænket egoisme og den slags. Kedeligt nok i betragtning af konstellationerne, bevares! »men et aandeligt Bløddyr har altid været mig modbydeligt.« (194). Ganske vist følger der en formel undskyldning for »de drøie Sandheder«, men: »Naar blot hun har faaet dem at høre, er det mig nok.« (195). Snart efter rejste den 33-årige Brøchner hjem til Danmark og så ikke oftere Costanza.

Udgavens videnskabelige apparat gør den meget anvendelig. Indledningen skitserer ikke blot Brøchners rejser i Sydeuropa, men giver også dagbøgernes historie og dvæler i den forbindelse (vel bredt?) ved den bizarre situation ved Brøchners død, da man ikke ville tillade ham en begravelse uden gejstlig medvirken. Højest nyttige er redegørelserne for italiensk tidsmåling og for møntvæsen i de lande, Brøchner gennemrejste, dels i forbindelse med tydingen af hans rejse-regnskaber, dels ved læsning af anden samtidig litteratur med beslægtet emne. Det samme gælder specielt realkommentarens omfattende og grundige bidrag til oplysning om og identificering af kunstværker på Brøchners vej. Udgaven rundes endelig af med et personregister og med et stedregister, der udmærker sig ved

at registrere ikke blot større geografiske omner, men også fx bygningsværker i Firenze. Der er således god grund til at byde denne udgave velkommen og anbefale den til læsere med ganske forskellige interesser.

Flemming Conrad

Henrik Pontoppidan: Det forjættede Land bd. 1-2, udg. Esther Kielberg og Lars Peter Rømhild, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Gyldendal 1997. 520 + 308 sider + cd-rom af ukendt omfang. Elektronisk tilrettelæggelse ved Karsten Kynde. Kr. 575.

I modsætning til, hvad man kunne forvente af en klassikerudgivelse på Gyldendal, rummer denne mere end et genoptryk i lokkende farver: her er både en kritisk gennemset tekst, en omfattende kommentar og en cd-rom. Selve Pontoppidans tekst udsættes, hvad titlen angår, for et lille, tilgiveligt paradoks med denne udgivelse. Først i 1898, da de tre bøger, *Muld* fra 1891, *Det forjættede Land* fra 1892 og *Dommens Dag* fra 1895, blev samlet, forkortet og revideret til en etbindsudgave, som forfatteren ved den lejlighed håbede på »ikke maa have tabt i Liv og Friskhed, hvad den vistnok har vundet i Afrundethed og Fasthed« – først da fik helheden den titel, hvorunder den har opnået sin klassikerstatus. *Det forjættede Land* er nu genudgivet med de tre successive bøger som tekstgrundlag under den kanoniserede titel, som altså først kom til post scriptum.

Udgiverne afholder sig fra at tage stilling til, om valget af førsteudgave(rne) er et bedre valg end de reviderede etbindsudgaver, som fulgte årene efter. Man følger i forordet et af Paul V. Rubows pragmatiske synspunkter: hvis en tekst allerede er tilgængelig i en sen udgave, er det et argument for at udgive den tidlige. Det omvendte er lige så rigtigt: mangfoldigheden skal tilgodeses frem for favorisering ud fra den tanke, at det næste slægtled af læsere meget vel kunne vende favoriseringen på hovedet. Valget af den hidtil uoptrykte førsteudgave skal tage hensyn til de mange, som »vil være interesserede i at stifte bekendtskab med triologien i dens oprindelige form«. Valget af førsteudtrykket er i overensstemmelse med den udgivernorm, som er arbejdsgrundlaget for DSLs Klassikerserie, hvorefter en lang række udgivelser får en del af sin eksistensberettigelse ved at vende den fra det 19. århundrede overtagne norm om favorisering af forfatterens sene revisioner på hovedet. At teksten er den oprindelige behøver dog ikke at betyde, at den er bedre, mere autentisk etc. – den er først og fremmest en anden version af den samme tekst. Det er næsten lige så banalt, som det lyder, men den principielle diskussion bliver hermeneutisk vedkommende, når udgiverne snarådigt kan slutte sig til, at en læsning, som argumenterer for en høj grad af anfægtelse og bodfærdighed hos Emanuel Hansted, da sønnen dør, ikke har belæg i førsteudgaven, men derimod rigtignok i en af de senere. Stedet (bd. 2, s. 159) er et diskret lærestykke i nødvendigheden af omhyggelig vurdering af tekstgrundlaget. Pointen er ikke, at læsningen dermed er forkert, snarere at den er rigtig med den begrænsning, som udspringer af den valgte tekstkilde.

Da hensigten med denne anmeldelse først og fremmest er at se nærmere på cd-

rom-delen med Pontoppidans tekster i elektronisk form, skal jeg i det følgende blot strejfe indholdet af kommentarbindet. Bindet følger i kommenteringen norm og niveau fra Klassikerserien, men ikke i efterskriften, som i mindre grad udgør en samlet læsning af romanværket, i højere grad og instruktivt behandler baggrunden, litterært og historisk. Et hovedærinde – i stiltiende dialog med en litteraturhistorisk tradition for at udpege konkrete lokaliteter og personer – går ud på at lade fiktionen etablere sit eget forjættede land. Det knytter an til en vedvarende diskussion, som fremlægges dels i afsnittene om tekstens forandringer gennem de forskellige udgaver, dels i gode og undertiden fremragende (fx Vilh. Andersen-afsnittet) præsentationer af Pontoppidan-receptionen 1891-1985: i bund og grund spørgsmålet om, hvad *Det forjættede Land* handler om. Fr det 'tidsbillede', som de enkelte bøger havde indskrevet i undertitlerne frem til den reviderede etbindsudgave? Er det som bagsideteksten foreslår en idealist i konfrontation med et sjællandsk landsogn? Eller er Emanuel Hansted indskrevet i rækken af det 19. århundredes danske fantaster? Ud fra et for så vidt sympatisk ønske om »ikke at tage brødet ud af munden på al senere forskning« lader udgiverne en forfatter (Svend Åge Madsen i afsnittet 'Digterne og *Det forjættede Land*') få det sidste ord: »Jeg har sjældent læst en roman der virkede så åben på mig som *Det forjættede Land*. (...) Således må man både opleve Emanuel som en håbløs fantast, og se ham som en håbefuldst idealist, som verden ikke vil føje sig efter«. Bindet indeholder desuden en nyttig litteraturliste.

Den vedlagte cd-rom indeholder foruden hele kommentarbindet, som ikke skal interessere os i denne forbindelse, alle forfatterens versioner i fuldtekst af det værk, der skulle blive kendt som *Det forjættede Land*. Det drejer sig om 5 udgaver i perioden 1891 til 1918. Derudover er der adgang til to tidlige, mere grovkornede føljetonafsnit (der senere indgår som omtrent 1. og 2. bog af *Muld*) og 2. oplag af trilogiens 1. og 2. del, *Muld* og *Det forjættede Land*, som kom til så tidligt som 1892 og 1893 og derfor kunne betragtes som en bearbejdning af værket, før værket var tilendebragt. Eller sagt på en anden måde: da tilblivelsen af *hele* værket strækker sig over fire år, og forfatteren benyttede muligheden for at revidere sig selv i fuld offentlighed, kunne man betragte førsteudgaven som en trykt kladdé. Udgiverne overvejer da også denne mulighed for at inddrage ændringerne i emendationen af førsteudgaven, men har kloget besluttet sig for at lade førsteudgaven stå uantastet og bringe ændringerne i et negativt apparat i kommentarbindet. Den trykte tekst er den tekst, som blev til efterhånden. At det trak ud gav vittige hoveder lejlighed til ordspil på titlen.

Alle tekster foreligger som HTML-filer, og det gør dem tilgængelige med enhver internet-browser, men den medfølgende og overskuelige I-View (shareware) kan fint benyttes. I det hele taget må cd-rom'en roses for dygtig brug af de forhåndenværende søm: alt programmel er hentet på nettet og uændret bragt i Pontoppidans tjeneste. Man kan med rette kalde cd-rom'en for et discountprodukt, men kun hvis man dermed mener at have udtrykt sin fornøjelse over at have fået overraskende meget for sine penge. Har man pejlet sig gennem installationen (som ikke er automatisk og som også godt kunne være beskrevet til brug for Windows 95), møder man en langtfra fancy, men ganske overskuelig brugergrænseflade. Enkle pilemarkører bruges overalt til at blade med, og man kommer

da som det første til oversigten (som kaldes indeks) over muligheder: der er en indholdsoversigt, som hæfter til de enkelte tekster i de enkelte versioner; et 'sidedetalskorrelationsregister', som giver mulighed for komme til de enkelte tekster med udgangspunkt i en bestemt bog eller en bestemt side i en bestemt udgave; et tekstsøgningsmodul, som på grundlag af programmet NavSearch, giver mulighed for at søge på enkeltord i et helt værk ad gangen. Endelig er der mulighed for sammenligning af udvalgte tekstdele. De to sidste funktioner bliver her genstand for nærmere omtale.

En stiliseret, akademisk halvbrille er den ikon, som bringer en til søgefunktionen. Hvor banal den end er, kan man ikke prise det nok at have mulighed for at understøtte sin hukommelse med et elektronisk opslag. Og ikke alene kan man huske mere effektivt (når man blot vedkender sig den begrænsning, at maskinen 'kun' kan matche kongruente ordbilleder; omskrivninger af det samme til noget andet er stadig læserens egen opgave), man kan også få efterprøvet en tese, som traditionelt ville have krævet en genlæsning. Tag nu eksemplet: måge. Eller rettere: Maage. Det er velkendt, hvordan Pontoppidan har udnyttet geografien eller topologien i det sjællandske landskab som baggrund for sin fortælling. Der er en central modsætning mellem den hovedstad, som bogens hovedperson søger at frigøre sig fra, og det forjættede land, som han drømmer om. Der er inden for det landområde, han kommer til at virke i som kapellan og forudsætningsløs bonde, yderligere opdelinger mellem det autoritetstro, mere høj Kirkelige Vejlbj og det højskoleinfluerede, oprørske Skibberup. En yderligere specifikation vil tilføje Mosekærshusene, hvis fortrukne indbyggere er fortabt for den grundtvigske opbyggelighed, det anarkistiske fiskersamfund Skallinglandet, hvor det mod almindelig forventning lykkes Hansines veninde at få sig et godt liv, da hun gifter sig under stand, og der er højskolen i Sandinge på den anden side af fjorden, hvorfra de nye impulser kommer i de tidlige bøger for at implodere i intern uenighed i de afsluttende. Hele dette omhyggeligt udarbejdede landskab har sin grænse, dels i forhold til byen, men vigtigere i denne sammenhæng i forhold til kystlinjen. Ved kysten holder mågerne til.

Der er 10 forekomster af passager indeholdende ordet Maage (eller Maager); de falder alle sammen med centrale begivenheder i Emanuel Hansteds liv og er dermed disponerende for fortællingen (der refereres i det følgende til førsteudgaven):

Da Emanuel endnu er pastorens tro, men dybt utilfredse kapellan, hvis velforberejdede prædikener ikke rigtig vinder genklang hos menigheden, hedder det: »paa Aarets første Foraarsdag – lød Salmesangen fra Kirken atter mangelstemi mig ud over Fjorden og blandede sig her med Skriget af Maagerne uden for Kysten« (s. 44).

Da han beslutter sig for at opsøge Skibberup og bondepigen Hansine, hedder det: »Han gik nu ned til Stranden, hvor han plejede at opholde sig i nogen Tid for at iagttage Maagerne, der stumme og urolige kredsede omkring et Punkt i Luften, som om de tav med en vigtig Hemmelighed« (s. 64).

Da det umage par, Emanuel og Hansine, holder bryllup, hedder det: »Kirken, Næsset, Fjordens blå Flade og Genbolandets Brinker – alt laa badet i gyldent Sollys. Hen under Himlen fór lette Flors-Skyer af Stærre og ude over Vandet skreg de skumhvide Maager« (s. 194).

Da 'Gutten', Emanuels førstefødte, er død på grund af farens hårdnakkede skepsis over for moderne lægevidenskab i almindelighed og dens lokale repræsentant, den uassimilerede levemand dr. Hassing, i særdeleshed, skal han begraves. Det skal efter Emanuels vilje være et bestemt sted: »Han [Emanuel] havde fra Fortiden bevaret en særlig Kærlighed til dette ensomme Sted med dets fri Udsigt over Fjorden, og med den dybe, højtidsfulde Stilhed, der kun gennembrødes af de vilde Skrig fra Maagerne ude over Stranden« (s. 271).

Da Emanuel på en af sine vandreture har mere held til at overbevise sig selv end sin stadigt mere tillukkede bondebrud om fornuften i det store projekt, op søger han igen strandarealet. Umiddelbart efter det følgende citat, møder han i et udflugtsselskab den fortrængte, men stadig erotisk appellerende Ragnhild Tønnesen. Citatet lyder: »Han blev staaende her paa Strandens solgnistrende Sand, støttet til sin Stok, og fortabte sig i ubestemte Fremtids-Drømmerier. Han fulgte med Øjet sine gamle Venner, de sølvhvide Maager, der stumme kredsede omkring et Punkt i Luften, som om de tav med en vigtig Hemmelighed. Han stirrede ud over den vide, blanke Havflade, ud mod de fjerne blaalige Skybjærge, der nu og da løftede sig over Horisonten og derpaa langsomt sank ned igen. Det var som om et luftigt Skønhedsrige et Øjeblik steg lokkende frem af Dybet og atter svandt bort. Det var som at se koglende Skikkelser vinke og forsvinde...« (s. 282).

Da Emanuel efter opløsningen af præstegårdshjemmet vender tilbage til egnen efter et længere ophold hos sin etatsrådsfamilie i hovedstaden, er han stadig overbevist om, at det tabte lader sig genvinde. Da hedder det, efter en længere naturbeskrivelse: »En blaffende Søndenvind strøg i lummerhede Pust ned over Bakkerne, aandede over de vaade Enge, fyldte sig med Kløverstakkenes Vellugt og jog Strandens uvejrsvarslenende Maageskarer langt ud over den spejlblaa Havbugt. Det var virkelig bleven Højsommer nu« (s. 392).

Da katastrofens omfang er ved at stå Emanuel klart, har han en samtale med sin endnu loyale søster, hvori han karakteriserer sig selv: »Ja, Betty, nu er jeg ogsaa hjemløs her i Verden som en Maage paa Havet. Det var det, jeg vilde fortælle dig. Jeg har ingen Hustru mere, intet Hjem. Jeg er ene nu med mine Smaa« (s. 462).

Da Emanuel efterhånden har afskåret sig fra kone, menighed og familie tolker han sit eksil som en udvælgelse, anfægtelserne som en Jakobskamp og martyriet som en vandring i Kristi fodspor. Den afsluttende kamp er nu rykket fra landet ud til kystlandskabet, hvor fristelsen Ragnhild igen dukker op øjeblikket efter. Da hedder det: »Han stod og betragtede opmærksomt sine gamle Venner, de sølvhvide Maager, der uroligt kredsede omkring et Punkt i Luften, som om de tav med en dyrebart Hemmelighed. Hans Blik fulgte Landets dybt opskaarne Kyst, og med vemodig Glæde nød han Synet af den hvide Strand og de høje, solbelyste Skrænter til begge Sider. (...) Aldrig havde Synet af Naturen indgydt ham en saa livsalig Fred; aldrig havde dens Skønhed saa tydeligt aabenbaret sig for ham som en Afglans af den himmelske Herlighed. Og han forstod godt hvorfor. For første Gang betragtede han Verden som den, der har overvundet den. For første Gang saa' han ret det Synlige gennemstraaet af det Usynlige, følte han de timelige Ting gennemtrængte af Evighedens ophøjede Ro« (s. 469).

Og da det omsider er forbi, skal Emanuel i jorden: »Det var Emanuels eget Ønske, som man opfyldte ved at stede ham til Hvile paa Skibberup Kirkegaard omkring den ensomme Næsse-Kirke. Han havde saa ofte talt om sin Forkærlighed for dette øde, forladte Sted med den frie Udsigt over Fjorden, – talt om, hvor dejligt det maatte være engang at sove der ved 'Guttens' Side, omgivet af den dybe, højtidsfulde Stilhed, som kun Bølgebruset og Maageskrigene gennembrød. (...) Kirkegaardsporten aabnedes, og mens en Flok opskræmte Maager gav sig til at skrige ude over Stranden, som vilde ogsaa de være med at bringe deres ulykkelige Ven den sidste Hilsen, skred Toget ind imellem de vejrb læste Grave« (s. 514, 515).

Hvad har nu alle disse centralt placerede måger at betyde? De er knyttet til hovedpersonen Emanuel Hansted og udgør som sådan et metaforisk akkompagnement til hans afviklingshistorie. Undertiden er de stumme, undertiden skriger de; under alle omstændigheder er deres animalske sprog uforståeligt for Emanuel. Men ikke nødvendigvis for den opmærksomme læser. Tre gange hedder det om dem, at de »kredse om et Punkt i Luften, som om de tav med en vigtig/dyrebar Hemmelighed«. På samme måde kredser fortællingen om Emanuels skæbne, så mågerne på et metatekstuel plan kan siges at være udtryk for markante omslagspunkter i den skæbnefortælling, som undervejs i romanværket endnu ikke er afsluttet. Hemmeligheden er i så fald Emanuels død, der falder sammen med værkets afslutning.

Men det forbigår heller ikke læserens opmærksomhed, at mågerne i sig selv holder til ved kysten i luftens uåndgribelige, drømmesvangre element, der udgør det ærkeromantiske modstykke til det stykke land, som Emanuel har udpeget til sit forjættede, men som jo altså viser sig at være håndfast, virkeligt og uflytteligt. I den forstand er mågerne det vedvarende faresignal om, at virkeligheden kræver sit; det er Emanuels drømme, der står i vejen for hans lykke – fordi de er en kilde til fejlfortolkninger af virkeligheden.

Det, som søgefunktionen giver mulighed for, er at få opregnet en række forekomster umiddelbart efter, at tanken er tænkt. Tesen må dernæst udbygges med parallelle iagttagelser: den grundlæggende iagttagelse er, at mågerne hver gang dukker op i forbindelse med vigtige begivenheder i Emanuel Hansteds liv. Dernæst må det undersøges, hvad de kan betyde. Man kunne indvende, at mågerne tilsyneladende betyder for meget til, at det er signifikant: de er et stykke utilgængelig natur, som overlever hovedpersonen og hans himmelstorm, og de er en slags rejseledsagere, som besidder en hemmelighed, Emanuel ikke kender. Man kunne i den forbindelse hæfte sig ved, at de tre forekomster af hemmelighedsfuldhed er knyttet til de to kvinder i Emanuels liv: den bondefødte Hansine, som han insisterer på at gifte sig med, og den mere indlysende partner, som deler hans forudsætninger, Ragnhild. Skulle hemmeligheden være den, at han valgte den forkerte? Her ligger en opgave for en Pontoppidan-forsker.

At der ikke foreligger håndskrifter i ordinær forstand til *Det forjættede Land* afstikker rammerne for den opgave, som skal løses med den elektroniske udgave: når man ser bort fra enkelte afsnit, som forud blev publiceret som uafsluttede føljetoner, er opgaven at finde midler til at sammenligne forskelle mellem forholdsvist ensartede tekster (uden hvad man kunne kalde intern varians i form af

overstregninger og ombytninger etc.). Det har nemlig vist sig, at selvom Pontoppidan ændrer substantielt i tredjeudgaven og mere detailorienteret i de følgende, bliver hans oprindelige inddeling af romanværket i bøger, kapitler (som forfatteren kalder 'bøger') og afsnit, ikke genstand for ændringer. Hver af trilogiens dele indholder 5 bøger (et arrangement, som kan minde om det klassiske dramas inddeling i 5 akter) og et vekslende antal underafsnit, men den grundlæggende inddeling er stabil fra udgave til udgave. Det betyder, at udgaverne kan anskues og tilrettelægges elektronisk i en vandret og en lodret struktur, hvor det vandrette plan er læseretningens (en hel tekst fra ende til anden) og det lodrette plan udgøres af de kronologisk forskellige udgaver lagt i lag 'oven på hinanden'. Man må da aflægge den akademiske halvbrille og for sit indre øje se forbindelseslinjerne mellem de enkelte udgaver som en elevatorskakt, en transportvej op og ned mellem udgavernes etager.

At sammenligne tekster drejer sig abstrakt set om forholdet mellem ligheder og forskelle. Da Pontoppidans værk har bevaret sine stabile inddelinger gennem de forskellige revisioner, er der allerede taget hånd om lighederne: de enkelte afsnit kan med god mening sammenlignes, hvilket betyder, at en sammenligning vil fremvise andet end total forskellighed. Når sammenligningsenhederne er valgt på forhånd, er det op til maskinen at registrere forskellene, dvs. Pontoppidans ændringer (eller de ændringer, som faktisk kom til udtryk i udgaverne).

Lad os tage et eksempel. For at foretage en sammenligning bør man ikke benytte sig af oversigtens indgang: en kedelig fejl er årsag til, at man her kan taste sig frustreret i forsøget på at få indskrevet den relevante tekstdel i en lille rude. Man bør i stedet gå ad indholdsfortegnelsen til den tekstdel, som skal underkastes en sammenlignende mikroskopering: her tilbydes man via en knap, som henviser til »Andre udg.« en teknisk problemløs sammenligning.

Maskinen skelner ikke mellem relevansen af de opregnede tekstændringer, den tager det hele med, fra det uendeligt store til det uendelige småteri. At læse teksterne er stadig en hermeneutisk opgave. Lad os se på værkets begyndelse overhovedet, *Muld* i 1891-udgaven, bog 1, kap. 1 og sammenligne den med den tilsvarende passage i etbindsudgaven fra 1898. Man tilbydes til overflod tre typer visning: begge tekster i to spalter (mere end to tekster kan ikke sammenlignes ad gangen); de to tekster i én spalte eller en liste med de fundne varianter. Den mest overskuelige for en første inspektion er den tospaltede version.

»Det var i et Aar henimod Slutningen af Halvfjerterne.« Sådan begynder *Det forjættede Land* i 1891-udgaven. Den to-spaltede visning følger kronologien: 1891 finder man i venstre spalte, 1898 i højre. Den citerede indledning er altså i venstre spalte, og da teksten slettes i 1898, er den for overskuelighedens skyld markeret med blå. Efter alinea fortsætter teksten: »Der havde i otte Døgn raset et Herrens Vejr over Egnen.« Det er også blå (som er det generelle signal om, at teksten er ændret). At sætningen yderligere er omkranset af en skarp parentes er den valgte markering af, at variansen kan findes i 1898, hvor der er ændret til »Der havde i flere Dage raset et Herrens Vejr over Egnen«. Man noterer sig, at kun den variante del af teksten er markeret. Teksten i 1898 (højrespalten) er tilsvarende farvelagt og typografisk markeret; her med rødt og omkransende krølleparentes. Det er ganske enkelt og anskueligt. Det eneste, man mere har behov for at vide,

er, at en udeladelse er markeret med tegnet ^ i parentes, og at sidetal tilsvarende er fremhævet med blå og rødt: l22l. Markeringen af de sidetal, der henviser til den trykte bog ser således ud: ll22ll. Så kan man skride til værket.

For ikke at afholde nogen fra at bruge dette herlige værktøj, følger her en beskrivelse af, hvordan man installerer det i Windows 95. Klik på Start i nederste venstre hjørne, find frem til Kør ..., skriv D:\EXE\16\VIEW\VIEW.EXE og tryk OK. Så skulle den være der, parat til at blade i. Desuden er det nødvendigt at lave et bestemt sted til opbevaring af de midlertidige filer, som bliver til ved brugen. Beskrivelsen findes i kommentarbindet, men skal repeteres her: klik igen på Start, gå ind under Programmer og find der MS-DOS-prompt. Skærmen ser nu faretruende mørk og teknisk ud, men man behøver blot at skrive: MD C:\TEMP og trykke retur, så har man et bibliotek til temporære filer.

Cd-rom'en er ubetinget det mest nyskabende i denne vigtige udgivelse. Det er lykkedes at gøre alle Pontoppidans versioner af *Det forjættede Land* tilgængelige fra (det veludstyrede) hjemmekontor. Programfunktionerne er velvalgte og fungerer i det store hele hurtigt og problemfrit. At man også kunne drømme om andre faciliteter som fx muligheden for at strege og markere i ens personlige udgave, overskygger ikke det faktum, at en stor opgave er løst med få midler. Mediet er jo overhovedet ved at blive til. Tilstedeværelsen af de mange udgaver på ét sted kunne i sig selv være med til at problematisere værkbegrebet: en læsning er ikke bedre end den udgave, der ligger til grund. Resten er op til brugeren.

Henrik Blicher

Henrik Pontoppidans breve. Udvalgt og kommenteret af Carl Erik Bay og Elias Bredsdorff. 1 1880-1913, 2 1914-1943, 366 + 372 s. Kbh. 1997. Kr. 450,-.

Henrik Pontoppidan havde, kort før han døde i august 1943, nedlagt forbud mod trykning af sine breve såvel som mod optryk af digte og journalistik, ja endog af et par af de tidlige bøger. Hans efterladte papirer endte, hvor de skulle – i Det Kongelige Bibliotek, men i Utilgængelig samling (nr. 306). Pontoppidan har dog været for stort et navn i den danske litteratur til, at forbudet er blevet overholdt. Snart på vilkår sat af ophavsretsindhaverne, snart uden tilladelse er tekster omfattet af hans forbud blevet udgivet eller optrykt gennem de sidste 35 år. Med breve forholder det sig ekstra indviklet, idet ejendomsretten til det fysiske brev tilhører modtageren, mens ophavsretten til det åndelige indhold beror hos afsenderen. Da Elias Bredsdorff i 1964 disputerede på en afhandling om forholdet mellem Pontoppidan og Georg Brandes, udgivet sammen med et dokumentationsbind, fik han tilladelse til at citere og referere Pontoppidans breve til Brandes, når blot intet brev fremstod i sin helhed. Til den nye fyldige brevsamling ved Carl Erik Bay og Elias Bredsdorff har arvingerne tilladt en fuld offentliggørelse. Læserne har dermed fået mulighed for at supplere den viden om en af vore tre litterære nobelpristagere, som også på anden vis udbygges her op mod årtusindskiftet – se ovenfor Henrik Blichers anmeldelse af det første optryk af *Det forjættede*

Land i originaludgaven med apparat på cd-rom; i en afsluttende fase er desuden en grundlærd Pontoppidan-bibliografi ved Thorkild og Esther Skjerbæk under medvirken af René Herring.

Bays og Bredsdorffs samling er et udvalg af Pontoppidans breve – 548 ud af et anslået antal på 3000. Udgivernes kriterium har været, at teksterne skulle kaste nyt lys over Pontoppidans liv og værk, idet dog ca. 150 breve i Thorkild Skjerbæks besiddelse beklageligt nok ikke har været tilgængelige (Skjerbæk afgik i øvrigt ved døden i foråret 1998). Andre breve vides med sikkerhed tabt, således er digterens kærlighedsbreve til den første hustru i 1985 tilintetgjort af et barnebarn, som fandt dem for intime. Endnu andre breve kan gemme sig i privateje eller på ukendte steder.

Brevene her gengives kronologisk og danner således læst i sammenhæng en skildring af forfatterens menneskelige og professionelle udvikling. Nogen medrivende eller gavmildt tilstående brevskriver, end sige snakkesalig og småsladrende korrespondent, er Pontoppidan ikke. Den reserverede personlige holdning, han i sin levetid var kendt eller ligefrem berygtet for, slipper han ikke i sin korrespondance. Det tolkes vist normalt som en åndelig fornemhed, men brevene viser sammenlagt, at isolationen i høj grad skyldtes ydre omstændigheder – hans anden hustrus langvarige sygdomsperioder og hans egne vekslende fysiske skrøbeligheder allerede fra omkring århundredskiftet, herunder en stadig tiltagende døvhed. Det hindrede ham i som fx Brandes, Drachmann eller Bang at spille forfatterrollen indenlands og udenlands i den tids repræsentative offentlighed. Samtidig indsår Pontoppidan trods læseværdige forsøg, at han ville spille alt for mange kræfter på at forøge sine indtægter ved journalistik, og derfor havde han så godt som altid næringssorgens spøgelse at stirre i øjnene. Som i den store udgave af Oehlschlägers breve opdager læseren hurtigt, at Pontoppidan af bitter nød var en snu forhandler, når det gjaldt om at få honorarer og salgsindtægter hjem fra redaktører og forlæggere.

Vældigt meget nyt om forfatterskabet bringer de over 700 sider ikke. Godbidder er som nævnt citeret og refereret i tidligere udgivelser. Det gælder den forsigtige polemik i et brev til Georg Brandes – med hvem Pontoppidan forbliver Des – imod at spørge efter »Meningen« med et digterværk, en overordnet idé, de indlagte røde tråde, i stedet for at tilegne sig det som »en Række Billeder, Menne-skeskikkelser, Situationer«, der »ganske af sig selv samler sig til et Hele« (jf. Bredsdorff I, 1964, s. 26). Men tolkningen i samme brev af Lykke-Pers figur som ikke-ironisk og i en vis forstand tragisk (jf. Bredsdorff II, 1964, s. 97) er også tankevækkende (nr. 138, skrevet 11. januar 1900, altså *før* afslutningen af romanværket). Til Jeppe Aakjærs plan om et jysk årsskrift skrevet af jyske forfattere lægger han den 12. marts 1902 afstand, fordi han i et lille land som Danmark finder udsondringen af folk, der snurrer på r'erne, uhensigtsmæssig. Han fortsætter temmelig fremsynet: »Jeg deler næppe heller Deres Tro på Jydens – eller i det hele Bondens – genskabende Kraft. Jeg troer, at Fremtidens Naturstyrke vil vokse op af de københavnske Rendestene, at de store Byer overhovedet er damphedede Coupeuser, der udruger Fremtidsmennesker, og at enhver Løsrivelse fra dem er den moderne Form for at gå i Kloster« (nr. 148 – og jo, det er rigtigt, at Pontoppidan bruger bolle-å!). Noget i den tids forstand anarkistisk var der vedblivende

over Pontoppidan – over for vennen Axel Lundegård i Lund understreger han i december samme år, »at jeg har følt Lyst og Trang til at tale de 'vilde' Fugles Sag i disse meget tamme Tider, vi for Øjeblikket gennemlever her i Landet, og som så tåbeligt forherliges« (nr. 154).

Sin egen litterære position bedømmer Pontoppidan selvsikkert uden at lade sig anfægte af kritik eller modsigelse. Da den svenske litteraturhistoriker Fredrik Vetterlund i 1914 havde skrevet sammenlignende i det letterstedtska *Nordisk tidsskrift* om Pontoppidans og Jakob Knudsens forfatterskaber til sidstnævntes fordel, så *Fra Hytterne* (1887) kun omtaltes som vederhæftig realisme anno dazumal, protesterer Pontoppidan privat til ham: »Denne Bog er efter min egen Mening uden Sidestykke i Datidens europæiske Literatur (..) den (i meget så ufuldkomne) Nybegyndelse til de omfattende Almueskildringer, som vel nok er vor væsenligste Indsats i den nyeste Literatur, og som fra først af langt mindre havde et artistisk end et agitatorisk Formål. (Skjoldborg, Åkjær etc.)« (nr. 266, 22. april 1914). Om den forkortede – eller som han udtrykker det: destillerede – udgave af *De Dødes Rige* hedder det til Georg Brandes i maj 1917: »Jeg bilder mig ind nu at have frembragt en Roman, hvortil nordisk Literatur ikke har noget Sidestykke. Jeg tænker derved naturligvis ikke på Kvaliteten, kun på Arten. Jeg tror, man i hvert Fald skal tilbage til de islandske Familjesagaer for at finde noget tilsvarende, uden at jeg dog mener på nogen Måde at kunne tåle Sammenligningen. Det er kun mine kunstneriske Bestræbelser, jeg vil karakterisere ved at nævne mit Forbillede« (nr. 298). Stofområdet synes vigtigere for ham end moderette kunstneriske vinkler. Det ses også i Pontoppidans forhold til samtidslitteraturen i sidste halvdel af hans liv, hvor han ikke blot fremhæver navne som Martin Andersen Nexø og Valdemar Rørdam, men også i dag fortrængte som Harry Søiberg (nr. 397, januar 1927: »Tidens mærkeligste Skribent«), nordmanden Johannes Thrap-Meyer (nr. 411, august 1927: »en sjelden udsøgt Digterevne (..) noget helt for sig selv«) og tyskeren Paul Ernst, som han uden held søgte at hjælpe til en nobelpris. Det er måske lidt underlige valgslægtskaber; især Søiberg sendte han indtrængende råd, både professionelle og menneskelige, om den passende livsførelse for en forfatter. Lad en kommende Pontoppidan-forskning vurdere disse præferencer. Nobelprisen opfattede Pontoppidan upatetisk som en økonomisk hjælp til habile forfattere i social nød og kunne ikke mindst derfor forarges over, at den velaflagte Hamsun i 1920 var blevet betænkt frem for den digterisk større og meget fattigere Hans E. Kinck (nr. 355, december 1920).

Om dansk digterungdoms store idol Johs. V. Jensen udtrykker Pontoppidan sig forbeholdent: »Han er – eller var i hvert Fald – en glimrende Pen. Som Personlighed kan jeg derimod ikke afvinde ham stor Interesse. Han synes mig som sådan at være lovlig meget lige ud af Landevejen. Jeg vilde foretrække, at han skrev mindre godt, men til Gengæld havde større og dybere Oplevelser at skrive ud af« (nr. 428, august 1928). Såvel Bjørnson som Ibsen får stryg, for henholdsvis skaberi og verdensflugt (nr. 352, november 1920, jf. om Bjørnson også det samtidige nr. 353). Sigrid Undsets nobelpris bifalder han ikke, fordi hendes bøger, hendes store evner til trods, altid har frastødt ham som lumre, »en stram Os af Samleje, som jeg ikke goüterede« (nr. 433, november 1928). Paludans *Jørgen Stein* ser han straks kvaliteten i, men tilføjer, at der mangler et godt

forhold mellem dens omfang og dens vægt; forfatteren identificerer han lidt kejtet som formodentlig en brodersøn af en overretssagfører (nr. 497, marts 1934). Litteraturforskerne Julius Paludan og Valdemar Vedel betegnes som »skævmundede Flyndere« for deres indstilling i 1911 af Karl Gjellerup og Ernst von der Recke til nobelprisen – ganske vist i brev til Georg Brandes, hvem han hellere undte den ære (nr. 239, august 1911). Kritikeren Harald Nielsen med den desperate skæbne har han en vis godhed for, skønt manden inderst inde er en ufrugtbar kværulant: »Det er ikke nogen rar Bestilling at være Renovationsmand. Helst holder man sig en sådan fra Livet. Og dog er det en af de nyttigste Beskæftigelser, som man burde agte. Grækerne holdt jo Renselsen af Augias Stald for en Gude-Bedrift. Men der er det kedelige ved Harald Nielsen, at han i Almindelighed først råber Gevalt, når han selv har været så uheldig at træde i en Kasse« (nr. 489, marts 1933).

Forfatterens rolle i samfundet og i den litterære verden har Pontoppidan i sin isolation også haft tid til at gennemtænke teoretisk. Et brev til Gyldendals direktør Frederik Hegel fra den 29. oktober 1920 konstaterer, at den moderne tids krav til hurtig økonomisk omsætning har gjort det tidligere patriarkalske forhold mellem forlægger og forfatter utidssvarende, men »Ulykken er jo den, at et Forfatterskab, der duer noget, i Reglen, ligesom Skovene, først kan give et rimeligt Udbytte mange År efter, at det er påbegyndt, ja måske først efter Mandens Død«. At forlag konverterer de ud fra en sådan tankegang uundgåelige forskud til lån, er et afgørende og skæbnesvangert skridt, som får Pontoppidan til at foreslå en art socialisering af forlagsvirksomheden: »Den stadigt rindende Værdikilde, som enhver Nationallitteratur er eller kan blive, og som Forlagene hidtil enerådigt har forvoldt, må Forfatterne gøre Krav på at have Medejendomsret til. Literaturen bør være som en Slags selvejende Organisme, der også føder sig selv«, hvorefter skovdrift-billedet gentages (nr. 351). Bittert konstaterer han ved juletid 1935, at forlaget Gyldendal nu er blevet »et Stormagasin for Sæsonvarer« (nr. 507).

National overspændthed havde Pontoppidan altid vogtet sig for. Alligevel anfører han over for Vilh. Andersen den 14. april 1919, at danskerne finder sig i for meget fra nordmænd og svenskere: »Har vi engang med Grundtvig følt os som Vorherres Hjertefolk, så er vi nu nær ved at nå den modsatte Yderlighed i vor Selvbedømmelse. Det er i Virkeligheden utroligt, hvad vore Brødrefolk i de sidste to Menneskealdre har fået Lov til at sige om os, uden at vi har rejst Børster«, og derfor efterlyser han en »godt udlanget, blodig Næsestyver« i professorens bog *Nordboer* (nr. 336). To måneder senere forsikrer han Hans Ahlmann, at de skandinaviske brødre har adskillige lussinger tilgode hos danskerne (nr. 340).

Egentlig deltager i det politiske liv blev Pontoppidan aldrig. I 1931 signerede han dog ikke uden stille stolthed over 1864 et indlæg i en enquete i Sverige imod den socialdemokratisk-radikale danske regerings afrustningspolitik (nr. 463). Ved Hitlers magtovertagelse reagerede han i brev til Nexø ligesom Kaj Munk: »Med den parlamentariske Regeringsform kan der ikke længere regeres. Den har utjent, og vi spejder i Øst og i Syd efter det nye, der skal afløse den, også hos os«, ja skriver om Mussolinis Italien, at dets gudskabte støvleform måske har en idé: »Vi har i Århundredernes Løb Gang på Gang fået kraftige Spark dernede fra,

når vi nordligere Folkeslag var ved at stivne eller falde sammen af Formalisme« (nr. 488). En protestadresse mod Det tredje Riges forfølgelse af politiske modstandere fik Elias Bredsdorff ikke den gamle stridsmand overtalt til at støtte i sommeren 1933, fordi Pontoppidan dels ikke stolede på pressens oplysninger, dels – mere foruroligende – mente, at en national front altid ville overgå en »rød« i beslutsomhed; det synes at være hans vurdering, at begge de stridende parter i Tyskland havde lige brutale hensigter imod hinanden – derimod kalder han nazismens jødeforfølgelser »oprørende« (nr. 494). Over for en ung specialeskrivende dansk-studerende bekender han besværet ved sin egen dobbeltheds: han er dels født med en radikal natur, dels rundet af en gammelkulturel embedsmandsslægt (nr. 472, december 1931).

En særlig Prügelnabe i Pontoppidans litterære univers er som bekendt lyrikken, der for ham nærmest var en sygdom. Grundsynspunktet i Hans Ahlmanns moderne lyrikhistorie 1900-1920 må han derfor underkende: »Alt dette lyriske Fuglekvidder varslar for Dem om en ny Dags Frembrud; men en sådan Kappelyst i Sang og Triller tilhører i Literaturen – som i Naturen – altid Solnedgangens Time. Og jeg vil tilstå, at når hver Busk på Parnasset som nu sidder fuld af Sange, får jeg let for meget af det gode. For mig er der mere Musik i den ensomme Glentes tavse Flugt højt over Skovene – og det Syn hører den friske Morgenstund til« (nr. 357, februar 1920). Skal det endelig være lyrik, foretrækker han Rud. Broby-Johansens *BLOD*, som midt i råheden og monomanien er mere renfærdigt moralsk end de traditionelle lyrikeres kvindebefamlinger (nr. 372, november 1920).

I et i øvrigt anerkendende brev til Hans Brix den 4. februar 1916 i anledning af dennes anmeldelse af *De Dødes Rige*-bindet *Enslevs Død* fremhæver Pontoppidan, at det tidsbillede, Brix tager for værkets emne, snarere tjener til »at afspejle et Verdensbillede, i dette Tilfælde nærmest et Underverdens-Billede, det Helvede, hvortil vi fordømmer os selv, såsnart vi vil forsøge på at indrette os 'menneskeligt' i denne Tilværelse«. Provokerende er hans tilføjelse, at den af Brix rigtigt fremdragne *pagt* mellem Enslevs stamfader og djævelen ikke så meget er årsag til efterslægtens underverdenseksistens, som »netop hans *Frafald*« fra djævelpagten er det (nr. 281).

Det store rolige episke overblik er Pontoppidans styrke. Om den nervøst-moderne litteratur tænker han ilde nytårsdag 1917, midt under 1. verdenskrig: »Alt for meget af vor Tids Kunst går ud på at overrumple, forbløffe, i det det hele på at fremkalde øjeblikkelige Virkninger, Chok. Det kan gå godt, når det gælder en lille Bog; men i Længden trættes man og bliver uimodtagelig« (nr. 291, til Henri Nathansen). Kritikerens Sven Langes forsøg på at anmelde *De Dødes Rige* i *Politiken* afføder den 2. februar 1917 i en lykønskning til Georg Brandes med den kommende 75-års dag en både morsom og overbærende karakteristik: »Han havde gjort sig store Anstrengelser for at synes retfærdig. Man kunde formelig mærke, hvor han havde svedt under Arbejdet med at dokumentere. Jeg havde virkelig helt ondt af ham. Han baksede med mig som en lille Edderkop med en altfor stor Flue, stak mig hist og prikkede mig her, for at få Livet af mig« (nr. 295).

Sådan har de to udgivere ikke båret sig ad. Pontoppidan får lov til at tale selv og drukner ikke i apparat. Hvert brev har en indledende manchete, korte oplys-

ninger sættes i klammer i selve teksten, og længere står som forklaringer i noter efter den, men er holdt nede til et minimum. Udgivernes asketiske holdning er lige ved at bløge billedet af den trods alt belæste brevskriver for meget – ikke mindst fordi man nok ikke længere tør forudsætte et grundigt kendskab hos nutidige læsere til det 19. århundredes klassikere og dannelseshorisonter. Det gælder citatet fra Drachmanns roman *Kitzwalde* (1895) i nr. 102, det ironisk mente (?) citat fra Oehlenschlägers *Hakon Jarl* om egens knejsen over småkrattet i nr. 144, udtrykket »22.000 Holdere og Ham selv« om afslaget på at anmelde teater i *Politiken*, hvor Pontoppidan spiller på den svenske Karl 15.s løfte i december 1863 om at bistå Danmark militært mod Preussen (nr. 164), og endelig bibelsproget om hunden, der vender sig til sit spy, som næppe er almenkendt i dag – og for resten trods anførselstegnene er citeret forkert, måske med hensigt (nr. 301). At Edvard Brandes som nyvalgt landstingsmand i 1906 kommer lige fra profeterne, kunne have udløst en kommentar om hans videnskabelige virke (nr. 185). Trykfejl eller realfejl er utrolig få, se dog »Mennesker« (I, s. 27) og »Møllerstræde« i Hillerød (I, s. 242), som hed og hedder »Møllestræde«, hvad en kommentar kunne have berigtiget (hvis ordet ellers er rigtigt læst). Et par forkerte orddelelser hører til den moderne tekniks vederstyggeligheder (morsomt I, s. 110: »fort-ællinger« (!); II, s. 121, 136, 153). Hvis formerne »ausgebleiben« og »bedeutningslos« (II, s. 97 og 109) er Pontoppidans fejl – nogen helt til at skrive tysk var han ikke – kunne det være markeret også. Astrid Brandes' død dateres i en indsat kommentar (I, s. 121) forkert til november 1891, hvad allerede brevets dato 13. februar 1891 udelukker; den lille pige var død den 19. november 1890. Og billedet af Pontoppidan i bind I, s. 52 er spejlvendt, hvad både Michael Anchers påskrift og den korrekt gengivne farvereproduktion på bindets omslag viser. De to bind er i øvrigt sat med en let læselig skriftgrad, også i noterne, og er forsynet med en instruktiv litteratur- og personhistorisk indledning og nyttige oversigter bagi.

Henrik Pontoppidans breve er sjældent dybtborende eller bevægende, men giver i udvalgte en bevidst usentimental karakters uhildede bedømmelse af omverdenen i over 60 år. Digterens beskedne materielle krav til tilværelsen afledt af hans forestilling om at være en forfatter, der levede som folkelig skribent (jf. nr. 498, til Nexø i juni 1934), og hans totale mangel på personlig forfængelighed og lyst til at optræde hindrede ham i nogensinde at udtrykke eller gøre noget uigennemtænkt, han senere måtte fortryde. Udgiverne har fornemt demonstreret, at Pontoppidan på sin egen korte, karske og barske måde er god at få forstand af.

Flemming Lundgreen-Nielsen

Morten Thing: Hans Kirks mange ansigter. En biografi. 384 s. Gyldendal 1997. Kr. 325,-.

Hans Kirk var Danmarks kommunistiske Partis litterære helgen, og intet er derfor mere nærliggende end, at det er kommunisme-eksperten dr.phil. Morten Thing, der har påtaget sig at skrive hans biografi til hans 100-års dag.

Der er dog, adviserer Thing i forordet, ikke tale om »en mindebog holdt i jubipro-
 prosa«. Det er sandt, for så vidt som der ikke er lagt skjul på retningsbataljer hos
 de danske kommunister og grueltighederne ved sovjetkommunismen. Men Hans
 Kirk var selv en flink mand (modsat Otto Gelsted) og beskeden (modsat Nexø)
 og fra og med *Fiskerne* 1928 en førsteklases skønlitterær forfatter. Det betvivles
 ikke i denne bog, og den kan føre flere vidner i marken, også blandt antikommun-
 ister. Nogen videre selvstændig bevisførelse giver Thing ganske vist ikke, men
 jeg er tilbøjelig til at tro, at han har ret en god del af vejen.

Titlens »mange ansigter« er ikke en alvorlig koncession til dem, der i kold-
 krigsårene syntes, at den stalinistiske columnist i Land og Folk og forfatteren af
Skyggespil var absolut uforenelige størrelser. Ansigterne hentyder til, at Kirk
 skiftede meninger og loyaliteter et par gange gennem livet, og især at han dyrke-
 de forskellig litterære skrivemåder og publicistiske genrer. Meget rigtigt. Det
 vender vi tilbage til, som Thing (for) ofte skriver.

Det er godt, måske nødvendigt, at kunne mobilisere sympati for en person,
 man biograferer. Vel også at kunne forstå, kunne tegne og kunne fastholde ved-
 kommendes karakter. Måske det sidste glipper lidt for Thing, dels af den udmær-
 kede grund, at han virkelig vil notere svingninger (fx s. 320-21: Kirks to mildest
 talt divergerende vurderinger af *Djævelens penge* – *Klitgaard & Sønner*), dels af
 den dårlige grund, at han bruger slappe udtryk (fx at Harald Herdal, som Kirk ha-
 dede intensivt og vedvarende, s. 198 bliver omtalt som blot en af de »blinde plet-
 ter« hos anmelderen Kirk). Med al sin informationsrigdom, der både skyldes
 egen flid og de mange forgængere i Kirk-kritikken, er der noget grundlæggende
 vattet ved Morten Things behandling af Kirk, den store, stejle og tit skyklapbæ-
 rende forfatter.

Lad os tage en lille, men ikke utypisk prøve på Kirks virksomhed som journa-
 listisk – her snarest petitjournalistisk – kritiker i koldkrigsperioden. Det er en an-
 meldelse af Paul V. Rubows bog eller hefte om Vilh. Bergsøes *Fra Piazza del Po-
 polo*, bragt i Land og Folk 7. juni 1948 under overskriften »Litteraturforskning«
 (en af de ting, der ikke er registreret i Frank Büchmann-Møllers Kirkbibliografi
 1977). Til anmeldelsens baggrund hører, at man fra sovjetfjendtligt hold havde
 sat lys på Gulag (»Stalins slavelejr«). Rubows afhandling om Bergsøe får føl-
 gende ord med på vejen af Kirk:

Med megen lærdom gør professor Rubow rede for bogens tilblivelse, dens
 modeller, dens litterære forbilleder. Sjældnen er en slet roman blevet så
 godt behandlet.

I den antikommunistiske agitation påstår man, at de slemme revolution-
 nære efter revolutionen agter at sende universitetsprofessorer i tørvemoser
 eller på tvangsarbejde som teglværksarbejdere. Det er desværre ikke rig-
 tigt. Bare det var. For en mand som professor Rubow ville have godt af at
 lære at bruge hænderne til at grave tørv eller stryge sten med. Så ville det
 rimeligvis gå op for ham, at også et udmærket hoved kan bruges til noget
 fornuftigt.

Hans K.

Indholdsangivelsen af, hvad bogen går ud på, er summarisk, men ganske rigtig. At anse *Fra Piazza del Popolo* for ubetinget dårlig er også en acceptabel vurdering, selv om det kan undre at høre den fra en flittig producent af trivialnoveller og en Morten Korch-sympatisør som Hans Kirk. Det horrible er jo det efterfølgende, med Gulag afbildet som det af Kirk gerne besungne sunde manuelle arbejde i landlig industri og med ønsket om at sende Rubow en tur på tvangsarbejde. Ikke at han anser professoren for dum. Kirk er næsten høflig. Han fremstår som en hyggestalinist.

Vidste han ikke bedre om Stalins regime? Han *ville* ikke vide bedre. Til mange slags tro hører en selektiv, stærk vidensresistens. Kirk var ihærdig. End ikke den 20. partikongres i Sovjet 1956 rystede ham.

Det er i øvrigt i disse menings-henseender, at man får fyldigst besked i Things biografi: Kirks successive politiske miljøer og orienteringer, hans markeringer i artikler, indlæg, til dels breve.

Her er først hans oppositionelle tilskyndelser som elev på Sorø Akademi og siden som nybagt cand.jur. og juniormedarbejder ved det danske gesandtskab i Paris. Derpå hans kulturradikale standpunkt fra 1920'erne, hvor Gelsted og PH fulgte efter Hartvig Frisch som hans mentorer. Så tilslutningen via Studentersamfundet til kommunisterne i 1930'erne. Indespærringen og illegaliteten 1941-45. Land og Folks førsteskribent og DKPs kulturpolitiske talerør i koldkrigsårene.

Thing har gode pointer i sin fremstilling af forløbet, bl.a. (s. 199) at Hans Kirk vistnok var meget styret af *personlig* påvirkning. Og naturligvis den psykologiske og politiske virkning af indespærringen i Horserødlejren: selv om Kirk hørte til dem, der ikke endte i knogledyngerne i Stutthof, men hvem det lykkedes at flygte den 29. august 1943, så kostede det ham troen på det borgerlige demokrati. Thing citerer (s. 246) Kirks siden 1967 kendte, men i første omgang censurtilbageholdte brev fra november 1941 til Hartvig Frisch om tabet af »de demokratiske Mælketænder«. Kirks tyrkertro på Stalin og hans overbevisning om at fx socialdemokratisk kritik var løgn og svindel, havde et trist og stærkt grundlag her. Det hører altså også med i forklaringen på den hyggestalinistiske anmeldelse, vi citerede som eksempel på Land og Folk-Kirk.

Thing følger hovedfaserne i Hans Kirks levnedsløb med skiftende fokus på det personlige, det litterære, det politiske. Om de to første aspekter er han ikke just opfindsom, men han har en udmærket forståelse af, at alle tre aspekter har sammenhænge med hinanden. Af denne forståelse tager han måske ikke altid konsekvensen. Når han slutter første-kapitlet om Kirks nordjyske barndom med at sige, at hele hans romanverden er baseret på dette Nordjylland, så er det måske lidt magert kun at ofre det 17 af bogens 384 sider. Både her og i det næste kapitel om skoletiden på Sorø Akademi savner man – bortset fra skoleskemaerne – oplysning af samtidige kilder: Kirk'ske erindringer, dem han gav fra sig og som er bevaret, står lovlige meget alene. (Man kan fx spørge sig, om Kirk virkelig ene i sin generation ikke modtog noget afgørende indtryk af 1. verdenskrig? Helt negligeret i fremstillingen).

I almindelighed må man vistnok sige, at Kirks biografi i ordets snævre forstand ikke er det, Thing har udpenslet mest. I sammenligning med visse andre moderne litterære biografier (Jens Andersens om Tom Kristensen fx) føles dette

næsten positivt. Thing oplyser om de afgørende livsbegivenheder og vendepunkter, og han spekulerer kun sporadisk om »dybere« bevegelsegrunde (»fadermord« og lignende freudianske fraser). Personlighedens farve og fylde får man mindre indtryk af – måske bedst gennem de mange fremragende illustrationer. Men et så vigtigt problem som det: *hvorfor* blev Kirk forfatter, hvorfor ville han være det, hvor tidligt havde han det som sit mål – det kommer ikke egentlig til overvejelse i Things bog. Men enhver digterkarriere begynder med sådan en gåde, og den springer Thing over.

Om det forfatterskab, der fremkom, oplyses man hen ad vejen. Det er sammen med eller næst efter den ideologisk-politiske karriere bogens vigtigste emne.

Thing er ikke den første, der gør et nummer ud af Kirks omfattende produktion af ugebladsnoveller gennem 1930'erne (jf. Fr. Büchmann-Møllers bibliografi 1977 og Ole Ravns Kirk-udvalg for Dansk lærerforening samme år). Han ser den både i forbindelse med bogforfatterskabet – især det sene, som ofte genbruger novellerne – og som et distinkt område. Tanken er, at også litterært havde Kirk flere ansigter: Gyldendalforfatteren over for ugebladsnovellisten, plus den sene ophavsmand til kommunistisk føljeton- og nøgleroman.

Thing ser mest dette gennem litteratursociologiske briller og med beundring af Kirks evne til at administrere flere litterære skrivesæt (foruden journalistiske). Andre vil – mere storsnudet og uden hensyntagen til Kirks ægteskabeligt og politisk motiverede offervilje – synes, at det var synd for ham og hans kvalificerede læsere, at han brugte så mange kræfter på trivialproduktion. Han fortalte den kommunistiske redaktør Martin Nielsen: »Ved hjælp af et par flasker rødvin til at bløde hjernen op med kan jeg på en nat skrive to eller tre noveller til den bedre del af den kulørte presse« (cit. s. 142f.). Selv med fradrag af eventuelt pral af forfatteren må man spørge: Hvad skulle rødvinen til, hvis det kun var et spørgsmål om at administrere skrivesæt? Svar: Kirk var for god en digter til ikke at føle den litterære selvkastration; han måtte dølge sig og lukke op for de platte skabeloner.

At en anden stor ødelæggelse i Kirks kvalitetsforfatterskab skyldes Partiet, får man heller ikke Morten Things ord for. Romanerne *Daglejerne* (1936) og *De ny Tider* (1939) skulle være fulgt af et tredje bind. Udkast til dette blev ødelagt – formentlig af tyskerne – i Horserødlejren efter Kirks flugt 1943, ligesom førsteversionen af *Slaven*. Kirk skrev *Slaven* om til udgivelse i 1948. Ideerne til slutbindet af den danske trilogi kastede han derimod i gryden til trivialføljetonen *Djævelens penge – Klitgaard & Sønner* (bog 1952), da Land og Folk havde brug for den.

Der var noget sørgeligt og uselvsk tjenende ved Hans Kirks skribentliv, og Morten Thing har utvivlsomt ret i, at det bl.a. var en slags religiøs arv, særlig fra den missionske side af hans herkomstfamilie. Kirks bedste bøger og fortællinger er jo også dem, der fanger en bibelsk tone. Husker jeg ret, var det kritikeren Emil Frederiksen, en af Kirks mange kristelige hadere, der gjorde opmærksom på den fine genklang af gammeltestamentlige parallelismer i slutningen af erindrings-skitsen »Støvlerne«. Man kunne ønske, at Morten Thing havde lyttet mere efter denne tone i Kirks tre bedste bøger: den maleriske *Fiskerne*, den statuariske *Vredens søn* og den skønne, nostalgiske *Skyggespil*. I deres etos er der jo også på en

mærkelig måde plads til en kristent farvet ydmyghed side om side med ukristelig frodig livsbekræftelse og stejl og tapper trods. William Heinesen sagde, at Kirk var kommunist *af medfølelse*; det er måske et nummer vigtigere end Hartvig Frisch?

Om de biografiske kilder til dele af Kirks digtning bliver man passende oplyst i Things fremstilling, og man får et panorama over den første modtagelseskritik. Imellem disse ligger »værket selv«, som de sagde i nykritikkens dage, og her er fremstillingen måske ikke altid så sensitiv eller litterært kompetent. Lad det være medgivet, at værkbehandlingen i en biografi må være forholdsvis summarisk, og at Thing ikke er ueffen til en kort handlingspræsentation. Han har også nogle sammenfattende påstande, som er eftertanke værd: således at det snarere er det novellistiske, anekdotiske, episodiske, der er grundlag hos Kirk, end en større romankonstruktion (nåja – af hvilken type roman?).

Men ligesom Thing i sin opstilling af forskellige »poetikker« hos den ræsonnerende Kirk kan forekomme lovlig pædagogisk firkantet, så er nogle af hans ledende ideer i fortællings- og roman-karakteristikkerne og i de litteraturhistoriske placeringer ret erbarmelige. En af dem går ud på at skelne mellem kompositioner præget af dækket direkte tale (altså fx: suggestiv, men ikke replikformet gengivelse af landsbysladder) og kompositioner præget af en autoritativ fortællers forklaringer og vurderinger. Lad gå, skønt det sidste ikke *eo ipso* er mindreværdigt, som Thing synes at antage. Det første, dækningsstilen, skulle nu være en særlig Kirk'sk genialitet med rødde i folkelig beretning og klassiske folkelige forfattere; den visdom har Thing aftappet i Brøndum-Nielsens universitetsfestskrift 1953. Med *Fiskerne*, der er præget af dækningsfortællemåden, har Kirk tillige skabt den kollektive roman, iflg. Finn Klysner 1976. Her indfører Thing (s. 91) et lille forbehold om, at Kirk måske kan have haft forbilleder (ja, det har alle forfattere!), og nogle har da nævnt polakken W. Reymonts tetralogi *Bønderne*, andre Hamsun, og Kirk interesserede sig også for Barbusses romaner; men de omhandler ikke missionske fiskere (sandt nok!).

Hvis Thing nu selv havde læst nogle af disse, kunne han have karakteriseret synsvinkel, verden, tid, persontegning hos Kirk langt præcisere, om end måske som knap så epokegørende. Reymont og Hamsun er smækfulde af dækning. Reymonts i 1925 nyoversatte tetralogi er fra før første verdenskrig, mens den mest nærliggende del af Hamsuns værker (som *Konerne ved Vandposten*) kom under og efter krigen. De var givetvis Kirk bekendte. Og navnlig den sene Hamsun var jo en normsættende fortæller for danske mellemkrigstidsforfattere – Kirk, Klitgaard, Branner er utænkelige uden Hamsun. Det er i fortællemåden Hamsun og ikke fx en Selma Lagerlöf (med *Jerusalem*), der ligger bag *Fiskerne*. Hamsuns betydning er fremhævet i *Fiskernes* modtagelseskritik, som Thing refererer; skulle han ikke også selv have undersøgt sagen?

I typologi og tematik tror jeg, at Kirk har haft et bevidst forhold – i sidste instans et bevidst modsigelsesforhold – til Harry Søibergs dengang berømte trilogi *De Levendes Land* (1916-20). Man ser hos Thing (s. 99), at Gelsted har strejft relationen; Thing gør det ikke.

Hermed har Things anmelder imidlertid røbet en betænkelig svaghed for komparatisme, ligesom tidligere for æstetisk rangordning. Det vil da være bedre at

slutte, inden Kirks genfærd ønsker en sendt til sund tørvegravning eller lignende, hvor de vel også kan bruge dårligere hoveder som undertegnede.

Bogen har gode noter og bibliografier, men desværre ikke et navne- og titelregister.

Lars Peter Rømhild

Jens Frimann Hansen: Albert Dams forfatterskab. Silkeborg Biblioteks Forlag, Silkeborg 1995. 158 sider. Kr. 168,-.

Her et kvart århundrede efter forfatteren Albert Dams død henstår det betydelige livsværk, som strakte sig ujævnt over århundredets første tre fjerdedele, fremdeles temmelig uudforsket. Det er derfor både passende og praktisk at den første monografi om manden er en kort og informativ introduktion til *Albert Dams forfatterskab*. Forfatteren, Jens Frimann Hansen (JFH), har lagt vægten på en oversigt over de vigtigste af Dams værker, men meddeler også nyttige biografiske oplysninger og afslutter sit skrift med både tidstavle og bibliografi over Dams trykte produktion og de anmeldelser og anden omtale den har tiltrukket.

Forfatterskabsanalysen, som er overvejende kronologisk lagt an, fylder små firs sider, men giver virkeligt analytiske indblik i digterens motiv- og temaverden, livsforståelse og fortællemåde, reception og indflydelse. Bibliografien, som er på godt halvtreds sider, virker meget udførlig og bestyrker bogens funktion som hjælpemiddel for læg og lærer. Der afsluttes med et tekst- og personregister og åbnes med et forord ved Vagn Lundbye og et optryk af Dams første trykte tekst. Alt i en tiltalende indpakning og pæn sats og isprængt gode illustrationer og billedtekster.

For nye læsere af Dam vil den lille bog, som kunne have været endnu mindre hvis forfatteren havde luget ud i sine mange gentagelser, sikkert have værdi som appetitvækker. For kendere af forfatterskabet vil dens fortjeneste være mere problematisk. Snarere end at antyde de dam'ske teksters rigdom blegner den i forhold dertil. Og heller ikke dens litteraturfortegnelser er lydefrie.

På første side af sin indledning om »Albert Dams forfatterskab« priser JFH den tidlige novelle »Tider går« (1918) som et »mesterværk«, hvori »forudsætningerne for [Dams] sene gennembrud [var] til stede«. Skønt »trykt i al ubemærkethed« er den »en af de første danske modernistiske tekster overhovedet« (13) eller »en af de første rent modernistiske tekster i dansk litteratur« (80). Hellere end den besværgende gentagelse af påstanden havde man hørt hvad JFH forstår ved en modernistisk tekst, ikke mindst da han senere skriver at »Albert Dam følte ikke selv, at han tilhørte modernismen, han insisterede på at være sin egen, og det litterære slægtskab mellem modernismens digtere og Albert Dam var da også yderst minimalt« (69).

Den nærmere diskussion af »Tider går« (28-33) siger da også mere om tekstens og Dams særpræg end den siger om modernismen. Som i debutnovellen »Slud« (1905) og debutromanen *Mellem de to Søer* (1906) støder to verdener, na-

turens og menneskets, her sammen og interfererer med hinanden. Mens naturen beskrives som tidløs og determineret, er mennesket tidsbestemt og eksistentielt i sin åbenhed. Kontrasten mellem de to verdener ser JFH dog delvis overvundet, idet Dam indsætter en fortæller som med hjælp af metaforen og symbolet menneskeliggør naturen og naturaliserer mennesket. Denne lighed eller udveksling mellem det naturligt vegetative og rodløst menneskelige livsprincip finder JFH grundlæggende i hele Dams produktion (jf. 36-38, 59-60, 83), men det er dens tidlige tilsynkomst i »Tider går« der hævdes at udmærke denne tekst som et første skridt bort fra naturalismens og det folkelige gennembruds ideologiske former og hen imod modernismens æstetik.

Som JFH rigtigt bemærker, er det på grænsen mellem de to verdener at teksten træder i karakter. Men grænsen mellem menneske og natur er nu ikke den samme som mellem kultur og natur. »Netop i køernes vekslen mellem både at være natur og kultur udtrykkes tekstens grundlæggende modsætning«, siger JFH (31), som om køer og mennesker kunne være ét fedt. At tekstens erkendelse er mere sanset end rationel og at den kalejdoskopisk viser en verden som »på én gang er i evig forandring og dog den samme« (31), kan være rigtigt nok. Det samme stof i forvandlingens former symboliseres af røgen og beskrives af Dam selv som en lodret beståen, helt uanfægtet af tidens horisontale eller lineære dimension. Men med modernisme har det immervæk ikke meget at skaffe.

Dermed ikke sagt at Dams forhold til modernismen er irrelevant, kun at det ikke træder meningsfuldt frem før hans særegne menneskebillede får lov at fremstå i fuld figur, hvad det sjældent får i JFHs fremstilling. I »Tider går« er nøglesymbolet således ikke røgen, men ilden bag den, som både står for forvandling i tid og for summen af alle tiders liv som en »brandlugt i varm fylde« (»Tider går«, *Tekster 1905-1920* [1970], 23). Vogterdrengen ude på marken genoplever her og nu en urgammel erfaring med ilden som giver ham varme minder om alle tider og alle steder. I centrum for oplevelsen ligger landsbyen, og da drengen om aftenen bringer sin tids- og stedsoplevelse hjem fra marken til den firlængede gård, som ellers repræsenterer det mest lukkede af alt, er det som en åben modtagelighed for dette univers og dets iboende menneskelighed. Og da mørket omsider lukker sig omkring dagen og ildens magi, hensættes følelsen blot til før tidernes begyndelse eller netop den tilstand som var ildens udgangspunkt og første crintringsspor.

Hvor samspillet mellem menneske og natur i teksten her da er mere kompliceret end JFH lader forstå, er det i den store roman *Saa kom det nye Brødkorn* (1934) desuden mere problematisk. Igen begynder JFH rigtigt med at tale om »en profetisk panteisme, hvor naturen fuldbyrder den selvrealisering, som mennesket er afskåret fra at kunne nå« (39). Udsagnet må dække hovedpersonen Hans Peters drøm om planter i vækst, som dog forudsætter mandens totale nederlag før virkeliggørelsen kan ske på egne betingelser i form af en gengældelse. Det falder også godt i tråd med en tidligere bemærkning om Dams anti-naturalisme, som går ud på at »skildre naturen i dens selvberørende og suveræne udfoldelse« (34). Men er det virkelig naturen der sådan fuldender hvad mennesket har begyndt? Er det ikke snarere naturen udsat for alskens kultivering, i nøje samspil med mennesket? I hvert fald samler Hans Peters oplevelser sig som følger:

De knækkede kærnestumper var bitre. I melet var bitterheden ved at fordele sig. I de små sprøde ærter var bitterheden gået sammen med kornets smag i en fælles aroma. (...) Han stod livsvarm i kold træk og samlede de varme hænder forsigtigt for ikke at spilde. (...) Han snuste og smagte. Han nikkede bævende og lallede frem. – Vokse med overrisling, bestøves under elektricitet, væksten fortsat under septembers høje luft sammen med efterårets bitre urter, frost, eftermodning i mørkt hus ved jord, gnidning til mel under legemsvarme, kulde udenom.

(2. udg., 1964, 334-35)

Det punkt hvor fremstillingen bedst fortjener navn af modernisme gælder opfyldelsen i ingenting. Her findes i det mindste et lighedspunkt med symbolisternes intethedsoplevelse og tomme transcendens. Specielt i senere tekster som ridsene »Menneskets stilling« og »Det klinger« (fra samlingen *Min moder og hendes sønner* [1969]) finder jeg en higen ud over den foreløbige tilværelse mod et mere transcendent mål, hvor higen selv er foreløbig – og formålsløs. Det påståede transcendent mål unddrager sig tilnærmelse og forbliver ukendt.

Og ganske som Karl Bay i debutromanens fortsættelse, *I den firlængede gård* (trykt 1988), påtænker Hans Peter at emigrere til Amerika, der »repræsenterer i forfatterskabet rodløshedens rum, stedet hvor personerne kan skille sig af med traditionens bindinger og søge det ukendte mål og selvrealiseringen i det ukendte og uopdagede rum« (38). Men emigrationen bliver i intet tilfælde til noget, hvorfor selv rodløsheden og det ukendte bliver til ingenting. På samme måde med jomfruen i den senere roman *Jomfruen og Soldaten* (1951): kun »hendes eget lille Ingenting [bliver] tilbage. Opfyldelsen var nået i hendes stakkels Ingenting« (53). Og tilsvarende i den næste roman, *Dag så lang* (1954), »hvor Albert Dam følger en gammel mands livsopgør i hans sidste levende dage. Men han lader bevidst livsopgøret munde ud i ingenting« (59).

Er Dam da en digter i sensymbolismens tradition? Ja, et stykke af vejen er han. Om *Jomfruen og Soldaten* gælder som om »Tider går« at her »modsvares kulturlandskabet i romanen af naturens selvberoende tidløshed« (53). Ikke blot stilles autonome betydningsområder således over for hinanden i et gensidigt belysende spændingsforhold, som det er velkendt i (sen-)symbolistisk regi, men som grundlag for symbolismens opfyldelse i ingenting er netop denne poetik specielt meningsfuld. Når Dams lodrette beståen kan trods tidens tand skyldes det ikke blot hans skildring af naturens uforanderlighed, men at tidens betydning overhovedet underordnes rummets i og med at tekstens tidsoplevelse erstattes af billedets rumlige virkning, enten det sker i form af træsnit, skilderi eller rids (jf. 56, 68, 76, 80). Fortiden både har været og er i denne fremstilling, som i øvrigt stiller natur mod kultur, og virkelighed mod kunst (80). Trodsen mod kronologien og opgøret mod genealogierne (54f.) ytrer sig i brud såvel som grænseovergange.

Alligevel er modernisme et fattigt ord at hæfte på Dams bestræbelser. Mødet mellem tiderne, det fortælles fortid og fortællerens nutid, er kun led i en mere omfattende selvrealisationsproces, hvor fortælleren på den ene side kræver forret for sin egen tidshorisont men på den anden side opsøger den flygtige nutids livgivende forformer i fortid og urtid (57-60, 83). Metoden konfronteres specielt med

Johannes V. Jensens i *Den lange Rejse* (1908-22), som hævdes at udgå fra fortiden og at skildre nutiden som frugten af en ortodoks darwinistisk udvikling (85). Det er en overfladisk læsning af Jensens projekt så sandt som enhver digter er bundet til sin egen tidshorisont og så sandt som netop de enkelte romaner i *Den lange Rejse* tydeligt bærer præg af successive at være undergået forandringerne i samtidens kulturklima.

Mere berettiget betoner JFH (78 og 84) den subjektive og kunstneriske karakter af Dams evolutionsfilosofi som den fremsættes i *Vesteuropæers bekendelser* (1963) men også andre steder i forfatterskabet, fx i »Indgang« til *Menneskekår* (1967). Den heri selvrådige påstand om at menneskene mere eller mindre skulle nedstamme direkte fra krybdyr og padder, men aberne på den anden side skulle hidrøre fra menneskene eller være menneskeliniens frafaldne, vil næppe gøre indtryk på videnskaben, men kan desuagtet tjene som et fiktivt postulat om hvad udviklingen kunne have indebåret og hvordan den intuitivt kan tage sig ud fra individets synspunkt (84). Modsæt naturvidenskaben siges digtningen for Dam at »gøre det fortidige begribeligt og troværdigt« (69), hvad der lyder både begribeligt og troværdigt indtil JFH modsiger sig selv ved på samme side (84) at kalde det »individets virkelighedsopfattelse (...) løftet op i det kollektive«.

Det sidste lyder jo smukt men er ikke ganske lydefrit. Ikke bare benægtede forfatteren selv at han var modernist; han sagde også udtrykkeligt at »jeg er ikke digter, men fortæller« (*Digtere i forhør 1966. Samtaler med tolv danske forfattere ved Claus Clausen* [1966], 168). Og når »han erstatter naturvidenskabens evolutionsbegreb med sit eget dobbelte æstetiske evolutionsbegreb« (68), må man have lov at spørge efter sammenhængen i det sidste. Svaret går på en »dobbelt proces, hvor livet desuden tilkendes en værdi i det nu, hvor det leves« (68f.). Det sidste, altså »desuden«, lader sig høre, for det gælder den eksistentielle dimension, hvor fortiden som en lodret bæstæn forlener den vandret foranderlige tid, hvori vi lever nu, med en livsværdi. Men hvad med den anden, altså den første, del af dobbeltheden? Er også den af æstetisk-eksistenciel karakter og står vi i så fald ikke på bar videnskabelig, eller ubiologisk gyngende, grund? Hvis der mod forventning skulle være videnskab og ikke kun spekulation på spil i denne del af Dams diskurs, skylder hans fortolker at fortælle os hvilken.

Måske det er hvad han forsøger hvor han (82) skriver at ulig tekster med tidsforløb skal skildrerne »læses som en samling sideordnede tableauer, hvor hvert enkelt menneske har haft sin værdi, i og med det har været til. Intet menneske i skilderierne må gå til eller ofres for at følge en eller anden overordnet plan i evolutionen«. Står denne radikale humanisme ved magt, risikerer Dam at kysse videnskaben om evolutionen farvel, om ikke dybt godnat. Men hvis en tidløs sideordnethed er hans egen stedfortrædende vision, hvilken sammenhæng tilbyder denne da i stedet for den videnskabelige evolutionsteoris tidssammenhæng?

JFH stiller efter min mening spørgsmålet forkert, når han efterlyser »hvordan Albert Dam skaber en kontinuitet mellem de enkelte skilderier« (82); kontinuitet er en alt for enkel term for evolutionens forløb, der også rummer signifikante spring. Men spørgsmålet om indbyrdes sammenhæng består, for så vidt »der ikke er nogen tidslig afstand mellem de to virkelighedsformer« i skilderierne (83). Om svaret, »at de umærkeligt mødes i Albert Dams skildringer af de forhistori-

ske samfund«, må man derimod sige at det i al sin umærkelighed er bemærkelsesværdigt mærkeligt. Lidt som en sludder for en sladder.

Om resultatet af de dam'ske tidssammenstød skriver JFH andre steder fornuftigt, men sjældent kritisk eller inspireret. I *Morfars by. Fortællingskreds for et hundredeår siden* (1956) ser han rigtigt fortællerne vandre omkring i historierne, hvor deres synsvinkler undervejs relativiserer hinanden. Det sikre opløses i usikre sandheder og det rodfaste lokale i uendelighedens fjerne perspektiv. Lidt mindre diplomatisk udtrykt er sagen imidlertid den at Dam i tekst efter tekst forfølger sine sammensatte syner med en monoman energi der både kan være besættende og trættende. Derom giver bogen om forfatterskabet ikke rigtigt besked. Og det særligt interessante ved Dam er nu engang ikke hans filosofiske aspirationer, men hans ofte ufilosofiske tekstlige praksis.

Hvor modsætningen mellem tid og tidløshed, menneske og natur, ifølge JFH oprindelig lå indarbejdet i modsætningen mellem plot og skildring (70), mener han at Dam i sine senere skildrier øger afstanden mellem modsætningsparrene og dramatisk udbyder deres konfliktfyldte samspil. Det var denne tendens JFH så antydte allerede i »Tider går« og i begyndelsen af sin bog; her i bogens sidste del følger han tendensen til dørs med analyser af »Alrunc« og »Gartner« fra *Syv skildrier* (1962) og af »Indånding« og »Udånding« fra *Vesteuropæers bekendelser*. I de sidste (skrevet sidste i 50'erne) sker »det formelle gennembrud« i forfatter-skabet, mens Dam i de første »praktiserer sin vundne æstetik« (74).

En sammenligning mellem H. C. Andersens »Den lille Havfrue« og de dam'ske skildrier viser at hvor den første idealistisk hævder muligheden for at blive menneske, er de sidste anderledes eksperimentelle og fører enten helt væk fra det menneskelige eller til at menneskets forsøg på selvrealisation fremstår risikabelt og lidet lovende. I romanform er både skyld og gengældelse involveret, og i »Alrunc« dertil et symbol som er »symbol på symbolet selv« (77). Med kæder af negationer skaber Dams fiktion rent ud sagt »et mægtigt tomrum, der gør forstadiet til livets komme på jorden begribeligt« og »indkredser livets udvikling ved hvad det ikke er« (78). Processen ender for JFH med at ophæve alle distinktioner og fører ham til at tale om »evolutionens determinisme, eller rettere mangel på samme« og til sammenfattende at sige, at »kunst og liv er for Albert Dam to sider af samme sag, de er begge underlagt tilfældighedens vilkår« (79).

På dette sted er JFHs tale om morfologi og genealogi i forbindelse med Dam kommet så vidt at den første har fortrængt den anden. Hvor et stof bestandigt udsættes for forvandlingens former og dog fremdeles synes at forblive uforanderligt, må genealogien befinde sig i et tomrum. Men igen er der grund til at betvivle den modernistiske doktrin. JFH gør det såmænd selv, hvor han om hovedpersonen Søren i romanen *Mod det ukendte mål* (posthumt udgivet i 1986) emfatisk skriver at »slægtsbegrebet får betydning for Sørenns meningsindhold i tilværelsen. Netop i slægtens fortsatte beståen finder han en form for mening i tilværelsen, idet slægten naturligt kæder de fjerneste tider sammen med Sørenns egen tid og fremtiden« (48).

Romanen er ganske vidst skrevet tidligere end skildrierne og har ikke helt deres radikale form. Alligevel er der grund til ikke at kaste genealogien ud med morfologien blot fordi de to ikke harmoniserer i konventionel forstand. I en kom-

mende opsats med titlen »The Prison-House of Culture: Linking Albert Dam and Michel Foucault«, mener jeg således i Dams tidlige fængselsartikler (omtalt kort af JFH, 52) at kunne lokalisere en foregribende genealogisk model. Modernisten er altså klassiker, som Artur Lundkvist for længst har fastslået (og som jeg har bifaldet i en artikel om *Mod det ukendte mål*, som JFH i sin bibliografis nr. 509 har anbragt under en helt anden roman).

I forordet til JFHs bog skriver Vagn Lundbye om sine besøg i 1960'erne hos Albert Dam og hans kone at han da indså »at intet er vigtigere end det, vi ikke forstår« (9). Både Lundbye og Lundkvist har kaldt Dam for en af Danmarks største forfattere i dette århundrede, og mon ikke hans utrættelige og kompromisløse livstag med tilværelsens ubegribelighed er en af forklaringerne.

JFH giver et godt overblik over både Dams personlige og kunstneriske indsats på dette punkt. Opvæksten i almuesamfundet endte med skolegang og opbrud fra den firlængede gård samtidig med at landlivet selv blev ændret af industrialisering og udgrænsedes af byliv. Først markeredes distancen mellem barn og voksen, land og by, sanselighed og selverkendelse af sproget selv. Senere kom rød-løsheden og rødderne til i én uendelighed at trække i hver sin retning i forfatter-sprogets regi.

Fra første færd blev den store generation af folkelige digtere med jordforbindelse og store syner en inspiration (21), men Dams dynamik trak ham snart ud af dette (ge)led og gjorde flydende fart og bevægelse til hans holdepunkt (18, 22-25). JFH taler om »forandringens æstetik« (24) og Vagn Lundbye mere malende præcist om »et lodret dansende altid« (10). Begge dele lyder tilforfældigt, men havde anderledes store omkostninger. Rodløshedens angst driver mod ukendte mål som aldrig nås (36-37), og selvrealisering bliver et spørgsmål om hengivelse til processen og om endeløs higen uden opfyldelse. En tyngende skyld hører med på omkostningssiden og kun en sanselig drøm om at se den evindelige forvandling føre til en form for naturlig vækst i en plantes skikkelse kan lette byrden (40-42).

Det er i disse grundvilkår Dam fordyber sig, sagligt og usentimentalt, uden ringeste hang til virkelighedsflugt eller virkelighedsforskuelse. Som der står i *Jomfruen og Soldaten*: »det kom måske an på selv at blive taget i brug og undlade at stille forventninger eller fordringer til andre« (2. udg., 1966, 154). Det lyder endda mindre drastisk end det er, så her hvor man ikke kan forlange at JFHs korte introduktion til forfatterskabet fortsat skal være til vejledning, kan der være grund til at citere Dams egne formuleringer. Fra et par sider i *Dag så lang* bl.a. disse:

Hvor forfejlet mit levned har været, det var mig selv og mit eget liv, med kroppens uappetitlighed og glæder, med sindets angst og rørelser var det min verden, dette levede liv er en tildragelse som aldrig dør, det står og gælder evigt, det er mit uden afslutning. (...) Hver ting mødte mig som en uskyldig tilfældighed, jeg tog den ind i mit ansvar og gjorde den til min skæbne, skulde det gøres om var jeg nødt til det samme af egen fri vilje. (...) Jaget og hidset sprang min længsel frem i stærk higen, og jeg nåede det modsatte af hvad jeg stræbte mod, fri og uskyldig stræben blev grumset og

uhumsk som en ynkværdig byld. (..) rystende og dinglende har jeg fortsat min stræben efter det absolutte som opløste sig og gav mit livs indhold af fast oplevelse og tyngende fejl.

(2. udg., 1964, 144f.)

I passagens midte finder vi banalt sagt eksistentialismen på dansk. Men omkring denne kerneindsigt har vi en kødfuld frugt af sansede modsætninger, stor illusionsløshed og en fuld bevidsthed om paradokserne og absurditeten i det valgte livsprojekt. Tegn på en uforkortet hengivelse til livet som en fordring hinsides al fornuft. Med Kierkegaards kristendomsforståelse har dette så vist intet at skaffe, men med radikaliteten i hans tydning af fordringen: alt. Med opbyden af en voldsom sproglig spændingsfylde udfolder Dam sin radikale indsigt uden at antyde nogen »closure« eller anden form for harmonisering/rationalisering, hvortil det ubegribelige ellers gerne frister. Tværtimod fastholder han det uforståelige med midler der ikke er for fastholdere. I *Vesteuropæers bekendelser* med ord som disse:

En forestilling og dens modsætning har samme levende gyldighed, en usikkerhed syrer hvert begreb og mennesker griber deres usikre stade som om der ikke kan være anden tro mulig end den simple at være til, hvad er den inderste forklaring. Spørg bare, der kommer intet svar. (..) Et menneske synes aldrig at kunne stræbe nok, kun i den stadige stræben er en foreløbig og betinget hvile. Med risiko for at gribe ind i andres ligeså ideelle stræben stiler det enkelte menneskes stakkels stræben mod en usikker moral og en fuldstændig uvished om sin stræbens værdi og sit endelige mål. (..) En hvirvel af uforståeligheder og urimelige usandsynligheder er den kompakte hårde håndgribelighed mennesker har at arbejde med, vi er til, tingene om os er til og hvert fnug, hver føling er verdens midtpunkt og lige langt fra den grænse som ikke er til.

(1963, 78, 86, 172)

Få danske forfattere har i den grad trodset solipsismen med selvfølelse og udvidet vort tilværelsesbegreb ved ikke at reducere det virkelige til det forklarlige. Mere poetisk kompromis- og illusionsløst end det sker i *Menneskekår* kan det dårligt siges: »Alle muligheder står åbne og hver forment antagelse er en fejltagelse. Svævende ophængt i vor uvished kan vi blot stride i en heltemodig kamp, eller er der ingen kamp eller noget at stride for og imod« (1967, 190). Hvor Dams »modernisme« på den ene side grænser til det klassiske, grænser den på den anden side til det ikke-sekventielle eller hypertextuelle.

JFH har vovet sig på at kortlægge det grænseløse og tyde det uudtydelige. Det skal han ikke høste utak for, selv om han ikke er sluppet helt godt fra det. Min største anke mod hans bog, som med sine begrænsninger fortjener at blive læst, er at den ikke har indreflekteret den modsætning der ligger i at dens læsning indskrænker meningsfylden i Dams modsætningsfylde. Således kommer en mindre givende modsætning til at skygge for en større, som burde have været oplyst og

ikke fordunklet. Til læserens trøst er der dog, som ovenfor antydnet, yderligere modsætninger i fortolkningen selv, og takket være dem er det muligt at se igennem dens forenklinger og ind i den modsætningsfylde den har søgt at sætte på formel.

Den voksende interesse for Dam i 50'erne gjorde det dog »ikke lettere for ham at få sine bøger trykt, omend det var blevet nemmere«, skriver JFH et sted (56). Den sætning har jeg grundet længe over. Måske man lidt drillende kunne tage JFH på ordet og sige om hans bog at den ikke har gjort det lettere at læse Dam, omend det er blevet nemmere. Hvis Dams særlige tyngde er blevet lettere at begribe, er det kun fordi den er blevet lettet. Sådan for nemhedens skyld.

Til slut et par hastigt tagne stikprøver fra den faktuelle småtingsafdeling. I bibliografiens nr. 136 skal p. 128 være p. 228; i nr. 190 og 196 er titlerne mangelfulde, og nr. 190 er ikke et interview; nr. 445 mangler navnet på anmelderen (Per Højholt); nr. 527 er en anmeldelse (ved Henrik Wivel) af *Mellem de to Søer*, ikke som angivet af *I den firlængede gård*; Darwin optræder i teksten (80) men ikke i personregistret; og mesteren Johannes V. Jensen, som nævnes for fire sider i registeret, optræder faktisk også på en femte (82).

Poul Houe

Redaktionel vejledning til forfatterne

1. Manuskripter afleveres normalt på diskette + én udskrift, med tydelig angivelse af det benyttede tekstbehandlingsprogram. Hvis der benyttes et andet tekstbehandlingsprogram end *WordPerfect*, skal filen også medsendes som en ren ASCII-fil. Maskinskrevne manuskripter kan dog også accepteres.
2. Alle særmarkeringer, herunder vekslende skriftgrad, automatisk eller manuel orddeling, lige højremargin og manuelt linje- eller sideskift, undgås. Ønsker om speciel udformning af typografien kan markeres med almindelige korrekturtegn i marginen af udskriften af teksten.
Der anvendes tabulatorindrykning ved begyndelse af nyt afsnit (ikke blanktegn); der kan anvendes kursiv, mens fed skrift og spaceret skrift bedes undgået.
3. Det enkelte bidrag kan have slutnoter, aldrig fodnoter; notetallet sættes som potenstal (uden afsluttende parentes) og anbringes *efter* et eventuelt punktum eller komma. Anvendelse af noter i anmeldelser begrænses.
4. Kortere citater (op til tre linjer) står i den løbende tekst med anførselstegn («...»); tegn, som ikke vedrører citatet, skal sættes efter afsluttende citationstegn.
Længere citater sættes med indryk, uden anførselstegn og med blank linje før og efter citatet.
Citater gengives bogstav- og tegnret efter originaltryk subsidiært håndskrift eller efter en videnskabelig udgave og verificeres omhyggeligt og nøjagtigt af forfatteren.
Udeladelse i citater angives ved: (...); denne angivelse anvendes *ikke* i begyndelsen eller ved slutningen af citater.
5. Kommasætning følger en af de to tegnsætningsnormer, som Retskrivningsordbogen autoriserer, dvs. enhedskommateringen og den grammatiske kommatering. I tilfælde af mangler og inkonsekvens retter redaktionen bidraget til efter det grammatiske kommasystem.
6. Retskrivningsordbogens staveformer, herunder også sammenskrivning af ord og forkortelser, bør respekteres.

7. En evt. litteraturliste udformes efter følgende model:

Ak, du sødeste liljeblomst. En eftermiddelalderlig Mariavise, v. Lisbeth Søndergaard. København 1992.

Andersen, Peder: Pronomenbrug i danske dialekter, i: *Nordiske Studier* 1997.

Knudsen, Anders: Kan 'du' altid erstatte 'De'?, i: *Rapport fra den 17. nordiske Kongres om Sprog og Tale*. Stockholm 1979.

Madsen, Jens Peter: *Nedertyske låneord i dansk*. 2. udg. København 1952.

Sørensen, Theodor: *Om den litterære fejde i Odense 1774. En Studie i den litterære polemik mellem poeterne fra det odenseanske parnas*. Odense 1968.

8. Bidrag kan ud over på dansk affattes på norsk, svensk, engelsk, tysk og fransk.

9. Bidrag til en årgang skal være redaktionen i hænde inden 1. april i udgivelsesåret; for anmeldelser kan anden frist aftales.

10. Forfatteren får tilsendt én korrektur; rettelser mod manuskriptet bør ikke foretages.

11. Forfattere til »Hovedbidrag« modtager 30 særtryk, forfattere til »Mindre bidrag« modtager 25 særtryk og anmeldere 10 særtryk.

Bidrag sendes til direktør Iver Kjær, Rolighedsvej 27, 3460 Birkerød, eller til docent Flemming Lundgreen-Nielsen, Upsalagade 22, 1. tv., 2100 København Ø.